

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

IRMAK GÜLTEKİN
'Bir Başkadır' ile
psikoterapiye giriş

SAMİR AMİN
Günümüzün habercileri:
Paris Komünü ve Taiping Devrimi

BİLİŞİM DÜNYASI
5G'nin geleceği
Uzun bir yol

Bilim ve Gelecek

Aylık bilim, kültür, politika dergisi | Ocak 2021 | 20,00 TL (KDV'den muafır)

201

Tanrı'nın sosyolojisi

- Alâeddin Şenel
Yaratıcı-yok edici özne nerede aranmalı?
- Hasan Aydın
Dinsel düşüncenin eleştirisi olarak felsefe
- Ender Helvacıoğlu
Dinin ve Allah'ın sınıfsallığı

ISSN 1304-67561-0

9 771304 675614

Kıbrıs satış fiyatı 21 TL

Haluk Ertan

Salgın ile geçen bir yılın ardından...

**Covid-19'u aşıyla aşmak,
ama nasıl?**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Ender Helvacioğlu

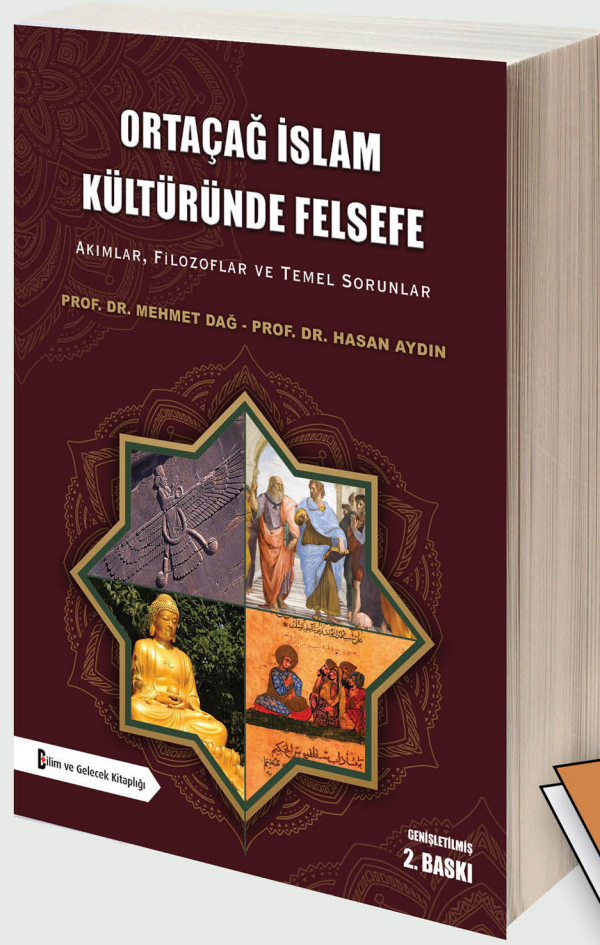
UYGARLIKTAN KURTULMAK

Uygarlık, Modernite, Marksizm tartışmaları

Tarihin gelişimi hangi yöndedir? Uygarlaşma yönünde mi, uygarlıktan kurtuluş yönünde mi? Uygarlaşmaya çalışarak mı uygarlaşıyoruz, yoksa uygarlıktan kurtulmaya çalışarak mı? Uygarlık kurucularının temel iddiaları (can ve geçim güvenliği) uygarlaşarak mı sağlanabilir, yoksa uygarlıktan kurtularak mı? Daha soyutlayarak ve kavramsallaştırarak soralım: "ilerlemecilik" mi yoksa "kurtuluşçuluk" mudur tarihi sürükleyen asıl dinamik? İlerleyerek mi kurtuluyoruz, kurtularak mı ilerliyoruz?

Uygarlık kurucusu ve geliştiricisi egemen sınıflar (yani ilerlemeciler) tarihin öznesi gibi görülebilirler, oysa ilerlemeciliğin öznesi, ezilenlerin uygarlıktan kurtuluş mücadelesidir. Şimdiye kadar hep yıkıcılar/kurtuluşçular, kurucuların/ilerlemecilerin aracı oldu. İnsanlık tam tersini becerdiğinde yeni bir dönem, post-uygarlık (komünizm) dönemi başlayacak. Böylece yıkıcı-kurucu, ilerlemeci-kurtuluşçu çelişkisi de son bulacak. Buna "tarihin sonu" da diyebiliriz. Bu bir hayal mi? Yoksa -bırakın hayal mi değil mi tartışmasını- türümüzün devamı için bir zorunluluk mu?

Okuyacağınız kitapta bu çelişmeli ve çatışmalı süreç ele alınıyor, Modernite'nin bu süreçteki en önemli dönemeç olduğu vurgulanıyor ve bilimsel sosyalizmin (Marksist kuram ve pratiğin) insanlığı geleceğe taşıma potansiyeli tartışılıyor.

Prof. Dr. Mehmet Dağ
Prof. Dr. Hasan Aydın

ORTAÇAĞ İSLAM KÜLTÜRÜNDE FELSEFE

AKIMLAR, FİLOZOFLAR VE TEMEL SORUNLAR

Ortaçağ İslam Kültüründe Felsefe: Akımlar, Filozoflar ve Temel Sorunlar, ortaçağ İslam kültüründe felsefenin serüvenini ele alıyor. Bu bakımdan, öncelikle, Ortadoğu'nun kültür mirasının tarihsel temelleri irdeleniyor; Doğu Hristiyanlığından süzülerek gelen Yunan, Hint ve İran kültür ürünlerinin Ortadoğu'da geçirdiği değişim ve nihayet İslam kültüründe boy veren felsefede oynadığı roller gözler önüne seriliyor. Ardından, ortaçağ İslam kültüründe ortaya çıkmış çeşitli felsefi akımlar, temel temsilcileri ve tartıştıkları temel sorunlar, özgün eserlerine dayanılarak nesnel-betimsel bir dille ortaya konuluyor. Bu bağlamda, İhvân es-Safâ, İbn er-Ravendî, Ebu Bekr Zekeriyâ er-Râzî, Kindî, Fârâbî, Âmirî, İbn Miskeveyh, İbn Sînâ, Gazzâlî, Ebû'l-Berekât el-Bağdadî, İbn Bacce, İbn Tufeyl, İbn Rüşd, İbn Haldûn, Sühreverdî ve Molla Sadrâ gibi filozofların düşünceleri, bağlı oldukları akımlar temelinde irdeleniyor.

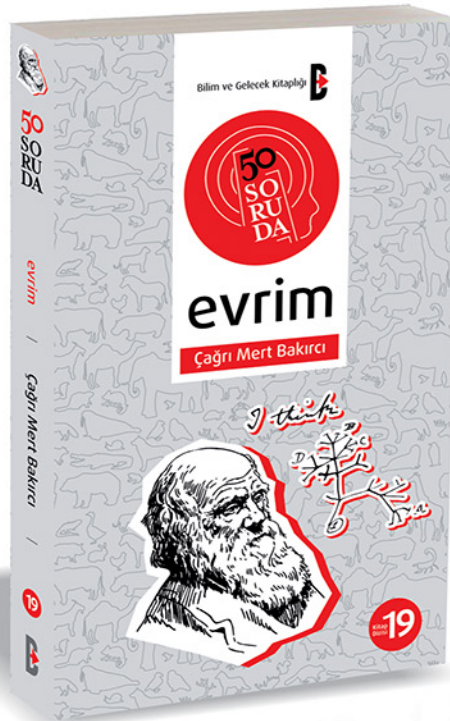

evrim

Çağrı Mert Bakırcı

Popüler bilim platformu Evrim Ağacı'nın kurucusu **Çağrı Mert Bakırcı** bu kitapta, tartışmalarda sıkça gündeme getirilen ve evrimle ilgili kafa karışıklıklarına neden olan sorulara, bilimsel gerçekler çerçevesinde doyurucu yanıtlar veriyor. Bakırcı'nın evrimin pek çok boyutuyla ilgili bilimsel gerçekleri anlatırken ele aldığı kimi sorular şöyle:

Evrin "sadece bir teori" mi; ispatlanmamış mı? **Evrin teorisini reddeden bilimsani yok mu?** Evrimin kanıtları neler? **Cansız atomlar nasıl canlılık yaratır?** Bir tür yeni bir türe nasıl dönüşür? **Evrime yönelik deney ve gözlemlerde bakteriler hâlâ bakteri, balıklar hâlâ balık, kuşlar hâlâ kuş değil mi?** Canlıların belirli ortamlara uyum sağlaması sadece adaptasyon olamaz mı? **Mutasyonlar her zaman zararlı mı?** Evrimsel süreçte genlere yeni bilgi nasıl eklenir? **Evrin her şeyi tesadüfle mi açıklar?** Evrimi gözleyebilir miyiz? **Evrin termodinamik yasalarıyla çelişir mi?** Canlıların milyonlarca yılda hiç değişmeyen fosilleri evrimi çürütmez mi? **Göz veya beyin gibi karmaşık yapılar evrimle nasıl var olabilir?** Zekâ bu kadar avantajlıysa, insan dışındaki türlerde neden evrimleşmedi? **insanlar maymunlardan evrimleştiyse, neden hâlâ maymunlar var?** insan evrimin son ürünü mü? **Evrin bir süpergücün yaratma yöntemi olamaz mı?** Evrimle yaratılış çelişir mi?

ÇIKTI!
KİTAPÇILARDA...

Bilim ve Gelecek
Aylık bilim, kültür, politika dergisi
SAYI: 201 / OCAK 2021

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Ender Helvacıoğlu

YAZI İŞLERİ
Gülseli Kırıl

İDARİ İŞLER
Deniz Karakaş Volkan Tozan

DAĞITIM
Süleyman Altuğ

TEKNİK HAZIRLIK
Baha Okar

ADRES
Osmanağa Mah. Osmancık Sok. No:9,
D:13-14, Betül Han, Kadıköy-İstanbul
TEL: (0216) 345 26 14

www.bilimvegelecek.com.tr
E-posta: bilgi@bilimvegelecek.com.tr

YURTİÇİ ABONELİK KOŞULLARI
1 yıllık: 200 TL / 6 aylık: 100 TL
(Bilgi almak için dergi büromuzu arayınız.)
Kurumsal abonelik: 1 yıllık 250 TL

YURTDIŞI ABONELİK KOŞULLARI
Avrupa ve Ortadoğu için 80 Euro
Amerika ve Uzakdoğu için 150 Dolar

e-ABONELİK KOŞULLARI
1 yıllık: 50 TL / 6 aylık: 30 TL
(Bilgi almak için: www.bilimvegelecek.com.tr)

7 RENK BASIM YAYIM FİLMCİLİK
LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ender Helvacıoğlu

SORUMLU YAZIŞLARI MÜDÜRÜ
Deniz Karakaş

BASILDIĞI YER
Ezgi Matbaacılık (Sertifika no: 12142),
Sanayi Cad. Altay Sok. No: 10,
Çobançeşme - Yenibosna / İstanbul
Tel: (0212) 452 23 02

YAYIN TÜRÜ: Yerel - Süreli (Aylık)
ISSN: 1304-6756 DİL: Türkçe

— BÜRO ve TEMSİLCİLERİMİZ —

ANKARA BÜROSU: 100. Yıl İşçi Blokları Mah., 1540.
Sok., 32/1, Çankaya-Ankara / Tel: (0312) 806 27 75
Temsilci: Uğur Yıldırım / Tel: (0505) 710 46 03 /
uguryildirimugur@gmail.com

BÜYÜKÇEKMECE BÜROSU: Mimaroba Mah., Mustafa
Kemal Bulvarı, No: 36-A/2, Büyükçekmece/İstanbul
Temsilci: Ahmet Doğan / (0532) 333 84 15 /
ahmetdogan51@hotmail.com

BARTIN: Uğurcan Erdem / (0534) 454 55 01 /
haberlesme77@gmail.com

İZMİR: Levent Gedizlioglu / (0532) 256 88 64
Osman Altun / (0541) 695 19 97
Baha Okar / (0535) 016 47 74

SAMSUN: Hasan Aydın / (0505) 310 47 60 /
hasanaydn@hotmail.com

ESKİŞEHİR: Cemil Can Vural / (0530) 683 29 35 /
cemilcanvural@hotmail.com

TARSUS: Uğur Pismanlık / (0533) 723 47 89 /
aratosdergisi@gmail.com

TİRE: Bahar Işık / (0533) 217 71 96 /
isikbahar@gmail.com

AVUSTURYA: Murat Naroglu / murat.naroglu@gmail.com

BELÇİKA: Emre Sevinç / emre.sevinc@gmail.com

KANADA: Erdem Erinc / erdem_e@hotmail.com

İSTANBUL ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Erkin Öncan
(0543) 649 9400 / erkinoncn@gmail.com

ÇUKUROVA ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Barış Ata
(0533) 499 35 53 / brsata@gmail.com

HACETTEPE ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Selim Arkaç
(0551) 976 84 66 / selimbio@gmail.com

İTÜ TEMSİLCİSİ: Deniz Şahin
(0530) 655 82 26 / calideniz@yahoo.com

ODTÜ TEMSİLCİSİ: Gamze Yüksel
(0507) 067 11 06 / gamzeyuksel13@gmail.com

SINOP ÜNİVERSİTESİ TEMSİLCİSİ: Özkan Kalfa
(0541) 814 16 32 / berke_442@hotmail.com

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ TEMSİLCİSİ: Mustafa Balay
(0538) 737 22 16 / mustafabalay@gmail.com

ZONGULDAK B. ECEVİT ÜNİV. TEMS.: Yağmur Bulut
(0534) 246 40 42 / bulutyagmur@gmail.com

Aydökümü

Zorlukları aşacağımız bir yıl olsun 2021

Sıkıntılı bir yılı geride bıraktık, ama sıkıntıları geride bıraktığımız henüz söylenemez. Covid-19 salgını ülkemizde ve dünyada bütün hızıyla sürüyor. Bir süredir öne çıkan tartışma aşilar. Nitelikleri ve hazırlık süreçlerine ilişkin birçok soru işareti var. Ama özellikle ülkemizde aşılarda halka uygulanma sürecinde birçok aksaklığın çıkacağı şimdiden belli. Aslında deneme aşamalarını başarıyla geçmiş ve etkisi kanıtlanmış bir aşının tüm nüfusa ücretsiz uygulanması gerekir. Bu bir insan hakkıdır, çünkü yaşanan bir salgındır, herhangi bir bireysel tedavi değil.

Haluk Ertan'ın dergimizdeki hacimli yazısını dikkatle okumanızı öneriyoruz. Ertan makalesinde, bir yılı tamamlamış Covid-19 salgınının bir muhasebesini yapmanın yanı sıra aşilar konusunda da ayrıntılı bilgiler veriyor. Sonuç olarak hepimiz aşı olacağız, bu toplumsal bir görev, ama bilinçli bir biçimde. Umarız dergimizdeki makale bu bilinci yaratmada bir katkı sunacaktır.

Elinizdeki sayının kapak dosyası, dinlerin ve tanrı düşüncesinin hangi tarihsel ve toplumsal koşulların ürünü olarak doğduğu sorusuna yanıt arıyor. Alâeddin Şenel, yaratıcı-yok edici öznenin sanıldığı gibi doğaüstü bir güç olarak göklerde değil -bilimin ulaştığı düzey sonucunda- yerde, herkeste, kısaca insanın kendisinde aranması gerektiğini vurguluyor makalesinde. Hasan Aydın ise antik çağdan günümüze doğaüstücülüğe karşı düşünürlerin verdiği yanıtları ve yaptıkları tartışmaları derledi. Minyatür bir ansiklopedi ve başvuru kaynağı. Dosyanın diğer bir unsuru Ender Helvacıoğlu'nun tanrıların sınıfsallığı üzerine notlarından oluşuyor. Tabu olarak görülen bu konuları bilimsel yöntemle ve tarihselliği ile ele almak ülkemiz düşün hayatı için de önemli.

Geçtiğimiz sayıda bu köşede gerekçelerini açıkladığımız gibi Bilim ve Gelecek'i ulusal dağıtıma veremiyoruz. Okurlarımızdan dergiyi her zaman aldıkları noktada bulamadıklarına dair şikâyetler aldık doğal olarak. Bir süre sıkıntı çekileceği açık, ama başka çaremiz de yok. Okurlarımıza abone olmaları, internetten sipariş vermeleri veya e-abone olmaları çağrımızı yineliyoruz. Bilim ve Gelecek bu zorlu süreçte dostlarının da desteğiyle ayakta kalmaya çalışıyor. Elbirliğiyle bu dönemi de atlatacağımıza eminiz.

E-abone kampanyamız sürüyor. Kampanyaya destek veren okurlarımız şu ana kadar Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği bünyesindeki 300'e yakın üniversite öğrencisini e-abone yaptılar. Genç arkadaşlarımızın abonelikleri bu sayıyla başlıyor. Bu kampanyanın hızlanarak süreceğini umuyoruz.

Bilim ve Gelecek emekçileri olarak bütün okurlarımızın, yazarlarımızın yeni yıllarını kutluyoruz. Biliyoruz, hepimizi zorlu bir yıl bekliyor. Dayanışarak, paylaşarak, umut ekerek, emeğimize güvenerek zorlukları aşacağımız bir yıl olsun 2021.

Dostlukla kalın...

Bilim ve Gelecek

İçindekiler

Haluk Ertan

COVID-19 salgınıyla geçen bir yılın ardından 4

■ ■ KAPAK DOSYASI

Alâeddin Şenel

Yaratıcı / yok edici aşkınözne gökte aranmasın;
o bugün yerde, her yerde, herkeste 21

Derleyen: Prof. Dr. Hasan Aydın

Mitolojik, dinsel ve
teolojik düşüncenin eleştirisi olarak felsefe 26

Alâeddin Şenel

Dinsel düşünce ve tanrılar nasıl doğdu? 44

Ender Helvacıoğlu

Allah'ın sınıfsallığı üzerine notlar 52

Irmak Gültekin

'Bir Başkadır' ile psikoterapiye giriş 58

■ ■ BİLİŞİM DÜNYASINDAN / İzlem Gözükeleş

Uzun bir yol: 5G 63

Samir Amin / Çeviri: Onurcan Ülker

Günümüz dünyasının habercileri

Paris Komünü (1871) ve

Taiping Devrimi (1851-1864) 70

V. I. Lenin

Bizim devrimimiz 76

■ ■ TARTIŞMA

Vahap Samanlı

Neden başaramıyoruz? 78

■ ■ MATEMATİK SOHBETLERİ / Ali Törün

Bir sayı oyunundan

matematikçilere meydan okuyan probleme... . . . 82

■ ■ FORUM

Prof. Dr. Hasan Aydın

Atatürk'e felsefeyle bakmak... 84

Dr. Ali Tepe

Orada olmak ya da bilimsanlık olmak 85

■ ■ BULMACA / Hikmet Uğurlu 88

■ ■ KİTAPÇIL / Özer Or 89

Irmak Gültekin

Bir Varmış Bir Yokmuş: Freud'un

'Makara' Oyunundan hazza, acıya

ve kayba dair 90

Işıl Kızıllırmak

Yaşanabilir bir dünya aşkına düşkur zamanı:

Çiçek Kurtarma Operasyonu ve

Çöp Dedektifleri 91

Batuhan Saç

Biçkinlik hikâyesi 92

ÜÇÜNCÜ TEKİR ŞAHİS / Anıl Ceren Altunkanat

Böyle bir yılın ardından... 93

NAUTILUS / Özer Or

Salgın ve sonrası:

Philip Roth'un Nemesis'i 96

KAPAK DOSYASI

21

Tanrı'nın sosyolojisi

Yaratıcı / yok edici aşkınözne
gökte aranmasın; o bugün yerde,
her yerde, herkeste

Alâeddin Şenel

21

Mitolojik, dinsel ve teolojik
düşüncenin eleştirisi olarak felsefe

Derleyen:

Prof. Dr. Hasan Aydın

26

Dinsel düşünce ve
tanrılar nasıl doğdu?

Alâeddin Şenel

44

Allah'ın sınıfsallığı
üzerine notlar

Ender Helvacıoğlu

52

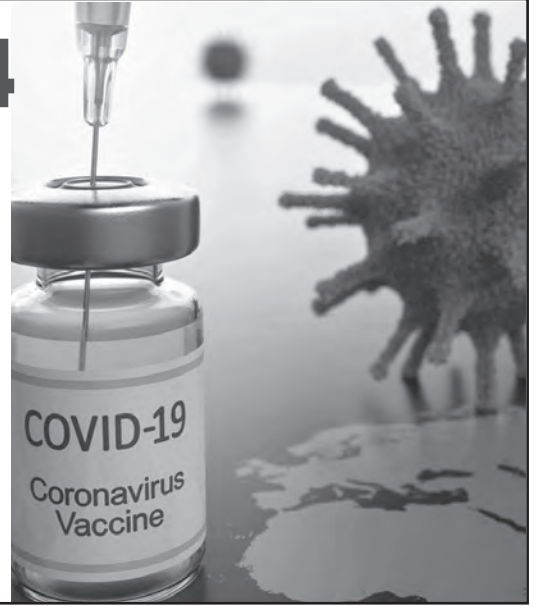
Ne zaman ki (ezen-ezilen, sömüren-sömürülen, yöneten-yönetilen biçiminde) sınıflara bölündü insanlık, ne zaman ki emeğinin ve emek ürününün bir bölümüne el konulmaya başlandı, bu el koyma olgusunun ambalajı olarak ortaya çıktı tanrılar ve egemenlerin ideolojisi olarak dinler. İnsan emeğinin bir kısmı ondan kopararak "insanüstü" haline getirilmiş ve ona karşı bir silah (devlet, tanrı, din, sermaye, vb. şeklinde) olarak kullanılmaya başlanmıştır.

COVID-19 salgınıyla geçen bir yılın ardından

Haluk Ertan

2020 yılı Aralık ayı son haftası itibarıyla henüz Faz 3 denemelerini bitirmiş bir aşı adayı yoktur. Süren Faz 3 çalışmalarının ise ancak ilk birkaç aylık sonuçları yayımlanmıştır. Bu sonuçların büyük bölümü 18-59 yaş arası sağlıklı deneklere aittir. Bu yaş sınırları dışında bulunan yani 18 yaş altı ve 60 yaş üstü (sağlıklı + kronik hastalığı olan) deneklere ilişkin Faz 3 bulguları çok kısıtlıdır. En önemlisi aşıya karşı gelişen bağışıklık yanıtlarından hangilerinin, ne süreyle koruma sağlayacağı şu anda bilinmemektedir. Aşı olmak için Faz 3 klinik denemelerinin en az 6 aylık kesin analiz sonuçları ortaya çıkana kadar beklemek akıllıca görünüyor.

4

'Bir Başkadır' ile psikoterapiye giriş

Irmak Gültekin

58

'Bir Başkadır' dizisinin insanlarda psikoterapiyle ilgili uyandırma potansiyeli olduğunu düşündüğüm merakı dair memnunum; ancak merakın yeni sorulara ve bu yeni soruların eksik, hatalı, riskli, çarpıtılmış cevaplarla karşılaşma ihtimalini artırdığına dikkat etmek gerek.

BİLİŞİM DÜNYASINDAN / İzlem Gözükeleş

Uzun bir yol: 5G

63

5G ağlar, birçok alan ve sektörde çeşitli fakat bugün tam öngörülemeyen değişimleri tetikleyecek. Buna karşın, 5G'nin geleceği hakkındaki belirsizliklerin hâlâ çok fazla olduğu koşullarda ekipman sağlayıcıların doldurmasına gelmemek ve olabildiğince teknolojik bağımsızlığı temel alan bir stratejiyle hareket etmek gerekiyor.

Günümüz dünyasının habercileri Paris Komünü (1871) ve Taiping Devrimi (1851-1864)

Samir Amin
Çev.: Onurcan Ülker

70

Paris Komünü ve Taiping Devrimi, kapitalizmin tarihte olsa olsa bir parantez olduğunu göstermektedir. Çağdaş tarihin -20. yüzyılda gelişecek ve 21. yüzyıla da uzanacak olan- yeni aşamasını başlatmışlardır.

Bizim devrimimiz

V. I. Lenin

Sosyalizmin kurulması için uygarlığın gerekli olduğunu söylüyorsunuz. Çok güzel. Peki ama, toprak ağaları ve Rus kapitalistlerini defetmek gibi uygarlık için gerekli ön koşulları önceden yaratıp, sonradan sosyalizme neden yönelmeyelim? Olayların alışlagelmiş tarihsel gelişiminde bu tür farklılaşmalara yer verilmeyeceğini nerede, hangi kitaplarda okudunuz?

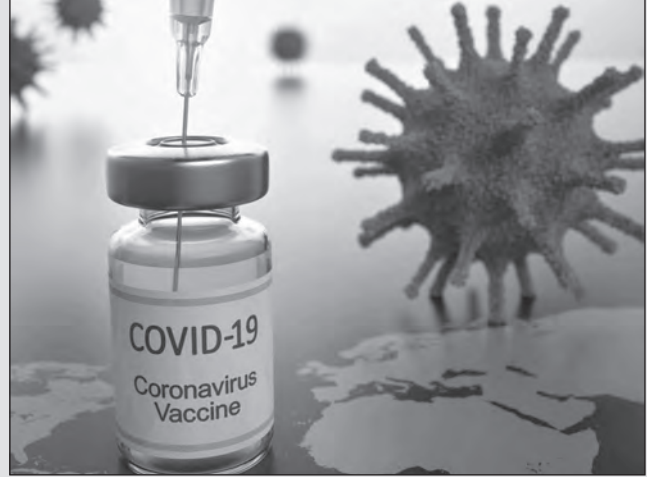

76

COVID-19 salgınıyla geçen bir yılın ardından

2020 yılı Aralık ayı son haftası itibarıyla henüz Faz 3 denemelerini bitirmiş bir aşı adayı yoktur. Süren Faz 3 çalışmalarının ise ancak ilk birkaç aylık sonuçları yayımlanmıştır. Bu sonuçların büyük bölümü 18-59 yaş arası sağlıklı deneklere aittir. Bu yaş sınırları dışında bulunan yani 18 yaş altı ve 60 yaş üstü (sağlıklı + kronik hastalığı olan) deneklere ilişkin Faz 3 bulguları çok kısıtlıdır. En önemlisi aşuya karşı gelişen

bağışıklık yanıtlarından hangilerinin, ne süreyle koruma sağlayacağı şu anda bilinmemektedir. Aşı olmak için Faz 3 klinik denemelerinin en az altı aylık kesin analiz sonuçları ortaya çıkana kadar beklemek akıllıca görünüyor.

Haluk Ertan / hertan@unsw.edu.au

Bu yazıyı görevlerini büyük özveriyle yapan dünyanın ve ülkemizin sağlık personeline ithaf ediyorum.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) bundan tam bir yıl önce Wuhan'daki ilk COVID-19 vakalarını dünyaya duyurmuştu. Geçen yıl boyunca salgınla ilgili akla gelebilecek her şey her yerde söylendi, yazıldı. Hâlâ bilinmeyen bir şey kaldı mı emin değilim ama yıldönümlerinde genel bir değerlendirme yapmak adettendir.

Bütün pandemilerin anası...

12 aydan fazladır aramızda dolaşan COVID-19 hastalığı etkeni SARS-CoV-2 virüsü bu kısa süre içinde 82 milyon insana bulaştı ve yaklaşık 1,8 milyon kişinin yaşamını yitirmesine neden oldu (WHO verisi). Bununla mukayese edilebilecek boyutta en son salgını 1918 İspanyol Gribi pandemisiyle yaşamıştı dünya. Kimi zaman, haklı bir şekilde, “Bütün Pandemilerin Anası” diye de anılan bu olayın 1920’de sonlanmasının üzerinden de 100 yıl geçti (Taubenberger ve Morens, 2006). İnsanlığın yaşadığı en büyük ve en acılı salgındı bu. Neden mi? Kendinizi bugün; elde ne bir aşı, ne virüs tanı kiti, ne yoğun bakım ünitesi, ne mekanik solunum cihazı, ne antiviral ilaçlar ne de ikincil enfeksiyonları önleyecek antibiyotiklerin olduğu, dünya savaşından yeni çıkmış bir yerde düşünün. Anlayacaksınız...

Hangisi daha yıkıcıydı diye soruluyor kimi zaman: 1918’de dünya nüfusu yaklaşık 1,8 milyardı ve bunun dörtte birinden fazlası yani 500 milyon kişi, H1N1 adı verilen virüsle infekte olmuştu. O da koronavirüsler gibi kalıtsal madde olarak RNA taşıyordu. Dünya genelinde aşağı yukarı 18 milyon dolayında insan salgında yaşamını yitirdi. Yani o günkü dünya nüfusunun yüzde 1’inden fazlası, iki yıl içinde yok oldu (Spreeuwenberg ve ark., 2018). 1. Dünya Savaşı’nı bitiren bu virüs Osmanlı Devleti’nde de on binlerce can alacaktı.

İlginçtir, 1918 salgını o sırada 1. Dünya Savaşı (1914-1918) ile boğuşan Avrupa’da değil 1918 Mart’ında ilk ABD’nin Kansas eyaletindeki bir askeri birlikte baş göstermişti. Nisan 1917’de savaşa resmi olarak katılan ABD, Avrupa’ya gönderdiği yüz binlerce asker ile H1N1 virüsünü yaşlı kıtaya da taşıdı (Jordan ve ark., 2019). Sonuç korkunç olmuştu: Çünkü İnfluenza A grubuna dahil olan virüs çok öldürücüydü ve daha da kötüsü, yaşamını kaybedenlerin büyük bölümü -COVID-19’dakinden farklı olarak- sağlıklı insanlardı. 1-4 ve 20-40 yaş grubundakiler ölenler arasında önemli bir orana sahipti. Bu virüs doğduğu yer olan Kuzey Amerika’yı hiç terk etmeyecek ve 2009’da ilk

olarak ABD ve Meksika'da ortaya çıkan, domuz gribi salgınına da yol açacaktı.

İspanya'yla ilgisi olmayan İspanyol gribi...

Sorulabilir: "Neden ABD'den kaynaklanan salgın 'İspanyol Gribi' diye adlandırılmıştı?" diye. 1. Dünya Savaşı'nda İspanya tarafsız kalmıştı ve dünya basını hastalıkla ilgili gelişmeleri özgürce İspanya'dan dünyaya duyurabiliyordu. Buna karşılık savaşta olan ülkelerde, halkın moralini bozmamak ve düşmana koz vermemek için salgın kayıplarıyla ilgili haberler sansürleniyor ve dışarı sızılmıyordu. Hatta Batı dünyasında ve Britanya kolonilerinde yaygınlıkla okunan Londra gazetesi *The Times*, 25 Haziran 1918 tarihli sayısında, İspanya ve salgını özdeşleştirip, manşetine koyduğu "İspanyol Gribi" ifadesinin dünyaya yayılmasına neden olmuştu (Temel, 2012). 21. yüzyıldaki bir salgında bile ortalığı kaplayan devasa bilgi kirliliği düşünüldüğünde, 100 yıl önce zavallı İspanyolların başına bunun gelmesine şaşırmamak gerek. Anımsanacaktır, ABD'nin sabık başkanı Trump, mevcut salgınla ilgili "Çin virüsü", "Çin Pandemisi" ifadelerini papağan gibi aylar boyu tekrarlamıştı. 1918'de onun gibi siyasetçiler olsaydı, belki de "İspanyol Gribi" yerine tarihi salgın bugün "Amerikan Gribi" diye anılacaktı.

Brevig'te kazı yapan 72 yaşındaki D. Hultin. (Foto: Peter Hultin)

1918 İspanyol Gribi pandemisi insanlığı en büyük ve en acılı salgınlardan di.

H1N1 virüsünün 90 yıllık gizemi nasıl çözüldü?

1918 salgını geçtikten sonra bilimcilerin elinde sadece salgının yaptığı yıkıma ilişkin tıbbi kayıtlar kalmıştı. Hastalık etkeninin (patogen) niteliği ve kökeni hakkında hiçbir bilgi yoktu. Hatta doktorlar grip virüsü diye bir etkenin var olduğunu dahi bilmiyorlardı (Grip virüsü 1933'de keşfedilecektir). Salgına "Pfeiffer basili" (günümüzdeki *Haemophilus influenzae*) denilen bir bakterinin neden olduğu kanısı yaygındı (Temel, 2012).

Alaska'nın Kuzey Pasifik Okyanusu kıyısındaki bir köyü, salgından payını ağır şekilde alan yerlerden biriydi. Brevig adlı bu köyde yaşayan 80 erişkin Inuit Eskimo yerlisinden 72'si salgında ölmüştü. 1951'de Io-

wa Üniversitesi'nde doktora öğrencisi olan 25 yaşındaki İsveçli mikrobiyolog Johan Hultin, Brevig'de donmuş toprak altında bozulmadan kalan yerli mezarlığında 1918 virüsüne ait bir örnek bulabileceğini düşündü. Mezar alanında kazı yapan araştırmacının ilk karşılaştığı ceset, elbisesiyle gömülmüş bir kız çocuğuna aitti. Hultin, bunun yanında mezarlıkta bulunduğu donmuş haldeki başka birkaç cesetten daha akciğer doku örnekleri almayı başardı. Fakat üniversiteye götürdüğü doku parçalarını tavuk yumurtasına enjekte etmesine karşın virüsleri çoğaltmayı başaramadı ve konunun peşini bıraktı.

Bundan 46 yıl sonra yani 1997'de Hultin, *Science* dergisinde, genç ve parlak moleküler patolog Dr. Jeffery Taubenberger'in başyazar olduğu bir makaleyi görür. Makale, Güney Carolina eyaletindeki bir askeri hastanede 1918'den beri saklanan salgında ölen bir askere ait akciğer dokusundan ayrıştırılan virüse ait kalıtsal maddenin bir parçasına ait diziyi açıklıyordu. Hultin, Taubenberger'i arayarak Brevig'deki mezarlıktan tekrar doku örneği getirmeyi teklif etti. O sırada 72 yaşında olan Hultin, yolculuk masraflarını cebinden ödeyerek Brevig'deki Eskimo mezarlığına gitti ve "Lucy" adını verdiği 20'li yaşlarının ortasındaki bir Inuit kadınından akciğer doku örnekleri aldı ve Taubenberger'in laboratuvarına gönderdi. Araştırma sonuçları tanınmış bilim dergisi *PNAS*'ta 1999'da yayımlandı. Maka-

le, H1N1'e ilişkin moleküler düzeydeki birçok bilgi yanında, virüsün memelilere kuşlardan geçtiğini de gösterdi. Ondan sonraki birkaç yıl boyunca konuyla ilgili önemli yayımlar yapıldı.

1918'de yaşanan korkunç tablo!

En sonunda, hakkında daha fazla bilgi edinmek için 2005'te, tarihin kaydettiği en öldürücü grip virüsünün, biyogüvenlik düzeyi yüksek bir laboratuvar da tekrar hayata döndürülmesine yani çoğaltılmasına karar verildi. Kısa sürede iş başarıldı ve 1918'in H1N1 virüsünün deney farelerinde yaptığı korkunç hasar gözler önüne serildi. Virüs inanılmaz bir hızla çoğalıyordu. Enfeksiyondan dört gün sonra farelerin akciğerinde saptanan virüs miktarı, başka grip virüsleriyle infekte edilen kontrol farelerinden 39 bin kat daha fazlaydı. Farelerin bir bölümü üç gün içinde ölmüştü, birçoğu ise sadece iki gün içinde vücut ağırlığının yüzde 13'ünü kaybetmişti. Virüsün öldürücülüğü kontrol grubuna göre 100 kat fazlaydı. Beyin, kalp, karaciğer ve dalak gibi yaşamsal organlara sıçramayan virüs, akciğerlerde çok hızlı ve ağır bir hasar oluşturuyordu. Salgında yaşamını yitirenlerde görülen şiddetli zatürre, organ dokularındaki yaygın enflamasyon (vücudun dıştan gelen zararlı etkene karşı, şişme, iltihaplanma, kızarıklık ve ağrı

şeklinde verdiği koruyucu tepki) ve kanamalar enfeksiyondan sonraki ilk dört gün içinde deney hayvanlarında da görülecekti. Başka bir ifadeyle, 18 milyondan fazla insan 1918-1920 arası büyük acılar içinde, akciğerleri sıvı ile dolarak yani boğularak ölmüştü. Bazı insanlar aniden ölmüştü: Sabahleyin sağlıklı olanların öğleden sonra birden ağırlaşp yolda yığılıp kaldığı görüldü (Temel, 2012). Bugün sahip olduğumuz tıbbi olanakların hiçbirinin bulunmadığı o günlerde yaşanan büyük çaresizlik, insanlığın direncini tümenden kırmıştı. Sonradan anlaşıldı ki, yaşam kayıplarının çoğuna sanıldığı gibi H1N1 virüsü değil, onun tükettiği bedenlere son darbeyi vuran bakteri enfeksiyonları neden olmuştu. Elllerinde, pandemiden sadece 20 yıl sonra kullanıma girecek penisilin antibiyotigi bile olsaydı ölümlerin önemli bölümü önlenebilirdi. İşte dedelerimizin, ninelerimizin salgını böyle bir şeydi...

"Mikropların pasaportu yoktur, sınır tanımazlar"

Yukarıdaki tümce, 1946'da yani 75 yıl önce kuruluş hazırlıkları yapılan Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) benimsediği ilk slogandı. 2. Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış, yorgun bir insanlık için bu sloganın o günlerde pek bir önemi olmamıştı belki de. Fakat mal ve insan dolaşımının yaygınlaşmasıyla birlikte, modern devrin küresel salgınlarının

da yolu açılmıştı artık. Mikropların, gerçekten de sınır tanımayan canlılar olduğunun idrak edileceği bir döneme giriliyordu.

Mao Tse-tung gribi

Singapur'da 1957 kışında başlayan "Asya Gribi (H2N2 influenza virüsü)" bir milyondan fazla insanın yaşamını aldı. Bundan 11 yıl sonra 1968'de, bu kez "Hong Kong Gribi (H3N2 virüsü)" kısa sürede dünyaya yayılarak birkaç milyon hayata mal olacaktı. Hatta şu andaki salgında "Çin virüsü" papağanlığı yapan Trump'ın o devirdeki gönül dostları, *Financial Times*, *New York Times*, *Associated Press* (AP) gibi küresel sermayenin basın organları ve bazı sağcı siyasetçiler 1968 salgınına "Mao Tse-tung Gribi" adını takacaklardı (Peckham 2020).

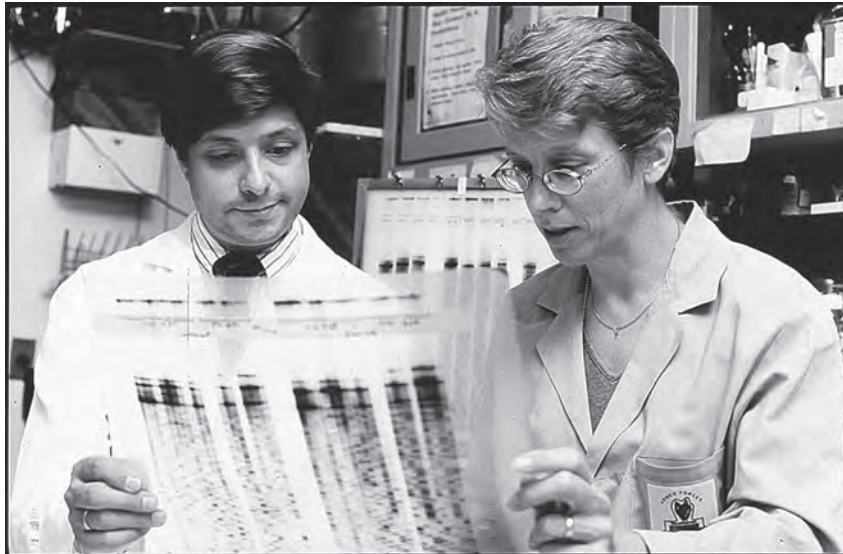
Daha sonra sahneye 1981'de başlayan ve etkisi sürdüren, HIV virüsünün neden olduğu AIDS salgını çıktı. Çoğu zaman, bilgisizce, eşcinsellik ve madde bağımlılığıyla özdeşleştirilen bu hastalık, büyük bölümü Afrika'da olmak üzere 33 milyon kişinin yaşamını aldı. Henüz işini bitirmemiş bu salgın, modern devrin belki de en yıkıcı sağlık sorunu (WHO verisi).

Koronavirüs yüzüylü!

20. yüzyılın salgınlarına damgasını vuranlar influenza virüsleri olmuştu, 21. yüzyılda ise bu işi koronavirüsler yaptı. Bir kez daha yinelemek gerekirse COVID-19 etkeni SARS-CoV-2 virüsü şu anda yaklaşık 82 milyon insana bulaştı ve 1,8 milyon kişinin yaşamını yitirmesine neden oldu. Toplam vaka sayısında dünyada başı çeken ilk beş ülke, ABD, Hindistan, Brezilya, Rusya ve Fransa. Toplam yaşam kaybında ise ABD, Brezilya, Hindistan, Meksika ve İtalya liste başı ülkeler. Geçen aylara göre, dünya genelinde resmi olarak saptanan günlük vaka sayıları ortalama 250 binden 600 bine çıkarken yani neredeyse üçe katlanırken, günlük yaşam kaybı altı bin kişiden 11 bin kişiye sıçramıştır.

Salgın yaşamın her alanında farklı etkiler gösteriyor. Geçen bir yıl içinde yüzlerce olay yaşandı. Bilimsel, ekonomik, tıbbi, toplumsal,

1918 virüsünün genom dizisini inceleyen Dr. Jeffery Taubenberger ve Dr. Ann Reid.

psikolojik, çevresel vb. alanlarda a-
kıl almaz gelişmeler oldu. Bunların
her biri kendi içinde kapsamlı öykü-
ler barındırıyor. Bu yazıda bunlar-
dan sadece birkaçı ele alınacaktır.

ABD ve Britanya'nın içler acısı durumu!

Dünyanın en iyi 100 üniversite-
sinden 48'i ABD ve Britanya'dadır.
Nobelli bilimcilerin de önemli bölü-
mü buralarda çalışır. Bu ülkelerde-
ki tıp fakülteleri ve sağlık kurumla-
rında, iyi bir sağlık sigortanız varsa,
dünyanın en gelişmiş sağlık hizmet-
lerini almanız mümkündür. İlaç,
tıbbi alet ve malzeme üreten dün-
ya lideri firmaların da çoğu bu ül-
kelerdedir. Salgın, biyolojik saldırı
gibi büyük ölçekli sağlık sorunları-
na karşı önlem alma, hazır olma ve
mücadele kapasitesi gibi ölçütlere
göre ülkeleri sıralayan Küresel Sağ-
lık Güvenliği Göstergesi (GHSI),
bunları 2019'da en iyi durumdaki
ülkeler listesinin ilk iki sırasına koy-
muştu (www.ghsindex.org, 2019 ra-
poru).

Gelin görün ki hem COVID-19
vaka sayısı hem de yaşam kayıp-
larında ABD epeydir açık ara dün-
ya lideridir. Britanya ise çoğunlukla
dünya sıralamasının ilk beş-altı ül-
kesi arasında olup, yaşam kayıpla-
rında genelde Avrupa lideridir.

Bu tablonun ilk bakışta bize gös-
terdiği şu: Dünyanın en iyi sağlık
hizmeti ve teknolojisinin bulundu-
ğu iki ülkede de halk sağlığı yerler-
de sürünmektedir. ABD, Britanya
ve Brezilya liderlerinin ortak özelli-
ği, birkaç ay öncesine kadar, salgını
ciddiye almayıp, sorumsuz bir yöne-
tim sergilemeleriydi. Gerçi bu siya-
setçilerin arkasında başarısızlıkları-
yla orantısız bir halk desteği olduğu
da bir gerçektir. Trump ağır bir ye-
nilgiye uğradığı son seçimde bile 75
milyona yakın oy (yüzde 47) almış-
tır. Belli ki salgının denetimden çık-
ması hem yöneticilerin hem de hal-
kın ortak eseridir.

Bizi kurtarsa kurtarsa aşı kurtarır!

Salgını kontrol edemeyen yöne-
timler, tek kurtuluş yollarının a-
şı olduğunun farkındalar. Trump'ın
ciddiyetsizliği ve zaafı başkanlık-

Hem COVID-19 vaka sayısı hem de yaşam kayıplarında ABD epeydir açık ara dünya lideri.

tan gitmesine neden oldu ama Bo-
ris Johnson hükümeti ve benzerleri
hâlâ yönetimdedir.

Hem hükümet hem de toplum
olarak, salgını kontrol eden ülke-
leri izlemek yerine, bir kısmı ka-
mu kurumu olan aşıyla ilgili kuru-
luşlara baskı yapmayı yeğliyorlar.
Oxford Aşı Grubu, hükümetin ne-
fesini enselerinde hissettiklerini
söylemekten çekinmedi. Hükümet-
ler en sonunda kilidi açacak anah-
tarı devreye soktular ve aşı işiyle
ilgili, araştırma laboratuvarları ve
firmalara milyar dolarlık destekler
verdiler. Henüz hakkında çok az
bilgi sahibi olunan yeni aşıları ü-
reten firmalarla milyar dolarlık si-
pariş anlaşmaları yaptılar. Aşağıda
bununla ilgili öykülerin bazıları yer
almaktadır.

Bilimsel kurallar, tıp etiği ve insan sağlığı

Şu anda yeni ilaç ve aşıların son
deneme aşamasında insanlarda de-
nenmesi kaçınılmaz bir uygula-
madır ve bunun yerine geçecek bir
yöntem henüz bilimin elinde yok-
tur. Bunun nedeni insanın çok kar-
maşık bir bağışıklık sistemine sahip
olması ve kişiden kişiye farklılıklar
içermesidir.

Tıbbi etiğe göre ise insanların,
bilgileri ve istekleri dışında, araştı-
rılarda denek (deney objesi) ola-
rak kullanılması kesinlikle yasaktır
ama kişiler, sıkı kurallara bağlan-
mış bir düzen içinde, iyice bilgilen-

dirilerek, gönüllü ve sigortalı ola-
rak bu tür çalışmalara katılabilirler.
Bu nedenle, on binlerce insan dene-
ğe gereksinim duyulan aşının Faz
1, 2, 3 klinik testleri sıkı bir dene-
tim altında ilerler. Hatta aşı çalış-
malarında, hastalık etkeni olan vi-
rüs, bakteri ve parazitlerin, sıkı
bir doktor denetimi altında, bazı
sağlıklı deneklere kontrollü bir şe-
kilde verilmesi de yaygın bir uygu-
lamadır (Franklin ve Grady, 2001).
Bunun COVID-19 aşı denemelerin-
de yapılıp yapılmadığı bilinmiyor
ama yapılma olasılığı vardır (Ric-
hards 2020). Çünkü denemeler, bir
kısmı yoksul, onlarca ülkede sür-
mektedir. Kırk yıl öncesine kadar
mahkûmlar ve Afrika'daki gibi yok-
sul insanlar para, zorlama ya da ek-
sik bilgiyle bu denemelere sokulu-
yorlardı (Lerner, 2007).

Politik, ekonomik ve sosyal bas-
kının olduğu, salgının kontrolden
çıktığı durumlarda bilimsel kural-
ların ve tıbbi etiğin göz ardı edil-
diği bilinen bir gerçektir (Richards,
2020). WHO, daha salgının başla-
rında hastalığın yarattığı çaresizliğin
kötüye kullanılabileceği konusun-
da bizleri uyarmıştı. Ne yazık ki sal-
gının toplum psikolojisini zorladığı,
korkunun kol gezdiği bugünlerde,
artık halkın da; "artık ne olacaksa ol-
sun", "ne yaparsanız yapın" nok-
tasına geldiği görülmektedir. Oysa
pandeminin bu feci noktaya gelme-
sinde, aklın, bilimin ve etiğin göz ar-
dı edilmesinin çok büyük payı var.

AŞILARIN AYAK SESİ DUYULURKEN

Bilimin temeli, şeffaflık ve akılcı eleştiridir!

Aşının icadı, üretimi ve kullanım lisansının alınması çok karmaşık bir bilimsel süreçtir. Bu nedenle aşıyla ilgili araştırma laboratuvarları ve üretimi yapacak firmalar, yürüttükleri çalışmaların bulgularını ve bilgilerini, yetkili resmi kurumlarla paylaşma yanında, saygın, hakemli bilimsel dergilerde de yayımlarlar. Bu sayede yapılan iş bilim dünyasının görüşüne daha doğrusu denetimine açılmış olur. Aşının ne kadar etkili ve güvenli olduğunun bundan daha iyi değerlendirilebileceği başka bir yol yoktur.

Söz gelimi, Rus araştırmacılar Denis Logunov ve arkadaşlarının 4 Eylül 2020'de *The Lancet* dergisinin sitesinde, online olarak yayımladığı COVID-19 aşısının (Sputnik V adıyla da bilinen) Faz 1 ve 2 bulgularıyla ilgili makale ilk olması nedeniyle oldukça ilgi çekmişti (Logunov ve ark., 2020a). Fakat Temple Üniversitesi'nden Enrico Bucci'nin başyazar olduğu farklı kurumlarda çalışan 16 araştırmacı, aşının etkinliği ve güvenliğini, daha doğru şekilde değerlendirmek için, daha fazla bilgiye gereksinim olduğunu bildiren bir eleştiri yazısı yayımladılar (Bucci ve ark., 2020). Bunun üzerine Logunov ve arkadaşları buna ayrıntılı bir yanıt verdiler ve konu aydınlandı (Logunov ve ark., 2020b). Kısa süre içinde sonuçlanan bu üst düzey tartışmalar, bilimsel denetimin önemini ve nasıl işlediğini gösteren iyi bir örnektir.

Basın bildirisiyle bilimsel sonuç ilanı!

Fakat COVID-19 salgınının neden olduğu zorlamalar nedeniyle,

bilimsel kurallara ve tıp etiğine aykırı gelişmeler de yaşanmıyor değil.

WHO'nun 22 Aralık 2020 tarihinde güncellenmiş aşı adaylarıyla ilgili durum raporuna göre, şu anda 61'i Faz 1, 2, 3 aşamalarına yani klinik değerlendirmeye geçmiş toplam 233 aşı çalışması bulunmaktadır. Bu listeye girmemiş başka aşı projelerinin de olduğu bilinmektedir.

COVID-19 aşı çalışmalarında önde görünen, Moderna, Pfizer, BioNTech SE gibi bazı firmaların hisseleri New York Borsası'nda işlem görmektedir. Ne yazık ki bu firmalar aşı çalışmalarının ön sonuçlarını, bilimsel platformlarda yayımlamadan önce sansasyonel basın bildiri-leriyle duyurmaktadırlar.

Sözgelimi bu işi ilk Amerikan biyoteknoloji firması Moderna yapmıştı: 18 Mayıs 2020'de yayımladığı basın bildirisinde, mRNA-1273 ismi verilen aşının çalışmaları hakkında oldukça olumlu haberler vermiş fakat herhangi bir araştırma bulgusu aktarmamıştı. Bildiri, aşı yolda diye basında sahte bir umut yaratılmasına yol açmış ve borsayı canlandırmıştı. Firmanın hisseleri bir gün içinde yüzde 30 prim yapmıştı (Egan ve Isidore, 2020). Aynı gün piyasaya sürdüğü yeni hisselerden Moderna milyon dolarlar kazanacaktı. Sadece 2020'in ilk sekiz ayı içinde Moderna hisselerinin değeri üçe katlanmış-

Amerikan biyoteknoloji firması Moderna, Mayıs 2020'de, mRNA-1273 ismi verilen aşının çalışmaları hakkında oldukça olumlu haberler vermiş fakat herhangi bir araştırma bulgusu aktarmamıştı. Aynı gün piyasaya sürdüğü yeni hisselerden Moderna milyon dolarlar kazandı. Ama 2 ay sonra görüldü ki, Mayıs'ta uçurulan haber, aşının sadece 45 kişiyle yapılan Faz 1 denemelerinin ön bulgularıydı.

tır. Kurulduğu 2010'dan beri henüz tek bir ürün dahi geliştirememiş bir firma için bu para çok kolay kazanılmış bir paraydı (Langreth ve Kresge, 2020).

Piyasa denetleme kurulu, normal zamanda suç olan böyle bir spekülasyon hakkında sadece Moderna'nın kulağını hafifçe çekmekle yetindi. Halbuki bundan yaklaşık iki ay sonra yani 14 Temmuz'da firma araştırmacılarının, *The New England Journal of Medicine* dergisinde yayımladığı raporda görüldü ki, Mayıs'ta uçurulan haber, mRNA-1273 aşısının sadece 45 kişiyle yapılan Faz 1 denemelerinin ön bulgularıydı (Jackson ve ark., 2020). COVID-19 aşı çalışmalarında Moderna'nın ortağı olan kamu kuruluşu Ulusal Alerji ve Salgın Hastalıklar Enstitüsü (NIAID) ise, Moderna'nın borsa operasyonuyla ilgili sessiz kalmayı yeğleyecekti (Branswell 2020). Bu arada, son 36 yıldır NIAID'in başkanının tanınmış Dr. Anthony Fauci olduğunu da söylemekte yarar var. Önemli bir bilimci olan bu kişinin, Trump'ın ve Moderna'nın arasında sıkışıp, karizmasını çizdirdiği açıktır.

Balon uçurma sırası Pfizer/BioNTech'de

Daha sonra 9 Kasım 2020'de, bu kez Pfizer/BioNTech, mRNA tabanlı BNT162b2 aşısının Faz 3 denemelerinin ilk analiz sonuçlarını yine basın bildirisiyle açıkladı (pfizer.com/news) ve beklendiği gibi firmanın borsa kâğıtları aynı gün içinde yüzde 11 prim yaptı (sadece

9 Kasım 2020'de, bu kez Pfizer/BioNTech, mRNA tabanlı BNT162b2 aşısının Faz 3 denemelerinin ilk analiz sonuçlarını yine basın bildirisiyle açıkladı ve beklendiği gibi firmanın borsa kâğıtları aynı gün içinde yüzde 11 prim yaptı.

BioNTech'in hisselerinin değeri geçen yılın ilk sekiz ayı içinde iki katından fazla artmıştır (Langreth ve Kresge, 2020). Kurulduğu 2008'den beri -Moderna gibi- henüz kullanılan bir ürün geliştirememiş bir firma için bu da kolay bir kazançtı. Bir paragraf uzunluğundaki kısa bildiri, Faz 3 denemelerinden gelen ön bulguların 8 Kasım 2020'de yapılan ilk analizine göre (yani analizler açıklamadan sadece bir gün önce yapılmıştı), katılımcılara 21 gün aralıkla, iki doz olarak uygulanan aşının yüzde 90 oranında etkili olduğuyla ilgiliydi. Arkasından benzer açıklamalar çorap söküğü gibi geldi: 16 Kasım 2020'de Moderna, 23 Kasım 2020'de de Oxford Üniversitesi, 24 Kasım 2020'de de Rusya'nın Gamaleya Araştırma Enstitüsü (Sputnik V) kendi aşılarının sırasıyla, yüzde 94,5, yüzde 70 ve yüzde 92 etkili olduğunu bildirdiler.

**“Görelilik, fizik için geçerlidir, etik için değil...”
(Albert Einstein)**

Faz 2 ve 3 çalışmalarına katılan on binlerce gönüllü insanın ve nihayetle milyarlarca insanın sağlığıyla ilgili bilimsel bir çalışmanın bulguları, neden bilimsel platformlarda değil de, kırık dökük bilgiler içeren basın bildirileriyle duyuruluyor? Şayet firmaların ellerinde yayımlanmaya uygun analiz sonuçları varsa, neden basın bildirisiyle eş zamanlı olarak bilim dergilerinde yayımlanmıyorlar? Saygın ve hakemli bilim dergileri mevcut durumun aciliyetine uygun olarak zaten makaleleri kısa sürede online olarak sitelerine koyuyorlar.

Basın açıklamalarının hemen sonrası meydana gelen finansal gelişmeler bu işlerin kolay paralar kazandırmak için yapıldığını açıkça göstermektedir. Fakat buna gerçekten ihtiyaçları var mıdır? Şu anda, aşı üreticisi büyük firmaların tümü hükümetlerle milyarlarca dolarlık aşı satış anlaşmalarını zaten yaptılar. Büyük bölümü hâlihazırda klinik denemeler için büyük maddi destekler de almış durumdadır.

Sözgelimi Moderna geliştirdiği mRNA-1273 aşısının denemeleri için, ABD hükümetinden 1 milyar dolara yakın destek almıştır. Buna ek

olarak 2020 Ağustos'unda 100 milyon dozluk aşı satışı için de hükümetle 1,5 milyar dolarlık sözleşme de imzalamıştır. Pfizer/BioNTech ise aşılarının acil kullanım lisansı alması durumunda, ABD hükümetiyle 100 milyon dozluk aşı için yaklaşık 2 milyar dolarlık anlaşma yapmıştır (Langreth ve Kresge 2020). Amerikan Gıda ve İlaç Yönetimi, aşının acil kullanım izni için yüzde 50 etkili olmasını yeterli görmektedir ki, Faz 3'te olup da bunu karşılamayan aşı adayını neredeyse yok gibidir. Yani artık onlar için hiçbir ticari risk kalmamıştır. Ama yine de, mevcut durumdan en yüksek maddi faydayı sağlamakta bir sakınca görmedikleri anlaşılıyor.

**Yiğidi öldürme,
hakkını da yeme!**

Bu yazı hazırlanırken, Faz 3 denemelerinin ilk kapsamlı sonuçlarını, 8 Aralık 2020'de Oxford Üniversitesi (Voysey ve ark., 2020) ve 10 Aralık 2020 tarihinde de Pfizer/BioNTech yayımladı (Polack ve ark., 2020). Herhalde Moderna, Sinovac ve Gamaleya da ilk kapsamlı Faz 3 bulgularını yakında yayımlayacaklardır.

Fakat bu arada, küçük ama önemli bir ayrıntıyı vurgulamakta yarar var. Aşı icadı, hayvan deneyleri, klinik denemeleri (Faz 1, 2 ve 3), üretimi ve dağıtımı, bilimsel anlamda çok karmaşık olması yanında, maddi olarak da çok masraflı bir iştir. Bu nedenle araştırma laboratuvarları araştırmalarını ge-

nelde uluslararası dev ilaç firmalarıyla ortak olarak yürütürler. Mesela Moderna'nın ana ortağı NIAID'dir. Alman şirketi BioNTech SE'nin ana ortağı ise Pfizer'dir. Moderna ve Pfizer Amerikan ilaç devleridir. Oxford Üniversitesi'nin COVID-19 aşı çalışmalarındaki ortağı ise, İngiliz-İsveç ortaklığındaki ilaç devi AstraZeneca'dır. Yukarıda sözü edilen borsa balonlarını uçuranlar, Moderna ve Pfizer idi. Bunlar gibi, hem Londra hem de New York borsalarında kâğıtları işlem görmesine karşın, AstraZeneca'nın şu ana kadar Amerikan firmaları gibi borsa operasyonlarına girmedikleri görülmüştür.

Bunun nedeni Oxford Üniversitesi'nin aşıyla ilgili birimlerinin (ör., Oxford Aşı Grubu ve Jenner Enstitüsü) yaklaşımıdır. Üniversitenin yaptığı faz denemeleriyle ilgili yayımlarda görüldüğü kadarıyla (Ramasamy ve ark., 2020) (Voysey ve ark., 2020), üniversitenin aşı çalışmalarına sponsorluk yapan 10'dan fazla firma (AstraZeneca), vakıf (Bill ve Melinda Gates Vakfı) ve devlet kurumu olmasına karşın hiçbirinin makalelere müdahale etmedikleri görülmektedir. AstraZeneca sadece aşının (ChAdOx1 nCoV-19) ABD'deki Faz 3 denemelerini oradaki ortağıyla yürütmektedir. Denemelerle ilgili bulgu ve bilgileri içeren makalelerin içeriğine “şimdilik” sadece Oxford Üniversitesi'nin ilgili akademisyenleri karar vermektedir. Bakalım aşının üretimi, satışı, dağıtımı vb. aşamala-

Milyarlarca insanın sağlığıyla ilgili bilimsel bir çalışmanın bulguları, neden bilimsel platformlarda değil de, şirket yetkililerinin kırık dökük bilgiler içeren basın bildirileriyle duyuruluyor?

ra gelindiğinde durum ne olacaktır?

Oysa Moderna/Ulusal Alerji ve Salgın Hastalıklar Enstitüsü (NIAID) ve Pfizer/BioNTech SE ortaklıklarında klinik denemelere ve yapılan yayımlara bütün ortakların aktif olarak katıldığı görülmektedir (Pollack ve ark., 2020) (Widge ve ark., 2020). Bu durum, yukarıda örnekleri verildiği gibi, bu özel firmaların piyasaya erken aşı balonları salıp maddi fırsatçılık yapmalarına olanak vermektedir.

Aşının ucuzu ve kolay saklanması

Oxford Üniversitesi, aşının mimarı Prof. Sarah Gilbert ve AstraZeneca, en baştan beri aşı çalışmalarına kâr amacıyla kalkışmadıklarını ve maliyetine tüm dünyaya vereceklerini açıklamışlardı. Gerçekten de Pfizer'in 20 \$'lık ve Moderna'nın 33 \$'lık aşılarının yanında Oxford Üniversitesi ve AstraZeneca'nın 4 \$'lık aşısı oldukça ucuzdur (Tablo 1).

Bunun bizi ilgilendiren kısmı bilimsel gerekçesi: Oxford Üniversitesi'nin ChAdOx1 nCoV-19 aşısında, şempanzelerde soğuk algınlığına neden olan bir adenovirüsün (Y25 türü) genetik yöntemlerle zayıflatılmış ve zararsız hale getirilmiş (yani rekombinant) bir varyantı (ChAdOx1) taşıyıcı (vektör) olarak kullanılmaktadır. Virüsler, hücrelerin kapısını açıp içine girme ustası olduklarından, içeri sokulmak isteyen kimyasallar için ideal nakil araçlarıdır. Sözgelimi "gen tedavisinin" gözde araçlarıdır. Bu nedenle, SARS-CoV-2 virüsünün bulaşmasında ve yayılmasında temel yapıtaşı o-

lan S (spike) proteinine ait gen bu virüse aktarılmıştır. Aşı kola zerk edildikten sonra canlı ama çoğalamayan (yani felç edilmiş) virüs, hücrelerin içine girer ve taşıdığı genetik bilgi kullanılarak yeni S proteinleri sentezlenir. Bunlar kişide bağışıklık sistemini uyarırlar ve gerçek virüs saldırısına karşı savunma sistemini hazır hale getirirler.

Bu aşı hazırlama yöntemi, günümüzün moleküler biyologları tarafından iyi bilinen, klasikleşmiş bir metottur. Bu nedenle aşının icadı ve büyük miktarda üretimi kolaydır. Ulaşımı ve saklanma sıcaklığı, Moderna ve Pfizer aşılarına göre çok daha yüksektir. Altı ay boyunca ev tipi buzdolaplarında saklanabilmesi, onun kırsal kesimde ve yoksul ülkelerde dağıtımını kolay hale getirmektedir. Çocuklarda ve yaşlılarda güvenle kullanılabilir ve güçlü bir bağışıklık yanıtı oluştururlar.

Sorunlar da yok değil

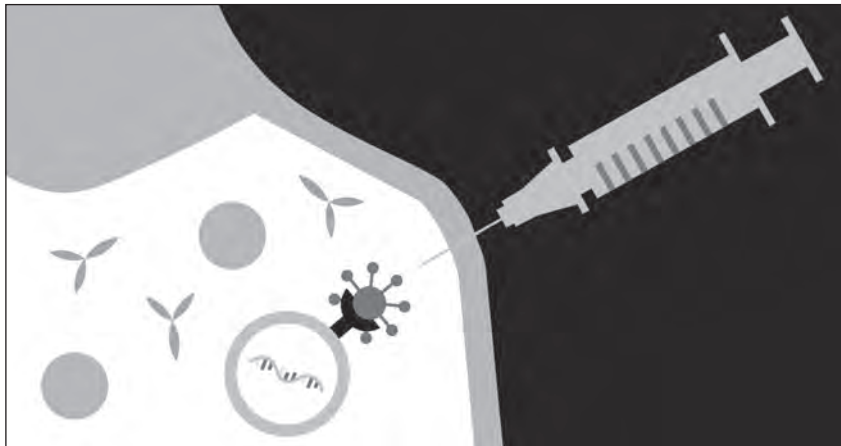
Fakat bu tip aşılardaki temel sorunlardan biri, kişide daha önce adenovirüslere karşı oluşmuş bir bağışıklık varsa ya da immün sistem ona karşı yeni bir tepki oluşturduysa, aşıya verilecek immün yanıtın zayıf olabilme ihtimalidir. Çünkü kişinin bağışıklık sistemi virüsü tanıyarak ya da hatırlayarak, daha işini yapmadan onu etkisiz hale getirebilecektir. Bu tatsız durum, özellikle aralıkla iki doz halinde vurulan COVID-19 aşılarında sorun olabilir. Çünkü şayet kişide ilk dozdan sonra böyle bir ters bağışıklık tepkisi gelişirse, ikinci dozun uygulanması olanaksız hale gelecektir.

Adenovirüsler soğuk algınlığına neden oldukları için, insanlar arasında yaygınlıkla dolaşan virüslerdir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde birçok kişide adenovirüse karşı oluşmuş antikorlar vardır. Yaşlandıkça viral enfeksiyonlarla karşılaşma oranı arttığı için, bu tip insanlarda adenovirüslere karşı daha fazla çeşitte antikor bulunur. Bu sorunu aşmak için, Oxford aşısında vektör olarak, insanların pek karşılaşmadığı "şempanze adenovirüsü" kullanılmıştır. Fakat şu ana kadar bu tip vektörü kullanan herhangi bir aşının bulunmadığı da akılda tutulmalıdır.

Nükleik asit aşı teknolojileri

Pfizer/BioNTech ve Moderna/NIAID gruplarının aşıları mRNA aşılarıdır. Bu aşılar, SARS-CoV-2 virüsünün S proteinine ait genetik bilgiyi taşıyan haberci-RNA (messenger RNA, mRNA) molekülü, lipid (yağ) molekülerinden yapay olarak oluşturulan nano boyuttaki mini kesecik ya da küreciklerin içinde hapsedilmiş haldedir. Lipid kesecikler, hem mRNA molekülünün enzimler tarafından parçalanmasına engel olur hem de onun hücre zarını geçip, içeri (sitoplazmaya) sokulmasını sağlar. Burada temel amaç, virüse ait antijen özelliği taşıyan bir proteini insan hücrelerine sentezletmektir. Yani hücrelerimiz minik birer aşı fabrikasına dönüştürülmektedir. Aşıda virüse ait hiçbir protein yoktur, onun yerine 1273 aminoasitten oluşan tek bir proteinine ait genetik bilgiyi taşıyan bir mRNA molekülü vardır.

mRNA molekülü, hücresel yapıdaki bütün canlıların protein sentez işleminde kullandığı doğal bir moleküldür. Molekülün görevi, kalıtsal madde olan DNA üzerindeki proteine ait genetik bilgiyi, hücrelerin protein sentez fabrikası olan ribozomlara iletmektir. Çünkü ribozomlar sentez için gereken özel genetik bilgiyi ancak mRNA molekülünden alabilirler, DNA'dan doğrudan okuyamazlar. Yani bunlar bilgi ileten, aracı moleküllerdir. SARS-CoV-2 virüsünün genetik maddesi RNA olduğu için, bundaki bilgi ribozomlar tarafından doğrudan okunup, protein

Çin'in deneyimli firmalarından Sinovac'ın CoronaVac aşısı 18. yüzyılın sonundan beri uygulanan aşılardan mantığına ve tekniğine dayanarak hazırlanmış klasik bir üründür.

sentezi yapılabilir. Aşılamayla kişiye verilen lipid kürecikleri lenf dokusundaki hücreler dahil olmak üzere, bağışıklık sistemine ait hücrelerin içine girerler ve buradaki ribozomlar, mRNA üzerindeki bilgiye göre virüse ait S proteinlerini sentezlerler. Antijen denilen bu proteinler kişinin bağışıklık sistemindeki farklı türdeki savunma mekanizmalarını harekete geçirir ve kişi salgın sırasında gerçek virüs ile enfekte olduğunda aşının önceden hazırladığı savunma kalkamı tarafından etkisiz hale getirilirler.

Bu tip aşılarda çok yenidir ve bugüne kadar, bu yöntemle üretilip, insanda kullanım lisansı almış herhangi bir aşı bulunmamaktadır. Fakat Pfizer/BioNTech'in BNT162b2 aşısı şu anda Kanada, Bahreyn, Britanya ve Suudi Arabistan'da acil kullanım izni almıştır. ABD de ise iznin eli kulağında olduğu söyleniyor.

mRNA içeren aşının insanda kullanımını güvenli mi?

Bu tip nükleik asitlere dayalı aşılarda insanda kullanımını güvenli olup olmadığı büyük merak konusudur. Esas endişe kaynağı ise aşının, insanların genetik yapısını bozup bozmayacağıdır. Başta söylemek gerekirse mRNA aşılarda böyle bir tehlike söz konusu değildir. Çünkü mRNA'daki bilginin hücrede işlendiği yer sitoplazmadır. Genetik maddemiz olan DNA ise, kendine ait bir zarla sitoplazmadan ayrılmış olan çekirdek içinde yer almakta-

dır. Bunu basit bir örnekle açıklamak gerekirse, şeftalinin yenen kısmı hücrenin sitoplazmasına, sert çekirdeğin bulunduğu orta kısım ise DNA'nın hücrede bulunduğu yere denk gelir. Bu nedenle hücredeki de, şeftalideki de "çekirdek" diye adlandırılırlar. mRNA zarı aşılıp, çekirdek içine erişemez fakat büyük bir terslik olup da girebilse dahi, DNA'nın yapısına katılması, onda bir hasar ya da değişiklik yapması olanaksızdır.

DNA ve RNA iki farklı nükleik asit molekülüdür fakat gerçekte bunların aşılarda birçok benzer özellik taşırlar. Antijen bir protein molekülü ise ve bunun sentezi için gereken genetik bilgi DNA tarafından taşınıyorsa ve bu da aşıda kullanılıyorsa bu kez söz konusu olan DNA aşısıdır. Bu tip aşının hedefi çekirdektir yani kalıtsal maddemiz olan DNA'nın hücrede bulunduğu yerdir. Aşıdaki DNA'nın taşıdığı bilgi de burada işlenecektir. Başka bir ifadeyle kendi DNA'mız ile dışarıdan eklenen DNA bir araya gelecektir. Bu nedenle, DNA aşılarının taşıdığı bazı genetik güvenlik sorunları, mRNA aşılarda da atfedilmektedir. Fakat bu yersiz bir endişedir. mRNA'nın taşıdığı bilgi çok küçüktür ve kısa süre sonra molekül tamamen parçalanıp ortadan kalkacaktır. Zaten hem mRNA hem de lipid nanopartikül çok dayanıksız moleküller oldukları için aşının -70°C'de (ör., Pfizer/BioNTech aşısı) nakledilmesi ve birkaç gün içinde tüketilmesi gerek. Aynı yöntem dayalı Moderna/NIAID aşısının da -20°C'de saklandığında 6 aylık bir raf ömrü olduğu bildirilmiştir.

Avantajları

RNA tabanlı aşılarda kendine özgü avantajları bulunmaktadır. Örneğin mRNA'nın kendisinin bağışıklık sistemini aşırı uyarıcı bir özelliği vardır. Molekülün bu özelliği ilk zamanlarda bir endişe kaynağıydı fakat taşıyıcı olarak lipid nanopartikülleri (LNP) kullanıldığında, içindeki mRNA bağışıklık sistemi tarafından fark edilmez. Daha da önemlisi bağışıklık sistemi tarafından tanınmadığı için, insanlarda LNP'ye karşı daha önce oluşmuş bir bağışıklık yanıtı da bulunmaz. Oysa

daha önce söylendiği gibi, vektör olarak virüslerin kullanıldığı aşılarda kimi zaman vektörün kendisi daha işini yapmadan, bağışıklık sistemi tarafından hatırlanıp yok edilebilmektedir.

Aşıların virüs tabanlı olanları, insan dahil memelilerden elde edilen hücre kültürlerinde üretilirler (Sinovac, Oxford, Gamaleya aşısı gibi). Çok tehlikeli hastalık etkenlerini büyük miktarda çoğaltmak zaman isteyen ve çok riskli bir iştir. Oysa nükleik asit aşılarını üretmek için canlı virüse hiç ihtiyaç yoktur. Laboratuvarlarda yapay olarak sentezlenen lipid ve nükleik asit molekülleri aşığı hazırlamak için yeterlidir. Küçük hacimlerde, büyük miktarda mRNA molekülü sentezlemek kolay olduğu için bu aşılarda üretmesi hızlı ve tehlikesizdir.

Gerçi sorun da yok değil

Bu tip aşılarda temel mesele, aşıda virüsün sadece S proteininin bulunmasıdır. Salgın ilerledikçe, bu proteinin geninde meydana gelecek mutasyonların, vücudun aşığı karşı ürettiği bağışıklık yanıtını kullanışsız hale getirme olasılığı vardır. Yani düşman kamuflajını değiştirince savunma sistemi artık onu tanıyamaz hale gelecektir.

Aynı şekilde, salgın sırasında insanda gerçek enfeksiyonu yapan tam teşekküllü bir virüstür. Hastalanıp iyileşmiş kişilerde yapılan antikor analizleri, bağışıklık sistemimizin sadece S proteinine karşı değil, örneğin virüsün RNA'sını sarmalayan N proteinine karşı da güçlü bir bağışıklık yanıtı verdiğini göstermiştir. Bu nedenle tek bir proteine karşı oluşan bağışıklık yanıtı kimi zaman zayıf kalmakta ve kişiyi gerçek virüse karşı koruyamamaktadır. Zayıflatılmış ya da tamamıyla inaktive edilmiş virüslere dayalı klasik aşılarda bu açıdan bir avantajı vardır. Onlar gerçek hastalık etkenine benzedikleri için, vücutta antikor üretimi (yani B hücreleriyle sağlanan humoral bağışıklık yanıtı) yanında, T hücrelerine dayalı hücresel bağışıklık yanıtını da geliştirirler. Böylece bağışıklık sisteminin elindeki çok çeşitli savunma (ya da saldırı) araçlarının devreye sokulabilmesi mümkün olur.

Çin'in Sinovac aşısı

Şu anda Çin'e ait en az 10 aşı adayını klinik denemelere (Faz 1, 2, 3) geçmiş durumdadır (WHO verisi). Bunlar içinde adı en fazla duyulan ise, aşı konusunda Çin'in deneyimli firmalarından Sinovac'ın CoronaVac aşısıdır. Kuruluşundan birkaç yıl sonra yani 2002 sonunda baş gösteren ilk SARS salgınında da aşı geliştirmeye çalışan firmanın koronavirus enfeksiyonu hakkında ciddi bir birikimi bulunmaktadır.

Bu aşı, 18. yüzyılın sonundan beri uygulanan aşılardan mantığına ve tekniğine dayanarak hazırlanmış klasik bir üründür. Burada kişiyi salgından korumak için hastalık etkeninin kendisi kullanılmaktadır. İnsanların az miktarda virüs ya da bakteriye yapay şekilde maruz bırakılarak bağışıklık kazanmaları sağlanmaktadır.

Çin'de 1695 yılına ait bir tıp kitabında çiçek hastalığına karşı farklı şekillerde aşılama yapıldığı yazılıdır. İlk yöntemde, hastanın yaralarına sürülen iltihaplı pamuk parçalarını sağlıklı çocukların burnuna koyarlarmış. Bir başka uygulama ise, hastalığı geçirmiş çocukların elbiselerinin sağlıklı çocuklara giydirilmesiymiş. Böylece çocukların hastalığı hafif bir şekilde atlatıp bağışıklık kazanmaları sağlanmış. Daha sonra 18. yüzyıl başında, hastanın yaralarından alınan kabukların toz halinde çocukların burunlarına gümüş borularla üflenmesine geçilmiş. Zaman içinde hastaların yaralarındaki iltihabın, kolda kesik açılarak deri altına verilmesine başlanmış (Leung, 2011).

Bu yöntemlerin 17. yüzyılda, belki de çok daha öncesinde Çin'den başka yerlerde de örneğin Hindistan'da, Kuzey Afrika'da ve Kafkaslarda kul-

lanıldığı sanılmaktadır. Kafkas tüccarların Osmanlı devletine getirdiği aşılama uygulamasının oradan İngiltere'ye geçtiği kayıtlarda yer almaktadır. 19. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde büyük Fransız mikrobiyolog Louis Pasteur'un hastalık etkenini çeşitli yollarla -örneğin yüksek ısıyla- zayıflatarak ya da inaktif hale getirerek (yani "öldürerek") aşı olarak kullanmaya başladığı görülecektir. İşte Sinovac aşısının temeli neredeyse 150 yıl önce atılmış bir yönetime dayanmaktadır.

CoronaVac'ın özellikleri

Sinovac'ın CoronaVac aşısı, SARS-CoV-2 virüsünün yeni bir varyantı olan CZ02 suşundan hazırlanmıştır. Virüsün üretimi için Afrika Yeşil Maymununun böbrek hücre hattı (Vero) kullanılmaktadır. Vero hücreleri içinde çoğaltılan virüsler, önce kimyasal madde kullanılarak, soğukta iki kez inaktive edilir. Daha sonra bu virüsler ince bir tabaka halinde alüminyum hidroksit yüzeyine tutturulur (adsorpsiyon). Alüminyum hidroksit adjuvan olarak iş gören bir bileşiktir. Adjuvan, vücudun bağışıklık yanıtını artırmak amacıyla bazı aşılarda içine katılan ilave bir maddedir. Bunun klasik aşılardaki görevi çok önemlidir. Şayet adjuvan güvenliyse ve uyarıcı işini iyi yaparsa, daha düşük bir aşı dozuyla istenen bağışıklık yanıtı alınabilir. Böylece aşıda yüksek miktarda antijen kullanmanın yarattığı sakıncalar giderilmiş olur.

CoronaVac aşısında koruyucu yoktur ve 2 ila 8°C arasında uzun süre saklanabilir. Sıvı haldeki aşının iki hafta ara ile iki doz halinde omuz kasına (deltoid) vurulması ge-

rekmetedir. Aşılar, tek kullanımlık iğnelerin içinde (0,5 ml) hazır halde üretilmiştir.

Klinik denemelere yani Faz 1, 2 ve 3'e başlanmadan önce aşının güvenli olup olmadığı, insan olmayan primat dahil farklı hayvanlarda denenmiş ve belirgin bir yan etki görülmemiştir. Primatlarda aktif virüslerle yapılan enfeksiyon çalışmalarında ise aşının dikkate değer bir koruma sağladığı bulunmuştur (Butantan Enstitüsü, 2020. Clinical Research Protocol v2.0).

Viral enfeksiyonla immün yanıt arasındaki ilişki çok karmaşıktır. Bu tip aşılar en büyük sorun, aşı vurulmasından sonra kimi zaman bağışıklık sisteminin aşırı uyarılıp, kişide daha ağır bir hastalık tablosunun ortaya çıkmasıdır. Konu aşağıda "antikora bağlı enfeksiyon" alt başlığında kısaca açıklanmıştır.

Tercihiniz klasik mi yoksa modern aşı mı?

Aslında en eski ve bilindik bir yöntemle hazırlanan bu klasik aşının salgına karşı ne kadar başarılı olacağı, bilimciler arasında merak konusudur. Çünkü şu anda nükleik asit tabanlı veya genetik mühendisliği ürünü viral vektörlerin kullanıldığı, henüz uygulama başarısı gösterememiş ama son teknoloji, ışıltılı parlayan aşılardan boy gösterdiği 100 milyarlarca dolarlık pazarda CoronaVac'ın şansı nedir, hep birlikte göreceğiz. Şayet COVID-19 pandemisinde güvenli ve koruyucu ise, geçmişteki uygulamalarıyla kendini kanıtlamış, basit ve mütevazı bir yöntemin büyük bir sorunu halledebileceği bir kez daha anlaşılmış olacaktır. Daha da önemlisi, çaresizlikle pandemi arasında sıkışıldığı, aciliyet taşıyan böyle günlerde, yeterince sınanmamış, henüz kullanıma girmemiş ultra teknoloji ürünlerini ilk adımda piyasaya sürmenin pek de gerekli olmadığını gösterecektir.

Sinovac'ın Türkiye'deki Faz 3 denemeleri

Çin'de virüs yayılımı azaldığı için aşının Faz 1, 2, 3 klinik denemeleri Brezilya, Endonezya, Türkiye, Filipinler ve Şili'de sürdürülmektedir.

CoronaVac aşısının bizdeki Faz 3 deneme sonuçları, en iyi olasılıkla 2021'in Haziran başında belli olacak.

	Aşı adayının üreticisi				
	Sinovac	Oxford Üniversitesi/ Astra Zeneca	Pfizer/BioNTech	Moderna/ NIAID	Gamaleya Araş. Enst.
Aşı adayının adı	CoronaVac	ChAdOx1 nCoV-19 (AZD1222)	BNT162b2	mRNA-1273	Gam-COVID-Vac (Sputnik V)
Aşı platformu ve vektör	İnaktive edilmiş SARS-CoV-2 + alüminyum adjuvan	Çoğalmayan şempanze adenovirüsü ChAdOx1	Nükleik asit aşısı Lipid nanopartikül (LNP) içinde taşınan mRNA	Nükleik asit aşısı Lipid nanopartikül (LNP) içinde taşınan mRNA	Çoğalmayan iki ayrı adenovirüs rAd26-S ve rAd5-S
SARS-CoV-2 virüsüne ait taşıdığı antijen	İnaktive edilmiş tüm virüs	S proteinini kodlayan gen	S proteinini kodlayan mRNA	S proteinini kodlayan mRNA	S proteinini kodlayan gen
Saklanma sıcaklığı ve süresi (ay)	2-8°C Ev buzdolabı	2-8°C Ev buzdolabı, 6 ay	-70°C	-20°C 6 ay	Toz formu 2-8°C'da Donmuş formu -18°C'da
Doz sayısı ve aradaki süre	2 doz 14 gün arayla	2 doz 28 gün	2 doz 21 gün	2 doz 28 gün	2 doz 21 gün
Doz satış fiyatı (\$)	Bilinmiyor	4	20	33	10
İlgilenen ülkeler	Türkiye, Brezilya, Endonezya Şili, Filipinler	Brezilya, A.B.D.	Kanada, Bahreyn, Britanya, Suudi Arabistan		Venezuela, Filipinler Hindistan Belarus, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır
Faz 3'ün başladığı tarih	Türkiye'de Brezilya'da Çin'de İngiltere'de A.B.D.'de Rusya'da Hindistan'da	Eylül 2020 Temmuz 2020 Ekim 2020	Mayıs 2020 Haziran 2020 Mayıs 2020 Eylül 2020	Nisan 2020 Nisan 2020 Nisan 2020	Temmuz 2020
Faz 3 denemelerinin tahmini bitiş tarihi	Türkiye'de Brezilya'da Çin'de İngiltere'de A.B.D.'de Rusya'da Hindistan'da	Nisan 2021 Ekim 2021 Mayıs 2021	Aralık 2021 Eylül 2021 Eylül 2021 Mart 2021	Ocak 2023 Ocak 2023 Ocak 2023	Ekim 2022
					Eylül 2020 Aralık 2020 Mayıs 2021 Eylül 2021

Tablo 1. Faz 3 denemelerinde önde giden bazı tanınmış aşı adayları ve özellikleri.

Türkiye son birkaç aydır COVID-19 vakalarının hızla tırmandığı bir ülke olarak Faz 3 aşı denemeleri için ideal bir yer haline gelmişti.

Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, Hacettepe Üniversitesi ile birlikte Sinovac aşı denemelerinin ortağıdır. Aşının Faz 3 çalışmalarına Türkiye'nin farklı bölgelerinden 18-59 yaş aralığındaki (bir kısmı sağlık çalışanı) 13.000 erişkin denek dahil edilmiştir ve ilk gönüllünün denemeye katıldığı tarih 14 Eylül 2020'dir (Tablo 1) [Bilgiler ABD'nin Ulusal Tıp Kütüphanesi'ndeki, Klinik Denemeleri web sitesinden (*clinicaltrials.gov*) derlenmiştir. Deneme no: NCT04582344]. Deneklere 14 gün arayla iki doz aşı vurulmaktadır. İlk 1300 kişinin iki doz olarak aşılınması tamamlandıktan sonra, aşının güvenli olup olmadığı değerlendirilecektir. Güvenli olduğu görülürse ikinci 1300 kişilik grubun

aşılmasına devam edilecektir. Bu grup kendi içinde 650 kişilik iki alt gruba bölünecek ve bunlardan birine CoronaVac aşısı, öteki alt gruba ise etkisiz bir karışım verilecektir (plasebo). Daha sonra bütün gönüllüler denemelere katılacaktır.

Çalışmadaki son gönüllüden verilerin alınmasını takiben, "aşının etkinliğine dair ilk ön değerlendirmenin" yapılacağı tahmini tarih olarak 15 Şubat 2021 belirlenmiştir. Denemelerin tahmini bitiş tarihi ise 15 Nisan 2021'dir (Tablo 1). Bu tarih, çalışmadaki son gönüllünün son ziyareti sırasında (aşının yan etkileri, etkinliği, immünogenisitesi gibi) "bütün verilerin" alınacağı zamanı göstermektedir. Sonuçların istatistiksel ve bilimsel analizi için 1-2 ay gerekeceği düşünüldüğünde, şu andaki takvimin sorunsuz çalışması durumunda, CoronaVac aşısının bizdeki Faz 3 deneme sonuçları, en

iyi olasılıkla 2021'in Haziran başında belli olacaktır (Tablo 1).

Bu yazının bulunduğu dergi sayısı piyasaya çıktığında, Sinovac aşısının bizdeki Faz 3 denemelerinin ilk yarısı tamamlanmış olacaktır. Türk toplumuna özel olan bulgular çok önemli. Çünkü Faz 3 denemeleri, aşı çalışmalarının en zahmetli ve başarısı en düşük aşaması (Amanat ve Krammer, 2020). Bunun nedeni, aşının farklı bölgelere, etnik kökenlere vs. sahip on binlerce insandaki etkilerinin bu fazda görülecek olmasıdır. Denek sayısı arttıkça, aşının sınanması daha gerçekçi ve güvenilir hale gelmektedir. Sözgelimi, mevcut salgın, her ülkede tarafın dışları gibi aynı şekilde ilerlemiyor. Her insanın fizyolojisi de tıpatıp aynı değildir. Kişilerin geçmişte yaşadığı bağışıklık öyküleri de farklıdır. Bu listeyi uzatmak olasıdır.

Örneğin COVID-19 salgınının en

fazla yaşam kaybına yol açtığı toplum kesimi 60 yaş üstü ve özellikle de altta bir takım kronik hastalığı olanlardır. Bizdeki denemelere sadece 18-59 yaş arası ve anlaşıldığı kadarıyla çoğu sağlıklı olan denekler alınmıştır. Bu yaş sınırları dışındaki vatandaşlarımıza, özellikle de 60 üstü yaşlılara, elde Faz 3 deneme verisi olmadan nasıl aşı vurulacaktır? Aynı soru 18 yaş altı çocuklar ve gençler için de geçerlidir.

Oysa Sinovac firması, 2020 Kasım başında Çin'de yaptığı Faz 3 denemelerine, 60 yaş üstü 260 erişkini de katmıştı (*clinicaltrials.gov*, deneme no: NCT04617483). Bu yılın Mayıs sonunda (Tablo 1) tamamlanacağı tahmin edilen denemedeki bu 260 kişinin sonuçları beklenip, bizim yaşlılarımıza aşı ondan sonra mı vurulacaktır?

Aynı şekilde Sinovac'ın 18 yaş üstü toplam 13.060 denegin katılımıyla, 21 Temmuz 2020'de Brezilya'da başlattığı Faz 3 denemelerinde, 60 yaş üstü 1260 erişkin de yer almaktadır (Palacios ve ark., 2020). Fakat, firmanın 11 Aralık 2020'de güncellediği deneme takvimine göre, bu çalışmanın "ilk ön sonuçlarının" en erken 2021 Eylül'ünde (yani 9 ay sonra) alınacağı tahmin edilmektedir (*clinicaltrials.gov*, deneme no: NCT04456595).

Hangi ülkeler kullanım lisansı verdi?

Sinovac aşısı, 2020 Temmuz'undan beri "sadece Çin'de" riskli grupların aşılınması için kullanımdadır.

Putin 11 Ağustos 2020'de Rusya'nın Gam-COVID-Vac (Sputnik V) aşısının, insanlarda kullanımına izin verildiğini açıkladı. Böylece Rusya aşıya lisans veren ilk ülke oldu.

Yaşam kayıplarında dünya ikincisi Brezilya'nın salgına tuş olması'nın baş sorumlularından başkan Jair Bolsonaro, baştan beri Sinovac aşısına karşı olduğunu söylese de, ülkesindeki bazı eyalet valilerinin Faz 3 sonuçlarını beklemeden, Ocak 2021'de halkı aşılamaaya başlayacakları bildirilmektedir. CoronaVac aşısının bir dozu eyaletlere 10 \$'ın biraz üzerinde mal olacaktır.

Sinovac'ın şu andaki kapasitesi yılda 300 milyon doz aşı üretebilecek durumdadır. İki doz vurulduğu düşünüldüğünde bu miktar 150 milyon kişiye yani Çin'in nüfusunun onda birine yetecek miktardadır. İlk aylarda aşının doz fiyatı Çin'de 60 \$ kadarmış, fakat Endonezya'nın devlet şirketi olan Bio Farma'nın aynı aşığı 13,60 \$'a mal edeceği bildirilmiştir (Tan 2020).

Türkiye'ye Sinovac aşısının 2020 Aralık ortasına doğru geleceği haberleri yazılıyordu. Ama henüz bir gelişme yok.

Rusya'nın COVID-19 aşısı

Başkan Vladimir Putin 11 Ağustos 2020'de Rusya'nın Gam-COVID-Vac (Sputnik V) aşısının, insanlarda kullanımına izin verildiğini açıkladı. Böylece Rusya aşıya lisans veren ilk ülke oldu. rAd26-S ve rAd5-S virüslerini vektör olarak kullanan ve S protein geni içeren iki ayrı aşı 21 gün arayla vuruluyor. Aşıda vektör olarak kullanılan adenovirüsler, genetik mühendisliğiyle infeksiyon riski ortadan kaldırılmış (zayıflatılmış) rekombinant insan virüsleridir. Bu vi-

rüslere SARS-CoV-2 virüsüne ait S protein geni konulmuştur (Tablo 1).

Daha önce söylendiği gibi insanlarda adenovirüslere karşı önceden oluşmuş antikorlar aşığı zarar verebilmektedir. Rus araştırmacıların her dozda ayrı bir adenovirüsü vektör olarak kullanma düşüncesi, oldukça ilginçtir. Şöyle ki, şayet ilk dozdan sonra vektöre (yani rAd26) karşı kişide zarar verici antikorlar oluşursa, farklı bir vektör kullanılarak bunların ikinci dozdaki vektöre (rAd5) zarar verme olasılığı ortadan kaldırılmış olacaktır.

Sputnik V aşısının bir başka avantajı, hem donmuş hem de dondurularak kurutulmuş (liyofilize) halde, yani iki farklı formülasyona göre hazırlanmış olmasıdır. Özellikle toz halindeki aşı formu, üretimi biraz masraflı olsa da, aşının yoksul ve kırsal bölgelere bozulmadan erişimini sağlayacak özelliktedir. Fakat bu tip aşının getirdiği bir güçlük, eskiden penisilin iğnelerinde yapıldığı gibi, toz halindeki aşının vurulmadan önce sıvı katılıp çözünmesi gereğidir.

Bu aşığı neden Sputnik V adının verildiğini merak edenleriniz olabilir. "V", aşı anlamına gelen "vaccine" kelimesinin ilk harfini temsil etmektedir. "Sputnik" ise Rusçada "uydu" anlamına gelmektedir. İnsanlığın görkemli uzay macerası, Sovyetlerin 1957'de atmosfer dışına gönderdiği Sputnik 1 isimli yapay uyduyla başlamıştı. Dört yıl süren Sputnik programının 1961 Mart'ında başarıyla tamamlanmasından birkaç hafta sonra astronot Yuri Gagarin, uzay yolculuğuna çıkan ilk insan olacaktır.

Biz gidelim, istim de arkadan gelsin!

Abdülmecid'in oğlu 35. Osmanlı padişahı V. Mehmet Reşad'a atfedilen tanınmış öyküye göre, tahta çıktıktan kısa süre sonra yani 1910'da "Saltanat yatları" Savarona ve Ertuğrul'a ek olarak yeni aldığı buhar motorlu "Söğütlü" yatına ilk bindiğinde, çevresindeki avanesiyle bir süre beklemiş, sonra da "Hadi artık gidelim" diye buyurmuş. Fakat yatın kaptanının, "Beklemek zorundayız, istim henüz gelmedi" sözü üzerine Sultan Reşad da, "Biz gitmeye başlayalım, istim de arkadan gelsin" demiş.

Şu anda salgının yönetiminde her yanıyla büyük başarısızlık gösteren ülkelerin sadece yöneticileri değil yarı yarıya suçlu olan halkları da; “kardeşim insanlar ölüyor, beklenecek zaman değil, etiği, bilimi, bulguların yayımlanmasını şu bunu düşünecek halimiz yok” diyorlar. “Aşı zararsız ve biraz da koruyucu ise vurun gitsin, yetti artık”. Salgının ilk aylarında biraz ciddiyet ve sorumluluk gösterilsin çağrılarına kulak tıkayanlar, şimdi bu nakaratları dillendiriyorlar. Akla ve bilime uyulmadığı için bu noktaya gelinmedi mi? Cahil ve sorumsuzlar baştaki gibi, şimdi de ortalıktalar. Oysa bakın biraz disiplinli davranan uluslar örneğin Vietnamlılar salgına tuş olmadılar.

Yarım yamalak Faz 3 sonuçlarına rağmen aşılar “Acil Kullanım Lisansı” verilmeye başlandı. Britanya, Kanada, Çin, Bahreyn, Suudi Arabistan, Rusya, Endonezya, Birleşik Arap Emirlikleri bunlardan hemen akla gelenler. ABD başta olmak üzere, başka birçok ülkede ise izinlerin eli kulağında deniyor. Günümüz liderlerinin büyük bölümünün bilgi düzeyi ve liderlik anlayışı 110 yıl önceki Sultan Reşad’tan farklı değil. O (yönetimi 1909-1918) ve onun benzeri krallar, imparatorlar, başkanlar, sultanlar, prensler dünyayı 1918 pandemisine taşımıştı.

Yahu yeni aşı geliştirmek hani zordu?

COVID-19 pandemisiyle birlikte aşı konusu gündeme gelince, yeni aşı geliştirmenin birçok riskler taşıdığı, işin yıllarca sürdüğü hep yazıldı. Viral aşılarla bağışıklık sistemi arasındaki ilişkinin çok karmaşık olduğu, bu nedenle her an beklenmedik bir sorunun çıkma olasılığının yüksek olduğundan söz edildi.

Fakat gelin görün ki, deneme sonuçlarıyla ilgili yayımlanan makalelere bakıldığında; Oxford Üniversitesi (Folegatti ve ark., 2020; Ramasamy ve ark., 2020; Voysey ve ark., 2020), Pfizer/BioNTech (Polack ve ark., 2020) ve Moderna (Jackson ve ark., 2020; Widge ve ark., 2020; Anderson ve ark., 2020) firmasının gibi, daha önce hiç kullanılmamış yöntemlere göre hazırlanan aşılarda denemelerde dahi

hiçbir sorun olmadığı anlaşılmakta. En klasik ve güvenilir aşı hazırlama yöntemini kullanan Sinovac’ın (Zhang ve ark., 2020; Palacios ve ark., 2020) ve yine bilindik ama ondan biraz daha modern bir yöntem kullanan Rus Gamaleya’nın (Logunov ve ark., 2020a) aşılarda da sorun yok görünüyor. Bu aşılarda Faz 1, 2 ve/veya Faz 3 deneme sonuçları harika. Ciddi bir yan etkileri yok, iyi tolere ediliyorlar, hepsi immünojenik yani hücresel ve humoral bağışıklık yanıtı oluşturuyorlar, 60 yaş üstü erişkinlerde güvenli, virüs enfeksiyonuna karşı gençlerdeki kadar olmasa da koruyucu. Yayımlanan sonuçları okuyanlar, daha önce aşı hazırlanmasıyla ilgili söylenen olumsuzlukların hiçbirinin gerçekleşmediğini görüp biraz şaşıyorlar. İlk kez kullanılan, en modern yöntemlere göre hazırlanan aşılarda dahi saat gibi çalışıyor. Aşı uzmanlarının korktuğu, örneğin “antikora bağlı enfeksiyon” benzeri bir terslik hiç olmadı, fakat uzmanlar bunun aylar sonra dahi ortaya çıkabilecek sinsi bir sorun olduğunu biliyorlar.

Bu nedenle standart aşı geliştirme protokollerinde en kısa Faz 3 deneme süresi 12 aydır. Bir yıllık deneme sonuçlarının istatistik ve bilimsel analizi kesinleşmeden hiçbir aşıya bugüne kadar kullanım lisansı verilmemişti ve bunun insan sağlığıyla ilgili çok haklı gerekçeleri vardı. Şimdi bu protokollerdeki bazı deneme aşamalarının atlanarak sürecin kısaltıldığı görülmektedir. Bu yanlış uygulamalara rağmen, gerçekten de ciddi aksilik çıkmaz ise, aşıyla ilgili eski bilimsel gelenek ve yaklaşımların herhalde

ağır bir sorgulaması yapılacaktır.

Aşıların Faz 3 deneme sonuçlarıyla ilgili akla takılan kimi sorular

1) Aşıyla verilen SARS-CoV-2 virüsüne ait genetik bilgiye göre sentezlenen S proteinine (yani antijene) karşı deneklerde oluşan antikorların (yani IgG, IgA, IgM, IgE) miktarı nedir ve ne süreyle kan dolaşımında kalıp koruma sağlamaktadırlar? Bu antikorlar vücudun farklı yerlerinde koruyuculuk yapmaktadır. Sözgelimi IgA üst solunum yollarının, IgG ise alt solunum yollarının koruyucusudur. Aşıların IgG antikor oluşumunu sağladığı bilinmektedir, fakat IgA antikoru oluşturan bir aşı var mıdır?

Kanda en az altı ay süreyle koruma yapmayan bağışıklık cevabının pek yararı olmayacaktır çünkü insanlara bir yıl içinde, aynı aşıyı 4-5 kez vurma olanağı yoktur. Ancak Faz 3 çalışmalarının, denek sayısının on binlerin üzerine çıkacağı ileriki aşamalarında, kandaki antikor miktarıyla COVID-19’a karşı gelişen koruma arasındaki gerçek ilişki kanıtlanabilecektir.

2) Aşılama sonrası antijen-antikor bağlanması ve etkileşimine dair biyokimyasal test sonuçları nedir? Deneklerde virüs proteininin değişik yerlerine (epitop) bağlanacak çeşitte antikor (ör., monoklonal, poliklonal vb.) oluştu mu? Antijen-antikor bağlanması güçlü mü? Deneklerde oluşan antikorlar, hastalık etkenine yani gerçek virüslere bağlanıp onları nötralize edebiliyor mu? Bu soruların yanıtları “evet” değilse, yeni antikorların koruyucu-

Aşıların Faz 3 deneme sonuçlarıyla ilgili akla takılan pek çok soru var.

luğu sınırlı kalacaktır.

Deneklerde oluşan antikorlar, virüsün solunum yollarımızı döşeyen epitel hücrelerine bağlanmasını engellemelidir. Bunun yolu ise, yeni antikorların virüsün hücre yüzündeki reseptörlere bağlanmasını sağlayan S proteinindeki özel bölgelerini kapatacak yetide olmasıdır. Virüse bir şekilde bağlanan ama onun infeksiyon yapmasını önleyemeyen aşı yararsızdır.

3) Aynı şekilde aşı denemelerinde temel hedef, en az miktarda antijen (aşı) ile en etkili ve uzun bağışıklık yanıtının yaratılmasıdır. Şayet küçük miktarda aşıyla, virüs proteini sıkı şekilde bağlanacak özellikte antikorlar üretirebiliyorsa, sınırlı miktarda antikorla hastalık etkenine karşı etkili bir savunma hattı oluşturulacaktır. Bu durum özellikle ileri yaştaki kişiler için önemlidir. Çünkü yaşlılarda bağışıklık sistemi zayıfladığı için, koruyucu bir bağışıklık yanıtı oluşturmak için genç insanlardan daha yüksek dozda aşı verilmesi gereklidir ama yüksek doz aşı yaşlılarda başka sorunlara yol açabilecektir. Bu dengenin sağlanması oldukça zordur. Faz 3 denemelerinde bu yönde ne bulgular elde edilmiştir? Yaşlılar için ideal ve güvenli aşı dozları saptanmış mıdır?

4) Antikora bağlı infeksiyon: SARS-CoV-2 infeksiyonu, moleküler düzeyde çok karmaşık bir sorundur. Solunum yolundaki epitel hücreleri virüsün esas olarak infek-

te ettiği yerlerdir. Fakat virüsün yok denecek kadar az miktarda ACE2 reseptörüne sahip olan makrofaj ve monosit gibi bağışıklık sistemi hücrelerini de infekte etmesi şaşırtıcıydı. Bununla ilgili ilk akla gelen şey, virüsün bu hücrelere girmek için ACE2'den farklı bir reseptör ve moleküler mekanizma kullanmış olduğuydu. Fakat daha sonra kedileri infekte eden koronavirüslerle yapılan eski çalışmalarda saptanan bir durumun, burada da geçerli olabileceği düşünüldü. Gözlenen olay şuydu: Bağışıklık sistemi virüse karşı antikor oluşturduktan sonra, antikör ve virüsün birbirine bağlandığı ve bunun virüsün savunma hücrelerini infekte etmesine yardımcı olduğu görülmüştü. Yani virüsü bitirmesi beklenen antikorlar, tersine virüsün bağışıklık sistemini işgal etmesine yardımcı oluyordu.

Bu tip antikör destekli infeksiyon, yeni virüsün akrabaları olan SARS-CoV-1 ve MERS-CoV infeksiyonlarında da saptanan bir olumsuzluk olduğu için, şu andaki aşı geliştirme çalışmalarında göz önünde tutulması gereken bir durumdur (Morris 2020). Çünkü geçmişte yapılan bir çalışma, bu soruna özellikle S proteinlerine karşı oluşmuş antikorların neden olduğunu göstermiştir. Bu nokta çok önemlidir çünkü şu anda birçok COVID-19 aşısı adayı sadece S proteinine karşı bağışıklık geliştirmeye odaklanmıştır. Aynı çalışma **düşük miktarda anti-**

kor oluştuğunda, "Antikora bağlı infeksiyon" riskinin arttığı deneysel olarak da saptamıştı (Wang ve ark., 2014). Ayrıca kanında yeni virüse karşı antikör oluşmuş bir kişinin, antikör destekli infeksiyon nedeniyle, aynı virüsün farklı bir serotipiyle ikinci kez infekte olma ihtimali de vardır (Wang ve ark., 2014).

5) Adenovirüslere karşı gelişen bağışıklık yıllarca sürmektedir. Ad5 virüsüne karşı ABD'de insanların yüzde 40'ı bağışıklıdır. Afrika'nın bazı yerlerinde ise bu oran yüzde 80-90'lara çıkabilmektedir. Ad26 virüsüne karşı ise ABD ve Avrupa'da bağışıklık oranı yüzde 10-20 dolayındadır. Türkiye'de Ad5'e karşı immünite nedir? Adenovirüsü vektör olarak kullanan aşılarından (ör., Oxford Üniversitesi ama özellikle Sputnik V) satın alınması düşünülüyorsa, bu göz önünde tutulması gereken bir bilgidir.

6) Aşılanan insanlar kendileri hasta olmasa dahi etrafa virüs yaymaya devam edebilirler. Gerçek aşı vurulan deneklerde yapılan virüs RNA taramasında bu yönde bir bulgu saptandı mı?

Sonuç olarak: 2020 yılı Aralık ayı son haftası itibarıyla henüz Faz 3 denemelerini bitirmiş bir aşı adayı yoktur (Tablo 1). Süren Faz 3 çalışmalarının ise ancak ilk birkaç aylık sonuçları yayımlanmıştır. Bu sonuçların büyük bölümü 18-59 yaş arası sağlıklı deneklere aittir. Bu yaş sınırları dışında bulunan yani 18 yaş altı ve 60 yaş üstü (sağlıklı + kronik hastalığı olan) deneklere ilişkin Faz 3 bulguları çok kısıtlıdır. **En önemli aşıya karşı gelişen bağışıklık yanıtlarından hangilerinin, ne süreyle koruma sağlayacağı şu anda bilinmemektedir.** Örneğin uzun süreli korumayı yapan bağışıklık mekanizması, çeşitli antikorlardan oluşan humoral bağışıklıktır. Antikorların kan dolaşımındaki ömrü kısa olursa, öteki mekanizmalar salgından korunmada yarar sağlamayacaktır.

Oxford Üniversitesi, Pfizer/BioNTech ve Moderna'nın aşıları çok yeni aşılardır. Henüz bu yöntemlere dayanarak hazırlanıp da kullanıma girmiş, lisans almış bir aşı yoktur. mRNA'nın liponanopartiküllerle (LNP) taşınmasına dayalı aşı hazır-

lama yöntemi, en az 20-30 yıldır bilinmesine karşın, şu ana kadar başarı şansı yakalayabilmiş değildi. Fakat olağanüstü bir şekilde, COVID-19'la ilgili hazırlanan aşılar da bu yöntem, bırakın sorunla karşılaşmayı, büyük bir başarıyla çalışmaktadır. Bu durum, önümüzdeki aylarda da devam ederse, artık aşı teknolojisinde büyük bir devrim yaşandığı ve birçok infeksiyon hastalığına karşı yeni aşıların yolda olduğu söylenebilir.

Fakat kimi deneyimli uzmanlar, her şeyin, bu kadar kısa sürede, toz pembe olmasına karşı temkinli olmayı sürdürmektedir. Çünkü mikroorganizmalarla bağışıklık sistemi arasındaki ilişki çok çok karmaşıktır ve her an bir sorun çıkabileceği akıld tutulmalıdır. Geçmişte aşı çalışmalarında yaşanan büyük başarısızlıkların önemli bilimsel nedenleri vardı. Hükümetler, iş dünyası, toplumlar salgından bezdi diye bu gerekçeler bir süreliğine kenara çekilip beklemeyeceklerdir.

Aşıyla sürü bağışıklığı nasıl sağlanacak?

Dünya nüfusu 7,8 milyar kişi ve sürü bağışıklığı için dünya nüfusunun yüzde 60-70'inin bağışıklık geliştirmesi gereklidir (doğal infeksiyon + aşılama). Salgının son bulması için en az 5 milyar insanın bağışık olması gerekiyor. Aşıların iki doz yapılması söz konusu olduğu için, 10 milyar doz aşıya gereksinim vardır. Bu miktarda aşının üretimi, dağıtımı, kola vurulması en az 2-3 yıl alacaktır.

İnfeksiyonu asemptomatik olarak yayma olasılığı yüksek olanlar örneğin kamu görevlileri, öğrenciler, gençler ve çocuklar mı önce aşılanmalıdır, yani yayılımı azaltmak mı öncelikli hedef olmalı? Yoksa risk altındaki kişilere mi öncelik verilmelidir?: Sağlık çalışanları, huzurevi sakinleri ve çalışanları, hapishane görevlileri ve mahkumlar, yaşlılar, yerliler ve yoksullar gibi. Bu basit bir soru gibi gelebilir fakat bu pandemiyle ilgili gerçeğe ve aşı çalışmalarının tamamlanmadığı göz önüne alındığında ilk yol daha doğru olabilir. Evet, COVID-19 hastalığı en büyük yaşam riskini yaşlılarda gösteriyor fakat şu anda Faz 3 aşı denemelerinin en yetersiz ve eksik

parçası da o kesime ait. Kronik hastalıkları ve zayıf bağışıklık sistemleri nedeniyle çok karmaşık bir tablo gösterenler 60 yaş üstü erişkinler. Öncelikle onları aşılama gereklidir ama klinik deneme bulguları şu an için çok yetersizdir. Aşının güvenilirliği ve koruyuculuğundan henüz emin olunamadığından aşı yapılması kötü sonuçlar doğurabilir. Bu durum karar vericileri bekleyen zor bir ikilemdir.

Ne yapmalı?

Yukarıdaki kötü örneklerle karşın, baştan beri akli ve bilimi izleyip salgını kontrol altında tutan Avustralya, Singapur, Yeni Zelanda, Güney Kore vb. ulusların hükümetleri, toplumlarını aşılamaya başlamadan önce, Faz 3 sonuçlarının daha belirginleşmesini bekleyecekleri öğrenilmiştir ki, şu anda toplum sağlığı için alınabilecek en doğru karar da budur.

Görünen o ki, bu koşullarda iş yine başa düşmüştür ve bilinçli insanların yapacağını yapmak en akılcısı görünüyor: Yani aşı olmak için Faz 3 klinik denemelerinin en az altı aylık kesin analiz sonuçları ortaya çıkana kadar beklemek. Somut olarak konuşmak gerekirse, 2021 Nisan'ından sonrası aşı vurulması için "en erken" zaman gibi görünüyor. Bu durum özellikle 60 yaş üstü, 18 yaş altı, hamile kadınlar ve kronik hastalığı olan kişiler için çok önemli. Bu insanlarımız şayet büyük risk altında değillerse, şu ana kadar salgından koruyucu bir yaşam düzeni kurdu larsa, birkaç ay daha beklemeleri daha iyi olacaktır. Kalabalıklardan ka-

çınma, sosyal mesafenin korunması, maske takmak, el ve yüz hijyenine dikkat etmek, sağlıklı uyku ve beslenme vb. tedbirlerle olabildiğince zaman kazanmak en iyisidir.

Bilimciler arasında, araştırma bulguları yayımlanmadan yapılan spekülasyonlardan, ön analizlerin ham sonuçlarına dayalı şaşalı açıklamalardan rahatsız olanlar var. Örneğin Londra Kraliyet Koleji'nden tanınmış immunolog Prof. Daniel Altmann, bu kadar kısıtlı veriyile, birbirinden oldukça farklı aşıları karşılaştırma, hatta yarıştırmaya çabalarıyla ilgili düşüncesini, geçen Kasım sonu *Nature* dergisine şöyle ifade etmişti: "Elmaları ve portakalları mukayese için bu kadar aceleci olmamız iyi değil. Klinik denemelere ilişkin bilgi ve bulguların tam olarak analizi, ilan edilmesi ve yayımlanması için önümüzde daha çok uzun bir yol var" (Callaway 2020).

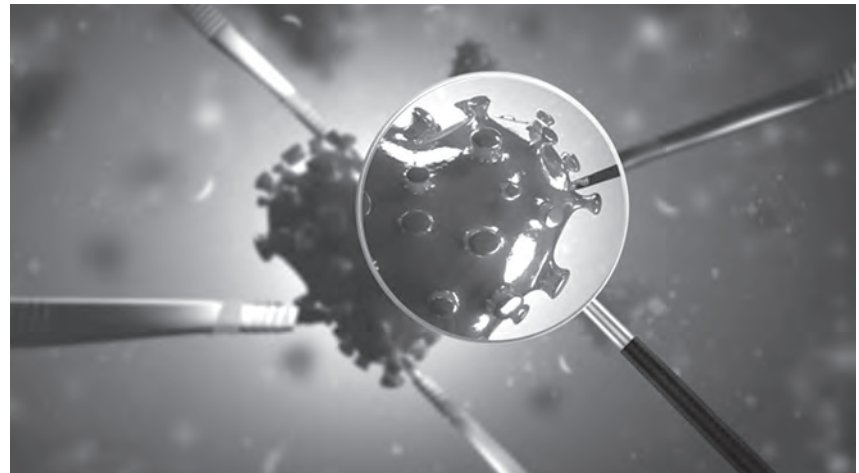
Ama herkesin durumunun, algısının farklı olduğu da bir gerçek. Sanırım, çoğunlukla olduğu gibi, insanlar kararlarını buna göre verecekler, hatta akla ve bilime karşı olsa dahi...

Virüsün yeni varyantları ne kadar tehlikeli?

Merak edilen bir başka konu, salgının başından beri SARS-CoV-2 virüsünün mutasyon geçirip geçirmedığı ve yeni virüs varyantlarının ya da türlerinin insanlar arasında dolaşıp dolaşmadığıdır.

Öncelikle söylemek gerekirse, kalıtsal madde yani DNA ya da RNA taşıyan bütün organizmalar mutasyon yani kalıcı değişimler geçirirler. Pe-

Mutasyonla küçük genetik değişiklik geçiren virüsün, daha hızlı bulaşma gibi özellikler kazanması onu yeni bir virüs türü yapmıyor. O hâlâ bilindik virüsün bir varyantı.

ki, bu neden önemlidir? Çünkü genetik madde, organizmanın yaşamsal işlevlerini yerine getiren proteinlerin ve RNA'ların genetik şifresini taşır. Genetik maddenin yapıtaşlarının da kimyasal bir değişim olduğunda (mutasyon), üzerindeki şifre de değişir. Bu durum o şifreye göre sentezlenecek molekülde de değişiklik yapar. Bu değişim, genelde proteinin fizyolojik işlevini etkilemez. Ama az da olsa çalışmasını çeşitli şekillerde etkileyen mutasyonlar da olur. Virüslerde mutasyon sıklığı öbür canlılara oranla daha yüksektir. Virüs her çoğaldığında genetik maddesinde bazı mutasyonlar olur. Hatta çoğalmadığında da örneğin fiziksel (radyasyon) ve kimyasal (toksinler) etmenler genetik maddede mutasyona yol açar. Sonuç olarak, mutasyon canlılığın bir gerçeği ve biyolojik evrimin en önemli aracıdır.

Salgına gelince, şu anda Nextstrain, GISAID gibi bilgi bankalarında, SARS-CoV-2 virüsünün büyüklü küçüklü mutasyonlar taşıyan farklı varyantlarına (izolat da denebilir) aittir binlerce genom dizisi depolanmıştır. SARS-CoV-2 ile infekte olmuş herkesteki virüslerin genomu dizilense ortaya o kadar farklı varyant çıkar. Bunların hepsi aynı türe, yani SARS-CoV-2'ye ait varyantlardır. Konuya yabancı olanlar ortalıkta birçok virüs türü olduğunu söylerler, fakat bu yanlıştır. Şu anda COVID-19 pandemisine tek bir virüs türü neden olmaktadır ama hastalarda bu virüsün farklı varyantları vardır.

Virüsün temel biyolojik özelliklerinde ve neden olduğu hastalığın te-

mel klinik tablosunda da büyük bir değişim yoktur. Virüs ve hastalık daha yeni tanınmaya başlandığı için, eskiye göre farklı yeni bir durumla karşılaşıldığında, bunu hemen yeni bir virüs türüne bağlamamak gerekir.

Buna karşılık, 2002'de ilk koronavirüs salgınına yol açan SARS-CoV-1 ile Arabistan yarımadasında develerden insanlara geçen MERS-CoV iki ayrı koronavirüs türüydü. Filogenetik açıdan bakıldığında genom dizilerindeki benzerlik yüzde 79 iken, S protein genlerindeki benzerlikleri sadece yüzde 44 idi. Aynı şekilde iki farklı ara konakta evrimleşip insanlara bulaşmışlardı ve farklı reseptörlere (ACE2 ve DPP4) bağlanıyorlardı. Yayılımları ve hastalık yapıcı özellikleri de farklıydı. Buna karşılık, SARS-CoV-1 ve SARS-CoV-2 virüsleri, "SARS hastalığıyla ilişkili bir koronavirüs türünün yani SARS-CoV'in" aynı alt tipleriydi. Fakat bu iki koronavirüsün hastalık spektrumu (klinik belirtileri, infeksiyonun sonuçları, tanı metodları) ve yayılım etkinlikleri farklıdır. Mesela SARS-CoV-2'nin neden olduğu hastalık ötekenden (yani SARS'dan) farklı olduğu için COVID-19 adını almıştır.

Geçen yılın Ağustos ayında saygın bilim dergisi *Cell*'de yayımlanan bir makale, virüsün S proteininde bir aminoasit değişikliğine (D614G, yani proteinin 614. aminoasidi olan aspartik asidin glisine dönüşmesi) neden olan nokta mutasyon sonucu, bulaşma ve çoğalma yetisi artmış, yeni bir SARS-CoV-2 varyantının dünyada baskın hale geçtiğini bildirmişti (Korber ve ark., 2020). Birçok kişi ve

medya yayını bu bilgiyi, SARS-CoV-2 virüsünün daha fazla yayılan ve daha öldürücü yeni bir türü ortaya çıktı diye insanlara duyurmuştu. Oysa bu küçük genetik değişikliği geçiren virüsün, daha hızlı bulaşma gibi özellikler kazanması onu yeni bir virüs türü yapmıyordu. O hâlâ bilindik virüsünün bir varyantıydı.

Virüsün evrimiyle yarışan aşılar: Aşı çalışmaları çok karmaşık bir bilimdir. Gerçek salgın sırasında meydana gelen infeksiyonun moleküler düzeyde iyi bilinmesi gerekir. Çünkü aşılama, kişinin bağışıklık sistemine gerçek infeksiyondakine benzer bir tablo sunmalıdır. Bu sayede bağışıklık sisteminin gerçek virüse karşı vereceği yanıt daha etkili olacaktır. Konuyu biraz açmak gerekirse: Aşıda bulunan virüs ya da virüs parçası, değişmeyen, sabit bir moleküler yapıdır. Oysa salgın sırasında, virüslerin her çoğalmasında virüslerdeki moleküllerde küçük, kalıcı değişiklikler yani mutasyonlar olur yani yeni virüs varyantları meydana gelir. Bu değişiklikler, virüs bulaşması için yaşamsal önemde olan S proteinlerinde de olur. Aşı yapıldığında onun içinde yer alan virüs ya da ona ait bir parça (antijen), kişinin bağışıklık sistemi tarafından algılanır ve çok karmaşık bir yolla aşısındaki antijene karşı (özel) antikorlar ve onu hatırlayacak hafıza hücreleri (T lenfositleri) oluşturulur. Fakat insanlar, salgın boyunca tek tip yani birbirinin klonu olan virüslerle karşılaşmazlar. Bu nedenle şayet aşısındaki S proteinin dizisine göre daha farklı S proteinleri içeren virüsler kişiyi infekte ederse, antijen algılanması ve ona uygun antikor üretilmesi süreci "başa sarar" ve her şey tekrardan yapılmak zorunda kalınır (Flanagan ve ark., 2020). Bu durum aşı çalışmalarında karşılaşılan ciddi sorunlardan biridir.

Bilindiği gibi şu anda dünyanın her yerine yayılmış ve vakalarda baskın hale gelmiş SARS-CoV-2 virüsünün farklı varyantları dolaşmaktadır (ör., Avrupa'daki D614G ve M439K varyantları ve Avustralya'nın Viktorya eyaletinde ikinci dalgaya neden olan S477N + D614G varyantı vb.). Ama şu ana kadarki veriler, koronavirüslerin öbür RNA virüslerinden (ör., Influenza A) daha dü-

Araştırma sonuçları, COVID-19 hastalığının hangi kan grubuna sahip olursa olsun bütün insanlara bulaşabildiğini gösteriyor. Sadece bazılarının ötekilere göre biraz daha riskli ya da biraz daha avantajlı olması söz konusu.

şük bir mutasyon hızına yani daha az değişen bir genoma sahip olduklarını göstermektedir (Minskaia ve ark., 2006).

Geçen ay güneydoğu İngiltere'deki Kent şehrinde fark edilen B.1.1.7 varyantının tek bir hastada, bir kısmı S proteininin kritik bölgelerinde aminoasit değişimi yapan, 17 noktada mutasyon geçirmiş olması araştırmacıları endişeye sevk etmiştir. Hastada çok uzun süren enfeksiyonun birbiriyle rekabet eden birkaç varyant ürettiği sanılmaktadır. Daha hızlı yayıldığı varsayılan varyant, Londra'da yeni görülen vakaların yüzde 60'ından sorumludur. Ama uzmanlar kötü senaryolar yazmak için daha çok erken olduğu kanısındadır. Çünkü geçmişte, böyle erken alarm verilmesine neden olan birçok mutasyonun sonradan pek endişe verici olmadığı görülmüştür.

Toparlamak gerekirse, şu andaki bilgimize göre, mevcut salgında SARS-CoV-2 virüs varyantlarının insanlar arasındaki dolaşımı şimdilik sınırlıdır. Şayet şu andaki salgında, COVID-19 hastalığının yayılımı ve klinik özelliklerini değiştiren SARS-CoV-2 varyantlarının arttığı araştırmalarla da desteklenirse, insanlığın başı daha büyük dertte demektir. Örneğin aşı çalışmaları ve antiviral ilaç tedavilerinin işe yaramaz hale gelmesi olasıdır. Aynı şekilde bağışıklık kazanmış kişilerdeki antikorların da çöpe gitmesi mümkündür. İnfluenza A virüslerinin neden olduğu mevsimsel gribe karşı geliştirilen aşılardan iki üç yılda bir yenilenmesinin nedeni, grip virüsünün sıklıkla mutasyon geçirmesi ve onlara karşı oluşan antikorların kısa ömürlü olmasıdır. Eski aşı ve eski bağışıklık, yeni virüs varyantlarına etki etmemektedir. Sürekli kılık, kıyafet değiştiren bir kanun kaçağına ait resmin devamlı yenilenmesi gerektiğine benzer bir durumdur bu.

COVID-19 aşılmasının Faz 3 denemeleri her kıtada yoğun olarak sürmektedir. Denenen aşılardan, şu anda adı geçen bütün SARS-CoV-2 varyantlarına karşı etkili bir koruyuculuk yapmayı sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Fakat bu durum süratle değişebilir çünkü virüs yeni insanlara sıçrayıp orada çoğaldıkça geno-

Kan grubu ve Rh faktörü	O kan grubuna göre		
	İnfeksiyona yakalanma riski	Solunum cihazına bağlanma riski	Yaşam kaybı riski
A	Biraz yüksek	Düşük	Düşük
B	Biraz yüksek	Yüksek	Düşük
AB	Biraz yüksek	Yüksek	Yüksek
Rh negatif	Hastalığın üç aşamasında da daha koruyucudur		
Rh pozitif	Daha risklidir		

Tablo 2. Kan tipleriyle COVID-19'a yakalanma riski arasındaki ilişki.

munda yeni mutasyonlar birikmektedir ve bunların her biri, virüsün var olma mücadelesinde, yeni konaklar (insan ya da hayvan fark etmez) bulma şansını yavaş yavaş arttırmaktadır [Danimarka'da mutasyona uğramış SARS-CoV-2'nin, çiftliklerde yetiştirilen vizon'larla (sansargiller ailesinden bir gelincik türü, mink) insanlar arasındaki dolaşımı akılda tutulmalıdır].

Yaygınlaşan yeni varyantların yakından izlenmesi gereklidir. Mutasyonlar şu ana kadarki düzeyde kalırsa sorun olmaz, fakat tehlikeli varyantlar yaratmaya başlarsa bunun anlamı mevcut pandemiden daha yıkıcı bir pandemi kapıda demektir.

Kan grubu ve COVID-19 ilişkisi

ABO kan gruplarıyla bazı enfeksiyon hastalıkları ve hastalığın şiddeti arasındaki ilişki epeydir bilinmektedir. Hatta bu durum 2002'de, SARS-CoV-1'in yol açtığı ilk koronavirüs salgınında da saptanmıştı.

Fakat COVID-19 ile kan grupları arasındaki ilişki konusunda şu anda farklı görüşler vardır. Bazı araştırmacılar arada bağlantı yok derken, bazıları ilişki olduğu yönünde bulgular yayımlamışlardır. Burada, ikinci tezi destekleyen ve büyük hasta gruplarını inceleyen iki makalenin bulguları aktarılacaktır.

Bunlardan ilki, farklı yaş gruplarından 225.556 Kanadalının bilgilerine dayalı bir çalışmadır. O grubu ve Rh negatif olanların; SARS-CoV-2 enfeksiyonuna yakalanma, COVID-19 hastalığının şiddeti ve yaşam kaybı açılarından **biraz daha az risk** taşıdıkları bildirilmektedir (Ray ve ark., 2020). İkinci çalışma, ABD'nin New York şehrindeki has-

tanelere başvuran 14.112 kişinin verilerine dayanmaktadır ve Tablo 2 bu makalenin bulgularına göre hazırlanmıştır (Zietz ve ark., 2020).

Bulgulara göre, Rh negatif olanların riski her açıdan Rh pozitif olanlara göre biraz daha düşüktür. Bu noktada her iki araştırma da hemfikir. Enfeksiyon kapma riski açısından, kan grubu O olanlar A, B ve AB grubundakilere oranla biraz daha avantajlıdır. Solunum cihazına bağlanma ve yaşama kaybı riski açısından ise, A grubunda olanlar öteki kan gruplarına kıyasla biraz daha avantajlı durumdadır (Tablo 2).

Araştırma sonuçları, COVID-19 hastalığının hangi kan grubuna sahip olursa olsun bütün insanlara bulaşabildiğini göstermektedir. Sadece birbirleriyle karşılaştırıldığında bazılarının ötekilere göre biraz daha riskli ya da biraz daha avantajlı olması söz konusudur. **Yani O grubu veya Rh negatif olanların hastalığa yakalanmadığı, korundukları inanışı doğru değildir.**

Bu arada, tablodaki bulguların, hastalığı hafif ya da belirti vermeden (asemptomatik) atlatanlarla, dünyadaki bütün etnik gruplardaki durumu yansıtmadığı akılda tutulmalıdır.

Geleceğin sesi!

Her yerden her türlü mesaj geliyor, sildiklerimin sayısı okuduklarımdan fazla. Fakat bu arada eski öğrencim ve arkadaşım, biyoloji öğretmeni Ayışın Ergör'den, insan yüklü, sıcak bir ses gelmişti aylar önce. Sanırım bu, önümüzdeki zamanda elimizde ne kadar kalacaksa, geleceğimizin sesi:

"Hemen hemen hepimiz uzun zamandır evlerimizdeyiz. Ne mutlu ki dışarıda diğer canlılar huzurla, in-

sanoglunun eziyetlerinden uzak yaşıyorlar bir süredir. Harala gürele koşuşturmacalarımızın, yaptığımız bazı işlerin anlamsızlığının ve aslında vaktimizin ne kadar bol olduğunun farkına varıyoruz sanırım. Bazı insanların bir aylık mutfak masraflarına karşılık gelen fiyatlara aldığımız kıyafetlerin veya makyaj malzemelerinin hiçbir anlamı yok şu anda. Ekosistemi eski haline getirir mi süreç bilemiyoruz ama sadece ihtiyacımız kadarına sahip olarak atmosferi kirleten zehirli gazların salınmasını da azalttık muhtemelen. Sadece hayatımızı devam ettirecek ihtiyaçlarımızı karşılıyor olmanın yeterliliğini keşfediyoruz yeniden. Bilimsel düşüncenin ne kadar değerli olduğunu hatırlıyoruz. Ve yaşamak istiyorsak birbirimize destek olmanın, her bireye saygı duymanın ne kadar önemli olduğunu, hep olmadan hiç olacağımızın farkına varıyoruz...”

KAYNAKLAR

- Amanat, F ve Krammer, F., (2020). SARS-CoV-2 Vaccines: Status Repot. *Immunity*, 52, 583-589.
- Anderson, El. ve ark., (2020). Safety and Immunogenicity of SARS-CoV-2 mRNA-1273 Vaccine in Older Adults. *The New England Journal of Medicine*, 383(25), 2427-2438.
- Branswell, H., (2020). Vaccine Experts Say Moderna Didn't Produce Data Critical To Assessing Covid-19 vaccine. <https://www.statnews.com/2020/05/19/vaccine-experts-say-moderna-didnt-produce-data-critical-to-assessing-covid-19-vaccine/> (Erişim 9 Aralık 2020)
- Butanat Enstitüsü (24 Ağustos 2020). Phase III double-blind, randomized, placebo-controlled clinical trial for the evaluation of efficacy and safety in health professionals of the adsorbed vaccine COVID-19 (inactivated) produced by Sinovac. *Clinical Research Protocol v2.0*
- Bucci, E. ve ark., (2020). Safety and Efficacy of the Russian COVID-19 Vaccine: More Information Needed. *The Lancet*, 396, e53.
- Callaway, E., (23 Kasım 2020). Why Oxford's Positive COVID Vaccine Results are Puzzling Scientists. <https://www.nature.com/articles/d41586-020-03326> (Erişim 18 Aralık 2020)
- Egan, M. ve Isidore, C., (2020). Moderna Unveiled Encouraging Coronavirus Vaccine Results. Then Top Execs Dumped Nearly \$30 Million of Stock. *CNN Business*. <https://edition.cnn.com/2020/05/22/investing/moderna-coronavirus-vaccine-stock-sales/index.html> (Erişim 9 Aralık 2020).
- Flanagan, KL ve ark., (2020). Progress and Pitfalls in the Quest for Effective SARS-CoV-2 (COVID-19) Vaccines. *Frontiers in Immunology*, 11:579250.
- Folegatti, PM. ve ark., (2020). Safety and Immunogenicity of the ChAdOx1 nCoV-19 Vaccine Against SARS-CoV-2: A Preliminary Report of A Phase 1/2, Single-Blind, Randomised Controlled Trial. *The Lancet*, 396(10249), 467-478.
- Franklin, GM. ve Grady, C., (2001). The Ethical Challenge of Infection-Inducing Challenge Experiments. *Clinical Infectious Diseases*, 33(7), 1028-1033.

Salgına karşı ön cephede savaşırken hayatını kaybeden sağlık emekçilerine saygıyla...

- <https://www.ghsindex.org/wp-content/uploads/2020/04/2019-Global-Health-Security-Index.pdf> (Erişim 25 Kasım 2020)
- Grubaugh, ND. ve ark., (2020). Making Sense of Mutation: What D614G Means for the COVID-19 Pandemic Remains Unclear. *Cell*, 182, 794-795.
- Jackson, LA ve ark., (2020). An mRNA Vaccine Against SARS-CoV-2-Preliminary Report. *The New England Journal of Medicine*, 383, 1920-1931. DOI: 10.1056/NEJMoa2022483.
- Jordan, D. ve ark., (2019). The Deadliest Flu: The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus. <https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/reconstruction-1918-virus.html> (Erişim 21 Kasım 2020).
- Korber, B. ve ark., (2020) Tracking Changes in SARS-CoV-2 Spike: Evidence That D614G Increase Infectivity of the COVID-19 Virus. *Cell*, 182(4), 812-827.e19
- Langreth, R. ve Kresge, N., (11 Ağustos 2020). Moderna Wants to Transform the Body Into a Vaccine-Making Machine. <https://www.bloomberg.com/features/2020-moderna-biontech-covid-shot/> (Erişim 18 Aralık 2020)
- Leung, AKC., (2011). "Variolation" and Vaccination in Late Imperial China. Plotkin, SA (editör) *History of Vaccine Development* kitabı içinde bölüm, Springer Science+Business Media, s. 5-12 ayrıca s. 2 ve 23.
- Logunov, DY ve ark., (2020a). Safety and Immunogenicity of an rAd26 and rAd5 Vector-Based Heterologous Prime-Boost COVID-19 Vaccine in Two Formulations: Two Open, non-Randomised Phase 1/2 Studies From Russia. *The Lancet*, 4 Eylül'de online basıldı. (Erişim 5 Aralık 2020)
- Logunov, DY ve ark., (2020b). Safety and Efficacy of the Russian COVID-19 Vaccine: More Information Needed (Authors' reply). *The Lancet*, 396, e54-e55.
- Minskaia, E. ve ark., (2006). Discovery of an RNA Virus 3'□5' Exoribonuclease That Is Critically Involved in Coronavirus RNA Synthesis. *PNAS*, 103, 5108-5113.
- Morris, KV. (2020). The Improbability of the Rapid Development of a Vaccine for SARS-CoV-2. *Molecular Therapy*. 28(7), 1548-1549.
- Peckham, R. (2020). Viral Surveillance and the 1968 Hong Kong Flu Pandemic. *Journal of Global History*, 15(3), 444-458.
- <https://www.pfizer.com/news/press-release/press-release-detail/pfizer-and-biontech-announce-vaccine-candidate-against> (Erişim 10 Aralık 2020)
- Palacios, R. ve ark., (2020). Double-Blind, Randomized, Placebo-Controlled Phase III Clinical Trial to Evaluate the Efficacy and Safety of Treating Healthcare Professionals with

- the Adsorbed COVID-19 (Inactivated) Vaccine Manufactured by Sinovac - PROFISCOV: A Structured Summary of a Study Protocol for a Randomised Controlled Trial. *Trials*, 21:853.
- Polack, FP ve ark., (2020). Safety and Efficacy of the BNT162b2 mRNA Covid-19 Vaccine. *The New England Journal of Medicine*, DOI: 10.1056/NEJMoa2034577.
- Ramasamy, MN. ve ark., (2020). Safety and Immunogenicity of ChAdOx1 nCoV-19 Vaccine Administered in a Prime-Boost Regimen in Young and Old Adults (COV002): A Single-Blind, Randomised, Controlled, Phase 2/3 Trial. *The Lancet*, DOI:10.1016/S0140-6736(20)32481-8
- Ray, JG. ve ark., (2020). Association Between ABO and Rh Blood Groups and SARS-CoV-2 Infection or Severe COVID-19 Illness. *Annals of Internal Medicine*, M20-4511.
- Richards, AD., (2020). Ethical Guidelines for Deliberately Infecting Volunteers With COVID-19. *Journal of Medical Ethics*, 46, 502-504.
- Spreuvenberg ve ark., (2018). Reassessing the Global Mortality Burden of the 1918 Influenza Pandemic. *American Journal of Epidemiology*, 187(12), 2561-2567.
- Tan, Y., (16 Aralık 2020). Covid: What Do We Know About China's Coronavirus Vaccines?. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-55212787>. (Erişim 17 Aralık 2020)
- Taubenberger, JK ve Morens, DM., (2006). 1918 Influenza: the Mother of All Pandemics. *Emerging Infectious Diseases*, 12(1), 15-22.
- Temel, MK (2012). 1918 Grip Pandemisi. İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. (Erişim 8 Aralık 2020)
- Lerner, BH., (2007). Subjects or Objects? Prisoners and Human Experimentation. *The New England Journal of Medicine*, 356(18), 1806-1807.
- Wang, SF ve ark., (2014). Antibody-Dependent SARS Coronavirus Infection Is Mediated by Antibodies Against Spike Proteins. *Biochemical and Biophysical Research Communications*, 451(2), 208-214.
- Widge, AT. ve ark., (2020). Durability of Responses After SARS-CoV-2 mRNA-1273 Vaccination. *The New England Journal of Medicine*, DOI: 10.1056/NEJM2032195.
- Zhang, Y. ve ark., (2020). Safety, Tolerability, and Immunogenicity of an Inactivated SARS-CoV-2 Vaccine in Healthy Adults Aged 18-59 Years: A Randomised, Double-Blind, Placebo-Controlled, Phase 1/2 Clinical Trial. *The Lancet Infectious Diseases*, DOI: 10.1016/S1473-3099(20)30483-4
- Zietz, M. ve ark., (2020). Associations Between Blood Type and COVID-19 Infection, Intubation, and Death. *Nature Communications*, 11, 5761.

Yaratıcı / yok edici aşkınözne gökte aranmasın; o bugün yerde, her yerde, herkeste

İnsanlığın kültürel evrimi her bir insanı her şeyi görebilecek, gerekli her şeyi bilebilecek, her an her yerde (bulunamasa bile) görünebilecek güçte gerçek özne, gerçek yaratıcı düzeyine yükseltmiştir. Başlangıçta göklerde makrokozmosda egemen efendi tanrının ruhu⁽¹⁾ vardı - gitti bitişinde yeryüzünde elimizde kala kala evrimin yaratıcı (dna, rna) yok edici (bakteri, virüs) mikrokozmosu kaldı.⁽²⁾

Alâeddin Şenel

1 Kasım 2020 Pazar günü, yerel saatle 11.00 dolaylarında, görüntülü (sözde akıllı) telefonun bir ucunda, Almanya'nın bir kentinin bir evinin bir odasının içinde bir bilen, öteki bilen öznelere iletişebilen bir gerçek özne konuşuyor. Öteki ucunda, Anadolu yakasının bir semtinin, bir (adresli bende saklı) evinin kapısının arkasında bir başka özne. Konuşma sırasında, Almanya'dakinin gözü Türkiye'deki evinin tavandaki bir küçük karaltıya takılıp "tavanda böcek mi var?" diye soruyor. Ötekisi yanıtlıyor "evet, ilk kez tavanda görüyorum" diyor; "sonunda tepemize çıktılar" diye düşünüyor. Düşünüşü bu noktada kalmıyor. Kimi böcek türleri bulundukları evrim basamağında pinekleyip, kimi dizi dizi mutasyonlarla farklı böceklerle, dallanıp budaklanarak sonunda örneğin kuşlara mı, daha-sı kimileri kemirgenlere, primatlara, *Homo* türlerine mi dönüştüler? Yoktan ya da balçıktan yaratılmadıklarına göre, genomları bir bir çözüldükçe, fosillerinin genleri de anlaşılıp dizildikçe, sonunda "insana şükür" bu da aydınlatılacak! Düşünceleri çağrışımlarla, böyle sorular biçiminde akıp akıp gidiyor. "Tavanda böcek" olayı burada beklesin. Yorumu yazının sonunda gelecek.

İletişim ağı bağlantısının ortasında (Sümer-Babil Yaratılış Destanı girişinde yazılı olduğu gibi) "Göklerde" şimdi ne kaldı? Ne Gök Tanrı Anu var, ne öteki tanrılar. Ne tanrılar ile insanlar arasında mesaj getirip götürün, kerubiler, Hermes, Gabriel/Cebra-il! Ya? İletişim uydularından biri, belki Türksat-1, dönüp durmakta.

Bu gerçekliği Demokritos da, Lucretius da, Thomas Münzer de yüzyıllar önce kavrayıp söylememiş miydi? Hatta daha "dün" Tevfik Fikret, "Tarih-i Kadim'e Ek"te, "Beşerin böyle delaletleri var / Putunu kendi yapar kendi tapar / Git ara kiliseyi, dolaş Kâbe'yi / Çan sesini duy, Tekbir'i dinle / Umduğun, beklediğin şeyler hani nerde / Ortada bir şey göreme..." diye yazmamış mıydı? Okuyan kim? Dinleyin kim?

"Hiroşima bombalanırken Tanrı neredeydi?"

Kim bilir kaç kişi Irak'ta sığınaklar, okullar, Roboski'de (Uludere/Ortasu'da) "kaçakçılar" diye gençler ve katırları bombalanınca "tanrı neredeydi?" diye düşünmüş, ama soramamıştı. Mısır'da "Hristiyan", "Yahudi" diye turistler Müslüm Kardeşler'ce taranırken, Afganistan'da, Pakistan'da, Suriye'de Sünniler Şii camilerini, Şiiler Sünni camilerini, cennetlik peşin şehit cihatçı canlı bomba araçlarıyla "dar-ül harbe caizdir" diye Müslüman (aslında "insan") kanyla sularken, Tanrı/Allah çıkıp "kullarımı benim adımı kullanarak, benim evimde kıyamazsınız" dedi mi? Onları durdurabildi mi? Bu tür soruların yanıtını arayan, bulup verebilen, hesabını sorabilen tek "Allah'ın kulu" çıktı mı? Ve ben kaç kez kaç yerde "Hiroşima bombalanırken tanrı neredeydi?" diye yazmamış mıydım? Özgül olarak bu sorum üzerinde düşünen, düşüncesi-ni duyuran çıktı mı, bilemem. Bana dönen olmadı; bilmiyorum. Bildiğim gelsin inanç, gitsin inanç!

Dayım bile olsa yalancıyı cezasız bırakmayan yaradan

Çocukluğuma dönüyorum. Beş, en fazla altı yaşındayım. Benden bir yaş küçük kardeşimle el ele tutuşmuş, dayılarımın dükkânına çıraklık etmeye gidiyoruz. Ana-yol kıyısına geldik. Karşıda dayılarımın dükkânı. Ancak ortada her günküden farklı bir durum var: Dükkânın önüne toplanmış insanlar, yol kıyısında üzerinde İTFAİYE yazılı yangın söndürme aracı, su hortumları! Yolu geçince öğrendik: İç çeperleri yağ bağlamış köfte ızgarası davlumbazı ve boruları tutuşmuş. Büyük dayım, büyük bir yüreklilikle, tutuşmuş boruları (iki eliyle olmalı) söküüp, yangının yapıya, hatta tüm Kışlaönü çarşısına yayılmasını önlemiş. Doğal olarak ellerinin derileri yanmış. Bunları öğrendiğimde ilk düşüncem “Allah yalan söylediği için cezalandırdı” oldu.⁽³⁾

Bugün düşünüyorum da o olayla ilgili bu yorumum kendi özgün düşüncemden çok önceden aşılarmış bir inancın ürünüymüş. Olanları baştan alayım: Bir önceki hafta küçük bir aile bunalımı yaşanmıştı. Dayılarım dükkânın önünde konuşurlarken söylediklerini duymuştum. Büyük dayım babam için “abim (öyle derlerdi) eşek, eşek” demişti. Akşam evde yemekte “dayım babama eşek dedi” dedim. Annem “dememiştir” dedi; “dedi” diye üsteledim. Bir tokat yedim. “dedi işte!” bir tokat daha. Babamdan ses yok. Annemi neden durdurmadığını anlayamamıştım. Ertesi gün dayıma sorulmuş. “Demedim” demiş. Bu kez tokat yok!

Ancak, anlaşılan bunlar beynime inanç aşılama sürecinin bir parçasıymış. Öncesi⁽⁴⁾ ve sonrası da varmış. Örneğin öğleden sonrası için bana yarım günlük izin verirdi. Çünkü askerin pazar günü kente izinli bırakılması nedeniyle iyi iş yapıldığından pazarları da çalışılırdı. Bir keresinde, pazar günü sabah-tan akşama dükkânda çalıştığım için hafta sonu yapmam gereken sure ezberleme ödevini tahtaya kaldırıldığımda sınıf arkadaşlarımın önünde yerine getiremeyince, nasıl ağıladığımı unutamam. Cumarte-

si iznini alır almaz önce eve gelir, hafta içinde dükkânda çalıştığım için kılamadığım namazların yerine “kaza namazları” borcumu öderdim. Bu, izin süremi neredeyse yarısını alırdı. Bunun yanı sıra her akşam uyumadan önce (öğretilmiş olmalıym ki) parmaklarımı kıvrıp açarak on Guluwallaha, on Elhem okumadan uyumazdım. Tek bir sözcüğünün bile ne anlama geldiğini bilmeden, bilmek istemeden yıllarca sürdürdüm bu işi. Neden sonra, zamanımın okullarında verilen bilimsel eğitimin etkisiyle, ezberletilenlerin anlamlarını merak edip öğrenmeye (demek ki “inanmayı” bırakıp “düşünmeye”) başladım. Örneğin “Guluwallaha ahet Allahussamed” deki “samed” Allah’ın bir sıfatı olup, “doğmamış, doğurulmamış, var olmak için kimseye gereksinimi olmayan; ancak, herkesin ve her şeyin var olması için ona gereksinim duyulan” gibi (onunla her şeyin açıklanabileceği) bir anlama geldiğini Türkçe Kur’ân’dan öğrendim.⁽⁵⁾ İlerde bu nitelikte bir varlığın, olsa olsa, deneyim dışı, akıldışı, bilimsel açıklanabilirlik dışı, hatta düşünme eylemi dışı bir “inanç”, bir iman ürünü “sanal aşkınözne” kavramı olabileceği sonucuna varacaktım.

İnançlardan kurtulup düşünmeye yargılamaya başlayış

Kendimi inançların tutsaklaştırıcı etkisinden kurtarıp, bir eleştirel bilimsel düşünüş yoluna nasıl ge-

çebildim? Bunun süreci küçük dayımın etkisiyle başlamış olmalı. 14 yaşında babasını yitirdiğinde yatılı ortaokula başvuran dayıma, “Baban salep satıcısıymış, biz babasız ya da babası işsiz olanların çocuklarını parasız yatılıya alıyoruz” denerek okuma (şansı değil!) hakkı tanınmamış. Okuma tutkusunu ablasının oğlu üzerinden gerçekleştirmek istemiş olmalı ki, bana, daha okul yaşına gelmeden, dükkânda, kızgın köfte masasıyla dilimi yakma tehdidiyle okuma yazma öğretmişti.

İnanmak yerine düşünmek alışkanlığı edinme süreci okula başladığımda (daha önce okuma yazma öğrenmiş olduğumdan) öğretmenimin sorularına ilk el kaldırabilen kimse olarak kendime kazandığım güvenle sürdü. Bunun temelinde sınıf arkadaşlarım zararına işleyen bir haksızlığın yattığının bilincine neden sonra (üniversitede) erebildim. Çocukluk çağında insanlara daha ne çok (örneğin yabancı dil öğrenme konusunda) haksızlıklar yapıyor-du kim bilir?

Benim dönemimde gene de lise-lerde doğru dürüst bilimsel eğitim veriliyordu. Onların birikimiyle kazanılan eleştirel düşünme yetisi ile ailede, yakın çevrede dinsel inançların aşılma beslenmesi ürünü düşünceler, aynı beyinde (sistemli bir kompartımanlaştırma politikası izlenmeksizin) birbirlerini etkilemeden duramazlardı. Bu koşullar altında, hesaplaşma, çeşitli kim-selerde çeşitli birikim ya da bunalımlarla başlayabilip, sonra çorap

İletişim ağı bağlantısının ortasında “göklerde” şimdi ne kaldı? Ne Gök Tanrı Anı var, ne öteki tanrılar.

söküğü gibi sürebilirdi. Benimkisi, matematikten bir yıl bekleme durumunda kalınca, lise kitaplığından alıp okuduğum Max Beer'in *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Genel Tarihi* ile dayımın "dini-ni aslından öğreysin" diye alıp verdiği (sonucunu bilseydi gene verir miydi?) Nebioglu çevirisi *Türkçe Kur'an-ı Kerim* kitaplarını aynı yıl içinde okumamla sürdürdü gitti. Daha Bakara Suresi'ni bitirmeden, okuduklarım, yazılanların mutlak doğruluğuna inancımın kuşku-lanmaya başlamama yetmişti. Sıra, notlarımı eleştirel açıdan almaya gelmişti: *Kur'an*'ı didik didik ederek minicik harflerle çıkardığım özetinin ve yanlarında yorumlarımın bulunduğu defter hâlâ kitaplığım-da, *Kur'an*'ın Diyanet çevirisinin yanında durmakta. *Kur'an*'ın içinde (daha önce) anlamını düşünmeden belki binlerce kez "hayrihu ve şerrihi minallahutaalallah" diye yalan yanlış okuduğum ayette bir yandan "hayır ve şer Allah'tandır" (bak. Bakara, 216) deniyordu. Birkaç sure sonra "hayrı Allah'tan, şerri kendinden bil" (bak. Nisa 79: "Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsendendir") konusu işleniyordu. Mantık dersi görmüş bir liseli için ikisi birden doğru olamazdı.

Ayette bir yandan "hayır ve şer Allah'tandır" (bak. Bakara, 216) deniyordu. Birkaç sure sonra "hayrı Allah'tan, şerri kendinden bil". Mantık dersi görmüş bir liseli için ikisi birden doğru olamazdı. (Osman Hamdi Bey'in "Kuran Okuyan Kız" adlı tablosu)

Keşke işyerlerinde "Bugün Allah için ne yaptın?" yerine camlı çerçeveli yazılarla duvarlara "Bugün insan için ne yaptın?" uyarısı asılsaydı.

Doğrusu, *Kur'an*'ın tarzı (sonsuz dek yakma tehdidi) ve eşitsizlikçi "değerleri" (Yahudilerle dost olmanın buyruğu) da beni rahatsız etmişti. Çünkü kafamda, mahallemizde iyi geçindiğimiz Rum, Ermeni (Mari, Artin) komşularımızın, geçinemediğimiz Müslümanların anıları yaşamaktaydı.

İnançlarımın ve düşüncelerimin oluşmasını ve değişmesini etkileyen kuşkusuz başka etmenler de vardı. Örneğin Nihal Atsız'ın kırk bahadırın Çin imparatorluk sarayını basıp, tümü ölene dek yüzlerce, belki binlerce Çinliyi kılıçtan geçirilerinin anlatıldığı *Bozkurtlar*, *Bozkurtların Dönüşü* gibi romanları elden ele dolaştırılıyordu.

İrkçi dergilerde komünizm karşıtı şiirler yayınlanıyordu: Yanılmıyorsa bir albayın yazdığı şiirde: "Gel de bu durumda sus / Melul, mahzun hisarlar / Boğazlarda kızıl Rus / Üs kurmayı tasarlar." deniyordu. Bu tür yayınlardan etkilenmiş olmalıyım ki, güneş ışınlarının insanı ısıtamadığı kadar soğuk bir gün, sabahın erken saatlerinde şu dizele-rin kafamda oluştuğunu anımsıyorum: Güneş soğuk soğuk yanıyor / Dünya soğuk soğuk dönüyor / Bir yılan (üzerinde komünizm yazılı dergi karikatürlerinde mi gördüm?) dünyayı sarıyor / Bunu görüyorum / Bir şey yapamıyorum ... kahroluyorum.

Bu inanç aşılama-ların, NATO'ya üyelik, Kore'ye peşin şehid gönderme, ABD'ye üs verme on yıllarında ve İslamcı akımlarla, örgütlenmelerle birlikte yürütüldüğünü sonra (27 Mayıs 1960'dan hemen sonra) kavrayabildim. Doğru kavradığımı onayı da neden sonra, Türk-İslam sentezi ile verildi.

Şimdi düşünüyorum da Anadolu Hisarı ile Rumeli Hisarının melul (bıkılmış) mahzun (kaygılı) olması ne anlama gelir? Haçlı Akınları'nın nedeni olarak "İsa'nın (Müslümanların denetiminde olan Kudüs/Yerulaşım kentinde bulunan mezarındaki) kemiklerinin sızlaması" gerekçesinden farkı ne? Farkı yok ama benzer bir yanı var: cansıza can (duygu) yükleme. Bir başka deyişle sanal özne, hatta aşkın sanal özne yaratma! Böylece gerçekliği gözden kaçırma. Buna, bilindiği gibi bazı kaynaklarda gerçekliği "tepetakla etme" deniyor.

Yetişkinlik: “Bugün Allah için ne yaptın?”

O günlerde her akşam her uykuya geçişimden önce, on Guluvalaha, on Elhem okumuştum. Keşke her akşam “bugün insan için ne yaptın?” (Kendin için, başka insanlar için, geleceğin için başkalarının geleceğini etkileyecek neler yaptın?) sorusu sorulsaydı. Yanıtını, o gün yapılanları anımsatıp söyletme alışkanlığı kazandırsalardı. Yıllar sonra bu alışkanlığı kendim edinmeye çalışıyorum. Sabahtan akşama neler yaptığımı nerede iyi nerede kötü yaptığımı düşünüyorum. Bu düşüncelerim ister istemez yarın neleri yapıp neleri yapmayacağım biçiminde sürüp gidiyor.

Keşke işyerlerinde “Bugün Allah için ne yaptın?” yerine camlı çerçeveli yazılarla duvarlara “Bugün insan için ne yaptın?” uyarısı asılsaydı. Belki o zaman, kimileri için, sendikaya girdiler diye on işçisini işten çıkarma kararını gözden geçirme olanağı sağlanmış olurdu.

İnançların ateşle sınava

İnançların çetin bir sınavdan geçirildiği günleri yaşıyoruz. Sınavın ilk iki sorusuna iki zıt yanıtlar veriliyor. Birincisi kuraklık sorusu. Çözüm olarak merkezi yönetim, Diyanet kanalıyla Cuma hutbelerinde, su kullanımı bilinçliliğinin yaratılıp yayılması için yağmur duasına çıkılmasını öğütüyor. Yerel yönetim yerel bilim kurulundan deniz suyundan içme suyu üretme olanak ve yöntemlerini, bunun olası maliyetini araştırıp raporla bildirmesini istiyor. İkinci soru daha zor: Pandemi sorununun çözümü ne?

Pandemi sınavının soruları ve olası sonuçları

Virüs canlı mı cansız mı? Hangi yanıt verilirse verilsin, salgın, canlıların üç günde, insanın balçıktan yaratılmayıp⁽⁶⁾, evrimsel mutasyonların olumlu olumsuz sonuçlarının ürünü olduğunun kesin bilimsel kanıtını sunmakta. Hiç kimse “kahrolsun virüs” duasına çıkmıyor. Herkes (hacıya, hocaya, ulemaya değil) doktorlara, bilimcilerle koşuyor. Doktorlar, sağlıkçılar (Camilerde, Kâbe’de, Papalık sara-

yı önünde değil) hastanelerde, laboratuvarlarda gece gündüz çalışıp çabalıyor. Ancak parmakla gösterilecek sayıda aşı düşmanı (çocuklarının, eşinin, dostunun, tanıdığı tanımadığı insanların yaşamını riske atma pahasına) direniyor. Yanıtlarını duyuyor gibiyim: “İnsanın ne önemi var mühim olan insanlık”; “Ölen ölür, kalan dindarlar bizimdir”; “Ölüm Allah’ın emri” (bir de ayrılık olmasaydı?). Bu tür tutumların altında, “ölümle korkutup yoksulluğa, hastalığa razı etme” amacı sırtıyor gibi geliyor bana.

“Virüse “öldür” buyruğunu Allah mı verdi?” Hatta, nicel değil nitel anlamıyla olmak üzere “Allah mı Ekber virüs mü büyük?” sorusunun tam zamanı. “Allah beterinden saklasın” diyenlere sorulmalı: “Günde kaç ölüm yeter, kaç ölümden sonrası beter?”

Ülkenin her yerinden on binlerin, desteklerini göstermeye çağırılıp, Ayasofya Kilisesinin/Camisinin içinde dışında bir araya gelmelerine izin verilmesi, tek bir insanın bile virüs bulaşıp bu yüzden ölmesine değer miydi?

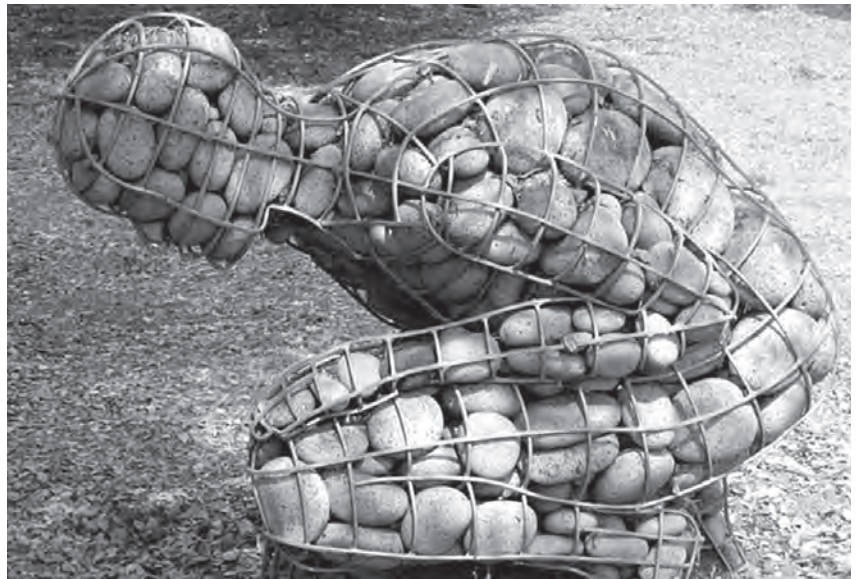
Amaç-arac sınavı: Sınav, her şeyi yaratıp, her şeyi yöneten her yerde hazır, her şeyi gören (nazır) her şeyi bilen (Lat. *omnisciente*, Ar. *Kadiri idrak*) gücü her şeye yeter (Lat. *omnipotent*, Ar. *Kadiri mutlak*)⁽⁷⁾ bir aşkınöznenin varlığı yokluğu sınavından ötedir. Aynı zamanda insan-insan ilişkilerinde etik/ahlak sınavıdır. Kim kendini, kendi çıkar-

rını, kendi geleceğini “beka sorunu” olarak görüyor? Bu yolda kimleri böyle “amaçlarına” ulaştıracak “mal”, “kul” “araç” olarak kullanıyor?

Sonuç: Kimlerin aşkınöznelerine inanma gereksinimi vardır; kimlerin yoktur.

Yazımın başında anlattığım “tavandaki böcek” görüntüsünden giderek geliştirdiğim çözümlemelerimi noktalamanın zamanı ve yeridir. İnsana, yüzlerce, binlerce kilometre uzaklıkta kapalı bir yerden bir başka kıtadaki evinin tavanındaki bir böceği görebilme olanağı sunan, insanlığın kültürel evrimsel birikimidir. İnsanlığın kültürel evrimi her bir insanı her şeyi görebilecek, gerekli her şeyi bilebilecek, her an her yerde (bulunamasa bile) görünebilecek güçte gerçek özne, gerçek yaratıcı düzeyine yükseltmiştir. Böylece insan, varlıkların deviniminde zaman sıralamasında neden-sonuç bağlantısını kavrayabilecek, “nedenleri etkileyerek istediği sonuçları elde edebilecek, istemediklerini engelleyebilecek erke ulaşmışsa, aşkınözneye ne gerek ne gereksinim var ki!”

Çağımıza dek iki sınıftan insanlar böyle bir gereksinim içinde oldukları için aşkınöznelerin varlığına inanıyorlardı.⁽⁸⁾ Egemenlik, yöneticilik konumundakiler, ideolojik hegemonya kurup yürütmekle görevli kapıkulu düşünürleri, öteki insan-

ları “uyutmak” gereksinimiyle kafalarda aşkınözneler yaratıp yaşatma çabasındaydılar. Bir aşkınöznenin varlığına inanca gereksinimi olan, emeğine el konan, yönetilen sınıfın insanları ise altından kalkamayacakları sorunlarının ağırlığı ve acısı altında “uyumak”, kendilerini bilinçli bilinçsiz uyuşturmak için, aynı aşkınöznenin varlığına inanıp (ya da inanmış görünüp) ona göre davranıyorlardı. Her iki gereksinim ortadan kalktığına göre bugün, erki canlı türlerini, hatta kendi türünü yok edebilecek noktada bulunan insanlık, yarın yeni canlı türleri yaratmaya, yaradanın pabucunu tümünden dama atmaya yaklaşmış demektir. Öteden beri kafama takılan bir düşünce vardır: “İnsan yaradanını, yaratıcı gücü göklerde, havalarda boş yere aradı. Onu yerde, canlılarda, bezelye çiçeklerinde, hücrede, hücre çekirdeğinde aramalıydı. Bulduğunda asıl yaratıcı gerçek öznenin emeğiyle, düşüncesiyle kendisi olduğunu anlatacaktır.”

DİPNOTLAR

- 1) Bak. *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı ve Kutsal Kitap* (Kitabı Mukaddes) “Yaratılış” ilk sözcükleri
- 2) Karmaşık örgütlü cansız moleküllerin canlılığa geçiş yönündeki evriminde, canlı-cansız arası (Virüs-19 benzeri) ökaryotları izleyen ve ilk canlı hücrelerin enerji (oksijen) özümlemelerine katalizörlük eden *cynobacteria*’dan sonra bitkilerde fotosentezi sağlayan kloroplast organelleri ile hayvanlarda “enerji santrali” sayılan ATP’i denetleyerek oksijen solunumuna katalizörlük eden mitokondri, üretici, yaratıcı güçlerin iticileri arasında sayılabilir. Kimi evrimci biyologlara göre, insanda enerji santrali ATP’yi denetleyen (yalnızca annelerimizden kalıtbildiğimiz) mitokondri, evrim sürecinde

Salgın, canlıların üç günde, insanın balçıktan yaratılmayıp, evrimsel mutasyonların olumlu olumsuz sonuçlarının ürünü olduğunun kesin bilimsel kanıtını sunmakta.

İnsan vs Tanrı - Mirüs vs Virüs

Dün (insanlık tarihi için “dün”) denebilecek beş binyıl kadar önce, *Gilgameş Destanı* içinde anlatılan öykünün “İnsanlık Destanı” içinde gerçekleşmeyeceğini kim ileri sürebilir ki. İnsanlar, uyruklarını ünlü Uruk kenti surlarının yapımı için hayvanlarmışçasına ağır işlere koşan, her evlilikte ilk gece ayrıcalığını (bağışlamayıp) kullanan, üçte ikisi tanrı üçte biri insan yöneticileri Gilgameş’i başlarından alması için tanrılarına yakarır- lar. Tanrıların gücü buna yetmez. Ancak Gilgameş’inkine denk güçte biri, zorba yöneticinin zıfıf evine girmesini engellesin, hatta onunla azgın cinsel nefsini köreltsin diye. Enkidu adında bir orman insanını, bir tapınak fahişesinin ayartması komplosuyla Uruk’a gönderirler. Bu mitostan esinlenerek, diyorum ki çağdaş bilimciler yakında, dincilerin ve virüslerin karşısına (şimdilik sıfırdan bir canlı yaratamamaları da) ölü “virüs” yerine, bir bakterinin genetik malzemesinden yararlanarak” moleküllerinin yerini değiştirdikleri, “mirüs” denecek bir mikroorganizma oluşturamazlar mı? Onu virüsün karşısına çıkaramazlar mı? Virüsün üreme gizilgücünü onunla gemleyip hatta yok edemezler mi?

çok hücreli hayvanın hücrelerine konaklayan ve ortak yaşam (simbiyosis) sağlayan bir başka canlıydı (kendisine danıştığım Prof. Dr. Okan Kuzhan “endosymbiosis” diyor).

3) Böyle düşünmekle haksızlık etmişim. Dayılarım bana neler kazandırmışlardı: Başta çalışma alışkanlığı, girişkenlik, sorumluluk duygusu. Babam işsiz kalıp, annemle ve kardeşimle köy ile kasaba arası bir yere gidince, gene kendisinden (din konusunda bana okuduğu eski yazılı Türkçe din kitaplarından çok şey öğrendiğim) nenemin evinde yaşayarak kent okullarında okuma olanağı sağlamışlardı. Bir bakıma annelik babalık etmişlerdi.

4) Çocukta öğrenme (birçok yazımda işlediğim gibi) kişisel deneyimlerinden edindiği bilgilerin birikimiyle başlamaz. Konuşmayı öğrenirken, sözcüklerin anlamlarını ezberleyerek başlar. Yakınlarının söylediklerinin doğruluğuna inanarak sürer. Muhammed’in bir hadisi olduğuna inanılan sözlerle (bak. Abdülhak Gölpinarlı, *Hazreti Muhammed ve Hadisleri*, İstanbul, 1971, Okat Yayınevi, s.37) “Küçük çocuğun bir şey ezberlemesi taşta kazınan yazıya benzer” denmemiş miydi? Bu, inanmanın düşünmekten önce gelmesi demektir. Deneyimlerinin sonuçlarını “düşünerek” bilgi edinme yaşına gelince ise “inançlara” uygun seçici bilgilenme süreci işler. 5) *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı, Meâlî*, Ankara 2001,

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları... çeşitli ayetlerden “samed” sözcüğünü tarayınız. Örneğin İhlas, 1-4’te “De ki: O Allah birdir. Allah samettir. O doğurmamış ve doğmamıştır” ayetine Türkçeye çeviren meâlâlerin düştüğü şerhte “Samed, hiçbir şeye muhtaç olmayan, aksine her şey kendisine muhtaç olan demektir” denmekte. Ayrıca bak. Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca Türkçe Sözlük*, “Samed” girdisi, Ankara, 1971, Bilgi Yayınevi.

6) Bak. *Kutsal Kitap*, “Yaratılış”, 1/1: “Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı”; 1/11: “Tanrı, “Yeryüzü bitkiler, tohum veren otlar, türüne göre tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları üretsin” diye buyurdu”; 1/13 “Akşam oldu ve sabah oldu ve üçüncü gün oluştu.” İnananlara sormazlar mı “dördüncü günde yaratılacak Güneş olmadan bitkiler nasıl fotosentez yapacak?”; 1/14-15: “Tanrı söyle buyurdu: “Gökkuşbeklerde gündüzü geceden ayıracak, yeryüzünü aydınlatacak ışıklar olsun... Tanrı büyüğü [Güneş] gündüze, küçüğü [Ay] geceye egemen olacak iki büyük ışığı ve yıldızları yarattı”... 1/19: “Akşam oldu, sabah oldu ve dördüncü gün oluştu.” 2/7: “RAB Tanrı Adem’i [1/31’e göre altıncı günde] topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğu üfledi. Böylece Adem yaşayan varlık oldu.” Karşılaştırdı *Kur’ân*, Hicr, 26: “Andolsun biz insanı, (pişmiş) kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattık” ve Secde, 7-9: “... ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır... Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir.”

7) Ayrıca bak. *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, s.15 “ALLAH’IN SIFATLARI” başlığı altındaki, şu konularına göre sınıflandırılmış sureler ve ayetler listesinden bazıları: Allah birdir (Vahdaniyet); Allah dilediğini yapar (İrade), Allah her şeyi bilir (ilim); Allah her şeyi görür (Basar); Allah her şeyi işitir (semi); Allah yaratıcıdır; Allah’ın her şeye gücü yeter (Kudret)

8) Tarihte ve günümüzde, “tanrılar” denen aşkınöznelerin varlığına inanmayan “aydın” denebilecek kimseler (hatta kapıkulları içinde bile) her zaman bulunmuştur. Onların utanc içinde sessiz kalışlarının nedenlerini anlamak için Gramsci’nin “ideolojik hegemonya” kavramından yararlanılabilir. Bu, aydınların (hatta üstü yapıcı Marksçı aydınların bile) sınıf savaşının ideolojik savaşla atbaşı birlikte kosturulması gereğini kavramalarına, aşkınözne karşısında susmamaları gereksinimini anlamalarına (tam zamanı) gösterebilecektir.

Mitolojik, dinsel ve teolojik düşüncenin eleştirisi olarak felsefe

Felsefe tarihini bir tür mitoloji, din ve teoloji eleştirisi tarihi olarak okumak mümkündür. İlkçağlardaki felsefi eleştiriler mitolojiye ve mitolojik söylemlerin insan biçimci tanrı anlayışlarına yönelirken, ortaçağlarda kısık bir sesle de olsa tek-tanrılı dinlerin inanç ve uygulamalarına yönelmektedir. Modern döneme gelindiğinde, felsefede bilimin ağırlığı arttığı için, din ve rasyonel teolojiye yönelik eleştiriler, belli bir yöntem çerçevesine dayandırılmakta, bilimin bulguları da kullanılarak din ve teolojiler yapı söküne uğratılmaktadır.

Derleyen: Prof. Dr. Hasan Aydın

OMÜ Felsefe Bölümü

Antik Yunan'da doğan felsefi düşüncenin, mitos'tan logos'a geçişi imlediği söylenir. Bununla genelde iki şey kastedilir: İlki, Aristoteles'in de vurguladığı gibi, mitolojideki tanrısal açıklamaların yerini felsefede akılsal ve doğal açıklamaların alması ve buna bağlı olarak, geleneksel olanın, mitik ve tanrısal söylemlerin eleştirisinin yapılması, deyiş yerindeyse bir tür yapı söküne uğratılmasıdır. İkincisi ise, varlık, bilgi ve değerler alanına yönelik söylemlerin, iddiaların, hipotezlerin mantıksal bakımdan gerekçelendirilmesi ve bir hesabının verilmesidir. Bu yüzden felsefenin daha doğuşundan itibaren, mitik olana ve rasyonel olmayana başkaldırdığını, ona yönelik örtük ya da açık bir isyan içerdiğini, onu alt etmeye çalıştığını söylemek olasıdır.

Bu yaklaşım tarzı yüzünden olsa gerek, ortaçağda din ve teolojilerin felsefi düşünceyle karşılaşmalarında, önceleri ona karşı koydukları ama daha

sonra kültürlü insanlara seslenmek için felsefenin akılsallığını dinin ve teolojinin lehine kullanmaya yöneldikleri gözlenir. Fakat bu yaklaşımın, ortaçağın sonlarına doğru, din ile felsefenin uzlaşmaz şeyler olarak görülmesine de yol açtığını ve hatta akılsal olanla dinsel ve teolojik olanın uzlaştırılmasının, din ve teolojinin zararına işlediğinin görülmesine yol açtığı bile ileri sürülebilir.

Bu nedensiz değildir; eleştirel ve akılsal bakmak, vahyi dinlerdeki akıldışı öğelerin görülmesine, bazı şeylerin akılla temellendirilmesinin mümkün olmadığının kavranmasına yol açmıştır. Bu durum vahyi teoloji ile akılsal teoloji arasında da bir ayrımın yapılmasına neden olmuş; ancak modern felsefe, rasyonel teolojinin de aklın sınırlarını aştığını gösterme yoluna gitmiştir. Tüm bu süreç, aslında, felsefenin, mitik, dinsel ve teolojik olan sürekli kılık değiştirse de, her daim felsefeyle yolunun kesiştiğini ve felse-

fenin büyük ölçüde onu eleştirmeye yöneldiğini ve onu saf dışı etmekten vaz geçmediğini göstermektedir. Kuşkusuz her dönemde, inançlarını akılsallaştırmaya yönelen filozoflar da olmuştur; ancak onların inançlarını vahyi dinlerin ya da vahyi teolojilerin sınırlarına sığdırmak her zaman mümkün olmamıştır. Bu yüzden olsa gerek, inancını akılsallaştırmaya yönelen filozoflar, ister Doğu isterse Batı'da olsun genelde dinsizlikle ya da örtük olarak dinsizliğe hizmet etmekle suçlanmışlardır. Eğer durum böyleyse, aslında felsefe tarihinin -istisnai örnekler olsa da- mitik, dinsel ve teolojik olanın eleştirel tarihi olarak da okunabileceği ileri sürülebilir.

İşte okuyacağınız bu çalışma, ilkçağdan modern çağa, felsefe içeri-

sinde, mitolojik, dinsel ve teolojik olanın nasıl her daim eleştiri konusu yapıldığını, tarihsel bir perspektifte, 'seçili filozofların' metinlerinden derlenen fragmanlarla göstermeyi hedeflemektedir. Her dönemin kendine özgü olduğu söz konusudur; bu yüzden felsefenin karşısına aldığı dinsel ve teolojik anlayış değişmektedir; tabi değişimden felsefe de nasibini almaktadır; o da farklı tarihsel bağlamlarda eleştirel ve akılsal yapısını belli ölçülerde korusa da, dönemin ruhundan büyük ölçüde etkilenmektedir. Bu yüzden olsa gerek, ilkçağlardaki felsefi eleştiriler mitolojiye ve mitolojik söylemlerin insan biçimci tanrı anlayışlarına yönelirken, ortaçağlarda kısık bir sesle de olsa tek-tanrılı dinlerin

inanç ve uygulamalarına yönelmektedir. Ancak dönemin dinsel havası, eleştirileri ya dini hayal gücüne özgülüyor halka dönük saymak, ya da dinsel doğmaların akılla temellendirilemeyeceğini göstermek olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern döneme gelindiğinde, felsefede bilimin ağırlığı arttığı için, din ve rasyonel teolojiye yönelik eleştiriler, belli bir yöntem çerçevesine dayandırılmakta, bilimin bulguları da kullanılarak din ve teolojiler yapı sökümü uğratılmaktadır. Bu tarihsel süreci görmek ve felsefe tarihini bir tür mitoloji, din ve teoloji eleştirisi tarihi olarak okumanın mümkün olduğunu göstermek için, sizi daha fazla sıkmadan filozofların fragmanlarıyla baş başa bırakıyorum.

İLKÇAĞ FELSEFESİ

Ksenophanes (ö. MÖ 480)

"Hepsini tanrılara yüklediler Homeros ile Hesiodos, ne kadar alçaklık ve yüz karası varsa insanlarda; çalıp çırpma, zina ve birbirini aldatma. Oysa ölümlüler vehmediyor tanrıların doğduğuna, kendileri gibi giysileri, sesleri ve kişilikleri olduğuna. Habeşler kendi tanrılarının basık burunlu ve kara, Trakyalılar ise gök gözlü ve kızıl saçlı olduklarını sanmakta. Elleri olsaydı ineklerin, atların ya da aslanların ve bunlarla resim yapıp, insanlar gibi

eserler verebilseydiler, o zaman atlar ata, inekler ineğe benzer tanrı resimleri çizer, yaratırlardı kendilerine benzeyen kişilikler."⁽¹⁾

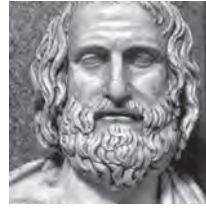
Ksenophanes:
"Herkesin tanrısı kendisine benziyor."

Protagoras (ö. MÖ 420)

"İnsan her şeyin, var olan şeylerin varlıklarının, var olmayanların yokluklarının ölçüsüdür."⁽²⁾

"Tanrılar hakkında bir tespitte bulunamıyorum, ne var oldukları ne olmadıkları ne de nasıl bir biçime sahip oldukları hakkında; zi-

ra bu konuda bilgi edinmeyi pek çok şey engelliyor: Sorunun müphemliği ve insan ömrünün kısalığı."⁽³⁾

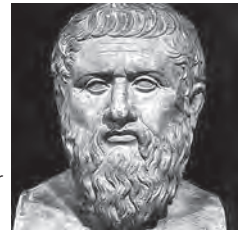

Protagoras: "İnsan her şeyin ölçüsüdür."

Thrasymakhos (ö. MÖ 400)

"Diyeceksin ki: Tanrıların gözünden bir şey kaçmaz, onlar zora da gelmez. Doğru, ama ya tanrılar yoksa ya da insanlarla uğraşmıyorlarsa, ne diye onlardan boşuna saklanmaya çalışalım? Yok, eğer tanrılar varsa ve bizimle uğraşıyorlarsa, onlar üstüne ne duymuşsak, ne biliyorsak hepsini efsanelerden, tanrıların soyunu sopunu anlatan şairlerden biliyoruz. Gene o şairler, tanrıların kurbanlar, yatıştırıcı adaklar, armağanlarla kandırılacağını söylerler. İnsan ya inanır, ya inanmaz bu söylenenlere. İnanırsa eğrilikten yana gitmeli ki, tanrılara keseceği kurbanların parasını çıkar-sın. Gerçi doğru olursak tanrılardan bize zarar gelmez, ama o zaman da eğrilik getireceği nimetleri tepmiş oluruz. Eğri olursak, hem nimetlere konar hem de dualarla günahlarımızı affettirir, cezadan kurtuluruz. Günahlarımızın cezasını Hades'in ülkesinde yalnız biz değil, torunlarımız da çekecek diyeceksiniz. Ama

bizim delikanlı da düşünüp diyecek ki size: A dostum, bu işte uyarıların da kurtarıcı tanrılar kadar güçlü var. Buna en ünlü devletler de böyle inanır. Hem şair, hem de haberci olan tanrı çocukları da bize müjdelemişlerdir bunu. Bu böyle olunca, eğrilik yerine doğruluğu seçmenin ne manası olabilir? Öyle ya, hem halkın, hem aydınların önünde, eğriyken doğru görünmeyi başardık mı, hayatta da, öldükten sonra da, tanrıların, insanların arasında işimiz iş. Bu anlattıklarımın son-ra, Sokrates, kafa, para, beden ya da soyca üstün olan bir adam, doğruluğa değer vermek ister mi? Alay etmez mi doğrulukla?"⁽⁴⁾

Thrasymakhos: "Ya tanrılar yoksa ya da insanlarla uğraşmıyorlarsa..."

Prodikos (ö. MÖ 395)

"Bir zamanlar insanların yaşamı düzenden yoksundu, vahşi hayvanların yaşamına benziyordu ve kaba güç hüküm sürüyordu. O günlerde iyiler mükâfat görmüyor, kötüler cezalandırılmıyordu. Bence insanlar yasaları, hak her şeye aynı şekilde hükmetsin ve kötülüğü baskı altında tutsun diye, eğitimden kurtuldular. Ve bir kimse suç işle-

diği zaman artık cezalandırılıyordu. Yasalar, açıkça suç işlemeyi engellediği ve bu yüzden gizli gizli kötülük yapıldığı zaman, kurnaz ve zeki biri, insanlar için tanrı korkusunu buldu gibi geliyor bana, ki böylece suç işleyenler bunu gizlice yapar ya da kötü bir şey söyler ya da sadece düşünürlerse bile, korkuya kapılırlar diye. Bu yüzden o tanrı inancını yaydı: Ölümsüz, güçlü, akıyla gören ve işiten, insanüstü anlayışa sahip bir tanrı vardır; kutsal yaratılışıyla bütün bunlara dikkat eder. İnsanların her sözünü işitir, yaptıklarını görebilir. Ses çıkarmadan kötü bir şey düşünsen bile tanrılardan gizli kalmaz bu. Zira onların anlayışları insanlarınkinden çok üstündür. O böylece, gerçeği yansıtıcı sözlerle gizleyerek, öğretiler içinden en kurnazca olanını yaydı. İnsanların en korktukları yerde oturur tanrılar, di-yordu, insanlara korkunun yayıldığı ve acınası yaşamları için nimetle bereketin geldiği yeri biliyordu: Çakan şimşeklerin ışığını gördüğü ve tüyler ürpertici gökgürültüsünün sesini duyduğu, Güneş ışınlarının yola çıktığı ve nemli ıslaklığın toprağa döküldüğü yerden, yani zamanın, bu zeki sanatçının muhteşem eseri yıldızlı gök kubbenin bulunduğu yerden. Bu tür korkularla insanlara gözdağı verdi ve tanrıya, kendisine yaraşan, uygun ve iyi düşünülmüş konak yerleri gösterdi, yasaya aykırı istekleri yasalar vasıtasıyla kaldırdı. Sonra da şunu ekledi: Sanırım biri, insanları bir tanrı soyunun varlığına ilk defa böyle inandırdı.”⁽⁵⁾

“Aklın görev duygusuna yönelmediği kişileri din yöneltsin diye ölümsüz tanrılar hakkındaki her türlü inancın bilgiler tarafından devlet yararına uydurulduğunu söyleyenler, her türden dinsel inancı kökünden kazımadılar mı? İnsanların ya-

Prodikos: “Kurnaz ve zeki biri, insanlar için tanrı korkusunu buldu gibi geliyor bana.”

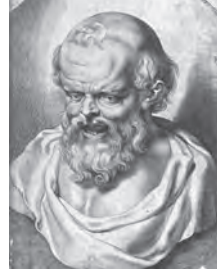
hangi dinsel inancı bıraktı ki?”⁽⁶⁾

“Keoslu Prodikos, ilkçağda insanların Güneşi ve Ay’ı, ırmakları ve kaynakları, yaşamımıza yarayan her şeyi, tıpkı Mısır’daki Nil gibi, sağladıkları yarar yüzünden tanrı yerine koymuş olduklarını iddia ediyor ve bu nedenle ekmeğe tanrıça Demeter, şaraba tanrı Dionysos, suya Poseidon, ateşe de Hephaistos denmiş ve insanlara yararlı olan her şeyde durum böyle olmuş. Tanrıtanımaz sıfatını taşıyan Euhemeros, Meloslu Diagoras, Keoslu Prodikos ve Theodoras gibi bazı kişiler tanrının mevcut olmadığını öne sürmüştür.”⁽⁷⁾

“Prodikos, her çeşit dinsel görüşün, gizemlerin, gizli dinsel törenlerin çiftçilik için gerekli malzemelerle ilişkisi olduğunu söylüyor; tanrı inancının ve her türlü dini bütünlüğün de insanlara buradan geldiğini tahmin ediyor.”⁽⁸⁾

Demokritos (ö. MÖ 370)

“Dünyada beklenmedik olaylardan ötürü tanrı kavrayışını edindiğimizi düşünen bazı insanlar var, Demokritos’un da bu düşüncede olduğu görülüyor, zira dediğine göre eskiler gökyüzünde şimşek, yıldırım, gökgürültüsü, yıldız kavuşumu, Güneş ve Ay tutulması gibi bir olay gerçekleştiğini görünce korkarmış ve bunların nedeninin tanrılar olduğunu düşünmüş.”⁽⁹⁾

Demokritos: “Beklenmedik olaylardan ötürü tanrı kavrayışını edindik.”

Platon (ö. MÖ 347)

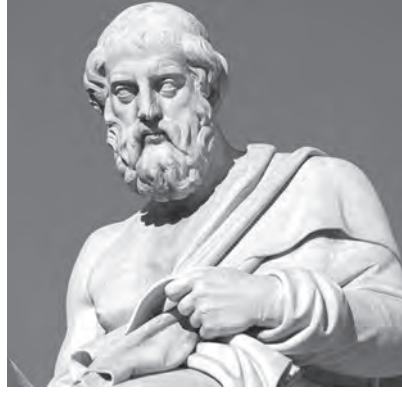
Öyleyse her aklına gelenin uydurduğu masalları çocukların dinlemesi doğru mudur? İleride edinmelerini istediğimiz düşüncelere aykırı şeyleri duymalarına göz yumacak mıyız? - Hayır. O zaman ilk işimiz, masalcıları kollamak olacak, masalları güzelce, bırakacağız söyleyinler. Kötüye yasak edeceğiz. Anaları, dadıları kandırıp, çocuklara yasak ettiğimiz masalları anlattırmayacağız. Çocukların bedenlerinden önce, güzel masallarla ruhlarını yoğurmalarını isteyece-

ğiz. Bugün anlatılan masallara gelince, çoğunu atmalı.

- Hangilerini? Büyük masalları ele alırsak küçükleri de anlamış oluruz. Bunların her ikisi de aynı şey olsa gerek, böyle düşünmüyor musun sen?

- Yok, böyle düşünüyorum. Ama büyük dediğin masallar hangileri? - Hesiodos’un, Homeros’un ve daha başka şairlerin masalları. Bu şairler bir sürü masallar uydurmuş, bunları insanlara anlatmış, hâlâ da anlatıyorlar. - Nedir bu masallar? Ne kötülük görüyorsun onlarda? - Çirkin uydurmaları anlatmaktan daha büyük kötülük olur mu? - Ne demek istiyorsun? - Bir ressam düşün ki, benzetmek istediği şeye hiç de benzemeyen resimler yapıyor, işte bunlar da sözle tanrıları ve kahramanları olduklarından başka türlü gösteriyorlar. - Öyle yapanları kötölemek doğru, ama sen kimlerin hangi yalanlarını söylemek istiyorsun? - Önce en büyükler üstüne söylenen en büyük yalanı ele alalım: Hesiodos’a göre, Uranos çocuklarına karşı kötü davranmış, Kronos da babasından öğ almış. Bu çirkin bir yalandır. Bence, gerçek bile olsa, Uranos’un yaptıklarını, oğlundan çektiğini, aklı ermeyen küçüklere anlatmak şöyle dursun, böyle şeylerin sözünü bile etmek doğru değildir. İlle de bundan konuşmak gerekiyorsa gizli konuşmalı ki yayılmasın. Bunların konuşulacağı törenlerde domuz yavrusu değil, büyük hayvanlar kurban edilmeli ki, az kişi bulunsun, dinleyenler az olsun. - Evet, bu masalların çirkin yönleri olduğu doğru. - İşte bizim kentimizde bunları anlatmamak Adeimantos. Büyük bir haksızlık etti diye, babam bile amansızca cezalandırırsan, tanrıların en eskisi, en büyüğü gibi davranmış olursun, dememeli bir gence. - Evet, böyle şeylerin bir gence söylenmesi yersizdir. - İnsanların birbirlerinden durup dururken nefret etmelerinin ayıp olduğuna, şehrimiz bekçilerinin inanmaları gerekiyorsa, tanrıların tanrılarla savaştıklarını, birbirlerine tuzak kurup boğuştuklarını söylememeli; gerçekten olmuş şeyler de değil bunlar... Daha kötüsü, devletin savaş masallarının, tanrılarla kahramanların yakınlıklarına, dostlarına karşı sayısız ve çeşit çeşit düşmanlıklarının anlatıl-

ması. Biz, bekçilerimizi bir şehirlinin bir şehiriye kin beslemediğine, nefretin, kinin günah olduğuna inandırmak istiyorsak, çocuklara daha küçükten, bambaşka şeyler anlatmalıyız. Şairler de verilen öğütlere uygun masallar düzmeye zorlanmalı. Hera'nın oğlu tarafından zincire vurulduğunu, Hephaistos'un anasını dayaktan korumak isterken babasının eliyle gökten fırlatılmasını, Homeros'un tanrılar savaşı diye anlattıklarını şehrimizde söyletmemeli. İster açık, ister gizli kapaklı olsun, bütün bu masallar uzak kalsın şehrimizden. Çünkü çocuk açığı, gizli kapaklıyı ayırt edemez. Bu yaşta duyduklarımız da, akıldan çıkmaz, olduğu gibi kalır. İşte bunun için de, çocukların ilk duydukları sözlerin, iyilik yolunu gösterecek güzel masallar olmasına çok önem vermeliyiz. - Söylediklerin doğru; ama biri çıkar da, güzel dediğin masallar hangileridir, diye sorarsa, ne dersin? - Şimdilik seninle ben şair değil, devlet kurucusuyuz. Biz kendimiz masal uyduracak değiliz. Kurucuya düşen, şairlerin masallarının ne yolda olacağını bilmek ve bu yoldan ayrılmalarna göz yummamaktır. - Doğru. Ama tanrılar üzerine söylenecek masallar ne yolda olacak? - Kısacası şu: Tanrı, sözde de, şarkıda da, sahnede de, aslında nasılsa öyle anlatılmalı. Buna diyecek yok. - Tanrı aslında iyidir madem, iyi de gösterilmeli değil mi? - Elbette - İyi bir şey zararlı olabilir mi? - Olamaz. - Zararlı olmayınca da zarar vermez. - Vermez. - Zarar vermeyen bir şey kötülük etmez. - Etmez tabii. - Kötülük etmeyen, kötülüğe sebep de olmaz değil mi? - Olmaz. - İyi şey faydalı mıdır? - Faydalıdır. - Öyleyse mutluluk gelir ondan. - Evet. - Demek ki, iyi, her şeyin sebebi değil, yalnız iyi olanın sebebidir. Kötü olan şeylerle ilgisi yoktur. - Evet. - Demek tanrı iyi olduğu için, insanların başına gelen her şey, çoğumuzun sandığı gibi, ondan gelmez. Yalnız iyi olan şeyler tanrıdan gelir... İyi şeyler de, kötülüklerden daha az olduğuna göre, tanrıdan çok değil, az şey gelir bize. Kötü şeyler için, başka sebepler aranmalı. Bunlara tanrıdan geldiği söylenmemeli. - Çok doğru söylüyorsun. - Bunu ister Homeros, ister başka şair, kim söylerse

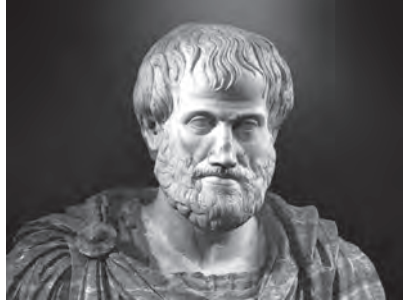
Platon *Devlet* adlı eserinde tanrıyı da tartışır.

söylesin dinlememek. Zeus'un kapısı önünde iki küp durur: Biri ak biri kara bahtlarla doludur. Zeus bunları karıştırıp verirse, insan bir mutlu olur, bir mutsuz. Kimine de, kara baht küpünden katıksız verir: O da açlık içinde kıvrılır mutluluk nedir bilmez. Böyle diyenlere kulak asmamalı. Bize iyi şeyleri de, kötü şeyleri de Zeus dağıtır, diyenlere bakmamak. Sözde Athena ve Zeus sebep olmuş da Pandaros barış yeminini bozmuş; böyle şey söylenmez. Tanrıçalarla kavgası, Themis'le Zeus'un verdikleri yargı da öyle. Gençler Aiskhylos'un şu sözlerini işitmemeli: Tanrı, insanların evlerini başlarına yıkmak istedi mi fitne sokar aralarına, ama biri çıkar Niobe'nin çektiklerini, Pelopit'leri, Troya efsanelerini filan anlattırsa, bunları tanrının işi diye göstermek; öyle gösterirse, biraz önce bizim yaptığımız gibi, sebebini de söylemeli, tanrı haklıdır, iyi etmiştir, ceza görenler de bundan faydalanmıştır, demeli. Şaire, ceza görenler bahtsızdır, buna de sebep tanrıdır, dedirtmemek. Şair, kötüler bahtsızdır, cezaya muhtaçtırlar. Tanrıdan gördükleri cezadan da faydalanmışlardır, derse zararı yok. Ama iyi olan tanrıyı başa gelen belanın sebebi sayarsa, ne yapıp yapıp geçmelidir bunun önüne. Şehrimizde iyi gelenekler olsun istiyorsak, genç ihtiyar, kim olursa olsun, bu çeşit sözlerin düzenlisini de düzensizini de ne söylemeli, ne işitmelidir. Çünkü bu çeşit sözler, ne dine uygun, ne yararlı, ne de ölçülüdür. - Dediklerin benim de hoşuma gitti. Bu kanuna, ben de seninle birlikte veriyorum oyum. - Demek ki bu, tanrılar üstüne olan kanunlardan biridir. Şöyle diyebiliriz: Tanrı, her şeyin değil, ancak iyi

olan şeylerin sebebidir. Bundan böyle yazarlar yazılarını, şairler şiirlerini buna göre düzenleyecekler. - Bu kadar da yeter. - Şimdi gelelim ikinci kanuna. Tanrı bir sihirbaz mıdır sen-ce? Birçok biçimlere girip karşımıza çıkabilir mi? Ya da kendi yerine hayal gösterip bizi aldatmak için çeşitli kılıklarda görünebilir mi? Yoksa o, olduğu gibi görünen, değişmeyen bir varlık mıdır? - Dur bakalım, hemen cevap veremeyeceğim. - Peki, şuna cevap ver öyleyse; bir şey kendi şeklinden çıkarsa, ya kendini değiştirmiş, ya da onu değiştiren başka bir şey vardır, değil mi? - Evet. - Öyleyse, yapısı en sağlam olan şey, başka bir şeyin en az dokunabileceği, en az değiştirebileceği şeydir. Bir beden yiyeceğin, içeceğin ve yorgunluğun; bitkiler de Güneş'in, rüzgârların ve buna benzer kuvvetlerin etkisi altında da, ne kadar sağlam ve güçlüyseler, o kadar az değişirler, değil mi? - Tabii. - Ruh da ne kadar sağlam ve olgunsa, dışarıdan gelecek bir etki onu o kadar az değiştirebilir, değil mi? - Evet. - Ev eşyası, binalar, giyecekler için de bunu söyleyebiliriz. Bunların da işçiliği ve durumları ne kadar iyiyse, dışarıdan gelecek etkiyle pek az değişebilirler. - Öyledir. - Demek, tabiat veya sanat, ya da tabiat ve sanat bakımından güzel olan şeyler de, bir başkasının etkisi altında çok az değişirler. - Öyle görünüyor. - O halde Tanrı da, dışarıdan gelen etkiler altında başka başka biçimlere girmez. - Evet, girmez. - Yoksa, kendisi mi, kendine başka biçimler verir, ne dersin? - Değişiyorsa, herhalde böyle değişiyordur. - Kendine başka biçimler verebiliyorsa, kendini daha iyi, daha güzel mi, yoksa daha kötü, daha çirkin mi yapar? - Değişiyorsa kötü, çirkin yapar. Çünkü tanrının iyi ve güzelden yana bir eksikliği yoktur. - Doğru söylüyorsun, Adeimantos, bu böyle olunca da, Tanrı olsun, insan olsun, kim kendini isteyerek kötü yapar? - Kimse! - Demek ki bir tanrının da kendini değiştirmek istemesi olmayacak şeydir. Tersine tanrılar en güzel, en iyi varlıklar olduğundan, hep oldukları gibi kalırlar. - Evet, başka türlü olamaz. - Öyleyse dostum, hiçbir şair gelip de bize: Tanrılar, uzak illerden gelen yabancılar gibi aramıza katılır, türlü kılıklarla

aramızda dolaşırlar demesin. Proteus'la Thetis üstüne yalanlar uydurmasın. Tragedyalarda, şiirlerde Hera'yı Argos ırmağı İnakbos'un hayat veren çocukları için dilenen bir rahibe kılığına sokmasın. Buna benzer yalanlar uydurmasın. Analar bu sözlere kanıp, tanrılar geceleri yabancı kılığına girer, şurada burada dolaşır, diye, çocuklarını ürkütmesin; bu, tanrılara küfürdür. Korkaklığını artırmış olur çocukların. - Doğru, bu sözlerden kaçınmalı. - Tanrılar başka kılıklara girmezler; ama bizleri aldatur, kendilerini sihirbaz gibi çeşitli biçimlerde göstererek kandırabilirler, değil mi? - Belki. - Peki, tanrı işte olsun, sözde olsun yalancı olmayı, bizi hayaletlerle aldatmaya razı olur mu? - Aklım ermez. - Gerçek yalandan -gerçekle yalan bir araya gelebilirse- Tanrılar da, insanlar da hep nefret ederler, bunu bilirsin elbet. - Anlamadım. Ne demek istiyorsun? - Şunu: Kimse özünün en üstün, en gerçek yanıyla, en üstün, en gerçek şeyler üzerinde aldanmaya razı olmaz. Özünün bir yalanın kölesi olmasını istemez. (...) Öyleyse, dostum, biz Homeros'un sözlerim beğenmekle beraber, Zeus'un Agamemnon'a o düşü gördürmesini beğenmeyeceğiz. Sonra Aiskhylos'un şu mısralarına bak: Thetis der ki Apollon, düğünümde mutlu analığımı överek, çocuklarımla hastalık nedir bilmeyeceklerini, uzun ömürlü olacaklarını söyledi; sonra da tanrıların gözettığı şu benim kaderimi uğurlu bir paian'la övmeye başladı, sevindirdi beni. Ben de Phoibos'un kehane-tiyle, kaynayıp taşan ağzının yalansız olduğunu sandım. Ama o, bu sofrada oturmuş, bu şarkıyı bu sözleri söylemişken oğlumu öldürdü tanrılar üstüne biri kalkar da böyle şeyler söylerse kızacağız, koro vermeyeceğiz ona. Bekçilerimizim Tanrılara saygılı olmaların, kendi ölçülerinde tanrılara benzemelerim istiyorsak, gençlerin öğretiminde buna benzer şeyler söylenmesini yasak edeceğiz. Sokrates devam eder: - İşte tanrılara, analarına, babalarına saygı gösterecek, dostluğu hiçe saymayacak kimsele-rin, çocukken de, daha sonra da tanrılar üstüne duymaları ve duymamaları gereken sözler, aşağı yukarı bunlardır.⁽¹⁰⁾

Aristoteles (ö. MÖ 322)

Aristoteles: "Masal biçiminde söylenen şeyler ciddi bir incelemeye tabi tutma zahmetine değmezler."

"Eğer şairlerin sözlerinde bir gerçek varsa ve eğer tanrının kıskanması mümkünse, öyle görünüyor ki bunlar özellikle bu konuda geçerli olacaklardır ve bu bilgide sivrilan tüm insanların acınacak bir kaderleri olması gerekir. Ancak tanrının kıskanç olması kabul edilemez, hatta atasözü ile birlikte, şairlerin büyük yalancılar olduklarını söyleyelim."⁽¹¹⁾

"Ancak duyuşsal evrende gördüğümüz varlıkların dışında birtakım varlıkların olduğunu, duyuşsal varlıkların ortadan kalkabilir olmalarına karşılık kendilerinin öncesiz-sonrasız olmaları dışında bu varlıklarla duyuşsal varlıklar arasında hiçbir fark olmadığını iddia etmekten daha saçma bir şey yoktur. Çünkü başka hiçbir şey eklemeyen kendinde İnsan'ın, kendinde At'ın ve kendinde Sağlık'ın var oldukları söylendiğinde yapılan şey, tanrıların var oldukları, ancak insan biçiminde olduklarını söyleyenleri taklit etmekten başka bir şey değildir. Bu sonuncuların yaptıkları şey, sadece, tanrıları ölümsüz insanlar kılmaktan ibarettir."⁽¹²⁾

"Hesiodos'un çağdaşları ve bütün teologlar, gerçekte, sadece kendi inançlarına uygun düşen şeylerle ilgilenmişler, bizi pek düşünmemişlerdir. Çünkü onlar ilkeler olarak tanrıları ve tanrısal kaynaklı varlıkları göz önüne aldıklarından nektar ve ambrosia ile beslenmeyen varlıkların ölümlü olduğunu söylemektedirler. Bu hiç kuşkusuz anlamı sadece kendileri için anlaşılır olan birtakım sözcükler kullanmaktan başka bir şey değildir. Bu nedenlerin uygulamasının kendisi ile ilgili söyledikleri şeyler ise bizi aşmaktadır. Çünkü eğer ölümsüz tanrılar sadece zevk için bunları yiyip içiyorlarsa, bu takdir-

de ambrosia ile nektar hiçbir şekilde onların varlıklarının nedeni değildir. Eğer varlıklarını devam ettirmek için onları alıyorlarsa, o zaman da yiyecek ve içeceğe ihtiyaçları olduğuna göre, onlar nasıl ölümsüz olabilirler? Ancak masal biçiminde söylenen şeyler kendilerini ciddi bir incelemeye tabi tutma zahmetine değmezler."⁽¹³⁾

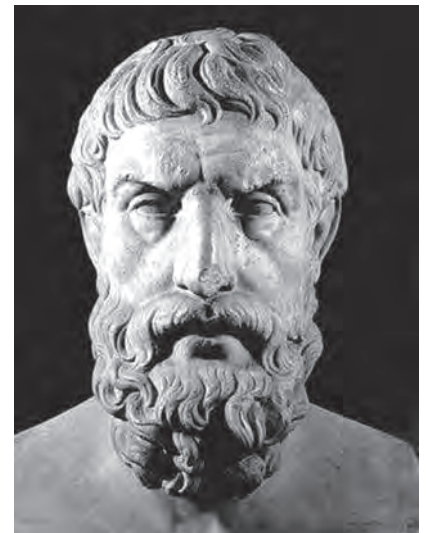
Epiküros (ö. MÖ 270)

"İlk olarak, hiçbir şey yoktan var olmaz. Böyle olsaydı, kendi tohumuna gerek kalmadan her şey her şeyden çıkardı. Ve eğer gözden yiten şey yokluğun içinde bozulup gitseydi, bütün her şey içinde dağılıp gideceği şey olmadan yok olmuş olurdu. Gerçekte evren her zaman şimdi olduğu gibiydi ve hep öyle olacaktır."⁽¹⁴⁾

"Doğayı, boş düşüncelere ve keyfi kurallara göre değil, olayların gerektirdiği gibi araştırmalıyız; çünkü yaşamımızın akıldışı ve boş sanılara gereksinimi yoktur, tek gereksinimimiz sakin bir yaşamdır. Böylece her şeyin olaylarla uyum içinde ve birden fazla nedenle açıklanmasına uygun olarak, bunlarla ilgili olası açıklamalar gerektiği gibi getirildiği zaman, her şey düzgün gider; ama bir açıklamayı alıp, olaylarla aynı şekilde uyum içinde olan ötekini kaldırıp attığımız zaman, açık ki, her türlü doğa araştırmasından uzaklaşıp efsane alanına düşeriz."⁽¹⁵⁾

"Mutlu ve öncesiz-sonrasız olan bir varlık (Tanrı) ne kendi başını derde sokar ne de başkasının; işte bu yüzden de ne öfkeye ne de se-

Epiküros: "Tanrı kötülükleri niçin ortadan kaldırmamaktadır?"

vince kapılır, çünkü bu tür şeylerin hepsi acizliktir.”⁽¹⁶⁾

“Epiküros bize başka şeylerde öğretti; örneğin evren doğa tarafından yaratılmıştır, hiçbir biçimde bir sanatçının eseri değildir; oysa sizin tanrısal bir hüner olmaksızın gerçekleştirilemeyeceğini söylediğiniz bu iş o kadar kolaydır ki, doğa sayısız dünyalar yaratacaktır, yaratmaktadır ve yaratmıştır da. Ama siz zihni işe karıştırmadan doğanın bunu nasıl gerçekleştirdiğini anlamadığınız ve konuya bir çözüm getiremediğiniz için tragedya şairleri gibi tanrıya başvuruyorsunuz.”⁽¹⁷⁾

“Dinsiz olan, çoğunluğun tanrılarını ortadan kaldıran değil, çoğunluğun düşündüklerini onlara yakıştırandır. Çünkü çoğunluğun tanrılarla ilgili söyledikleri doğru kavramlara değil, yanlış varsayımlara dayanır; işte tanrılar tarafından kötülerin başına en büyük zararların gelmesi ve iyilerin başına en büyük yararların gelmesi hep bu yanlış varsayımlar yüzündendir. Çünkü tanrılar kendi erdemlerine alışık olduklarından, kendi benzerlerine yakınlık duyarlar, böyle olmayanları ise yabancı sayarlar.”⁽¹⁸⁾

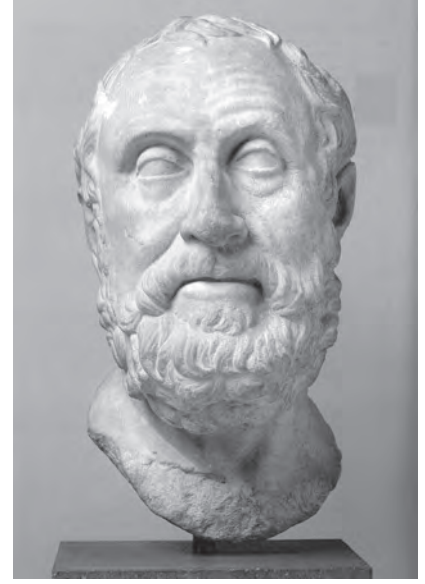
“Tanrı ya kötülükleri ortadan kaldırmak ister de kaldıramaz; ya da kaldırıabilir ama kaldırmak istemez; veya ne kaldırmak ister ne de kaldırıabilir; yahut da hem kaldırmayı ister hem de kaldırıabilir. Eğer ortadan kaldırmak istiyor da kaldırmıyorsa, O güçsüzdür. Oysa bu durum Tanrı'nın nitelikleriyle uyusmaz. Eğer kaldırıabiliyor, fakat kaldırmak istemiyorsa, O kıskançtır. Bu da aynı şekilde Tanrı'nın nitelikleriyle uyusmaz. Eğer ne ortadan kaldırmayı istiyor ne de kaldırıabiliyorsa, hem kıskanç hem de güçsüzdür. Bu durumda da Tanrı değildir. Eğer hem ortadan kaldırmayı istiyor hem de kaldırıabiliyorsa -yalnızca bu Tanrı'ya uygundur- o zaman kötülüklerin kaynağı nedir? Ya da Tanrı kötülükleri niçin ortadan kaldırmaktadır?”⁽¹⁹⁾

“Ölümün bizim için hiçbir şey olmadığı düşüncesine kendini alıştı; çünkü iyilik ve kötülük duyularla vardır; ölüm ise duyulardan yoksun olmalıdır. Böylece, ölümün bizim için hiçbir şey olmadığı düşüncesi, ki

doğrusu da budur, ölümlü yaşamı keyifli kılar, ona sonsuz bir zaman ekleyerek değil, ölümsüzlük özlemi-ni ortadan kaldırarak. Nitekim, yaşamamakta korkunç hiçbir şey olmadığını gerçekten kavramış olan için, yaşarken korkacak hiçbir şey yoktur; dolayısıyla, ölüm geldiği zaman acı verecek diye değil de, düşüncesi acı veriyor diye ölümden korktuğunu söyleyen, saçmalamış olur. Çünkü gerçekleştiğinde bir kötülüğü dokunmayan şeyi ya dokunursa diye beklemek, boşuna üzmektir. Böylece, kötülükler içinde en tüyler ürpertici olan ölüm, bizim için hiçbir şeydir, çünkü biz varken ölüm yoktur; ölüm gelince de biz yokuz. Buna göre ölüm ne yaşayanları ilgilendirir ne de ölüleri, çünkü yaşayanlar için ölüm yoktur, ölümler ise zaten yoktur.”⁽²⁰⁾

Karneades (ö. MÖ 129)

“Eğer tanrılar varsa, onların canlı varlıklar olması gerekir. Böyle işler duyuma sahip olmalıydılar; çünkü bütün canlı varlıkların, duyuma sahip olmalarından ötürü canlı varlıklar oldukları kabul edilir. Duyuma sahipseler, tanrıların acı ve tatlı olandan etkilenmeleri gerekir; çünkü onların başka duyulara sahip olup tatma duyusuna sahip olmamaları uygun değildir: İnsanın beş duyusu olduğunu biliyoruz; öte yandan insanın beş duyusu olması, buna karşılık tanrıların bu duyulardan birine, tatma duyusuna sahip olmaması insanların tanrılardan daha üstün varlıklar olduğu anlamına gelir ki, bunun saçma olduğu aşîkârdır. O halde tanrıların da tatma duyusuna sahip olmaları ve bu duyu aracılığıyla tatla ilgili şeyleri duymaları gerekir. Ama tatla ilgili şeyleri duymak, yukarda söylediğimiz gibi, acı ve tatlıyı duymak demektir. Bu ise tanrıların bazı şeylerden hoşlanması, bazılarında ise hoşlanmaması anlamına gelir. Tanrıların bir şeyden hoşlanmaması, ondan üzüntü duymaları ve içinde bulundukları durumdan kötü yönde bir değişmeye doğru gitmeye yatkın olmaları demektir. Bu ise onların ortadan kalkmalarının mümkün olduğu anlamına gelir. Böylece eğer tanrılar varsa, onların ortadan kalkabilir varlıklar olmaları gerekir. Ancak onların ortadan kalkabilir varlıklar oldukla-

Karneades: “Mitlerde yazıldığı gibi davranıyorlarsa, onlar tanrı değildir.”

rını düşünmek, tanrı olmadıklarını düşünmek demektir. O halde tanrılar yoktur.”⁽²¹⁾

Lukretius (ö. MÖ 55)

“İlkemiz şu olacak konuya girerken: Hiçten hiçbir şey yaratılmaz tanrısal güçle. Ölümlülerin bunca korkuya kapılmaları, Yerde ve gökte tanık oldukları olaylara Gözle görülür bir neden bulamamalarından. Kolaydır tanrının istenciyle açıklamak bunları. Hiçten hiçbir şey yaratılamayacağını kavrayınca Daha açık seçik göreceğiz önümüzdeki yolu; Tanrıların eli olmadan varlıkların Nasıl oluştuğunu ve var olduğunu. Bir kere, hiçten yaratılmış olsaydı varlıklar, Her tür, her kaynaktan doğardı: tohum olmazdı. İnsan denizden çıkardı, pullu balık topraktan Ve kuşlar gökten türerdi durup dururken. ... Aynı ağaçlarda bitmezdi hep aynı yemişler. ... Neden baharda açar gül, ekin olgunlaşır yazın? ... Hiçlikten doğsalardı, zaman gözetmeden,

Olmadık aylarda ürerlerdi elbet an-sızın.

...
Dahası, serpilmeleri de kesin bir sü-reyle
Belirlenemezdi, tohumun birikimi i-çin gereken,
Bebekler birdenbire büyüverir,
Ağaçlar diledikleri gibi bitiverirdi topraktan.”⁽²²⁾

“Şimdi de tanrı saygısının neden bunca

Yayıldığını inceleyelim büyük ulus-lara.

Neden sunaklarla dolu kentler; mer-kezlerde

En önemli etkinlik olan dinsel tö-renler

Neden düzenleniyor hâlâ? Nedir korku ürpertisi salan

Ölümlülerin yüreğine ki, yine tapı-naklar dikip

Doluşuyorlar içine, kutsal saydıkla-rı günlerde?

Çok güç değil sanırım yanıtlaması
Daha o günlerde, insanlar görüntü-lerle

Baş başaydı uyanıkken ve düşlerin-de

Boylu boslu, görkemli tanrısal suret-ler

Daha canlı görünürdü gözlerine.
Sonra

Duyum yakıştırdılar bu görüntülere.
Değil mi ki kol bacak oynatıyor, soylu çizgilerine

Ve heybetlerine yaraşır sözler edi-yorlardı.

Ölümsüzlüğü de yakıştırdılar onlara sonradan çünkü.

...
Bunlar ölümlülerden üstündü, çün-kü ölüm korkusunu

Bilmiyorlar ve düşlerde olmazı ol-duruyorlardı.

Öte yandan göksel olayların şaşmaz düzenini

Sezmişti insan, mev-simlerin dönüşünü

de

Ama açıklayamıyor-du bütün bunları.

Tanrılara sığınmak, onlara yüklemekt

en kolayı

Lukretius: “Bilmezliği yüzünden nedenleri / Bütün olayları tanrıların yönettiğini sanır.”

Sorumluluğu; her şeyi onların geçi-ci hevesine.

Tanrıların karargâhı gökteydi onlar-ca,

Çünkü gökte yol alır gibiydi güneş-le ay

Gündüz gökten gelir, ısıtılı burçla-rı gecenin,

Ve uçuşan meşaleleri, kayan alevle-ri. Bulutlar

Güneşle yağmur, şimşekle dolu, karlar ve rüzgâr,

Gümbürtüsüyle gökgürültüsü, pat-layan fırtına!

Zavallı insan, ne sorumluluklar yüklemiş,

Ne kinci bir yaratılış yakıştırmış tanrılara:

Ne acılar çekirtmiş kendisine böyle-ce, ne onulmaz

Yaralar, ne gözyaşları hazırlamış ço-cuklarına.

Oyma bir suret önünde el bağlamak Gibisinden gösteriler mi gerektirir ululamak?

Bu sunaklara koşturmalar, bu ya-karmalar,

Yerleri öpmeler tapınaklarda, ortalığı Kurbanların kanıyla sunamalar, a-daklar?

Bilinçli saygı, dingin bir ruhla

Evren üstüne düşünmeyi bekler biz-den.

(...)

Güneşle ayın niteliğini, göçlerini düşünürüz

Başka dertlerle altüst olan yürekleri-mizde

Yeni bir tasa belirmeye başlar. Aca-ba bizi de,

Işıklı yıldızlara hız veren, o ölçül-mez

Anlaşılmaz tanrısal güç mü yöneti-yor? Şaşarız

Bilgisizliğimize: Dünyanın başı sonu var mıdır?

Belli bir süre sonra artık dayanamayacak mı

Surları bunca sarsın-tıya? Yoksa tanrılar bağışı

Ölümsüzlük arma-ğanı ile sonsuzda yol alırken,

Gemlenmez zama-nın gücüne gülüp du-racak mı?”⁽²³⁾

“Yerdeki ve gökteki çal-kantıyı görünc

Korkar insanoğlu, bozulur ruhunun dengesi,

Yılar tanrıların gazabından;

Alçalır, yerlere kapanır önlerinde.

Bilmezliği yüzünden nedenleri,

Bütün olayları tanrıların yönettiğini sanır.”⁽²⁴⁾

Sekstus Empiricus (ö. MS 210)

“Şimdi, dogmatiklerin bazıları, tanrının cisimsel olduğunu, diğerleri cisimsel olmadığını ve bazıları insan biçimde olduğunu, diğerleri insan biçiminde olmadığını ve bazıları onun uzayda var olduğunu, diğ-erleri uzayda var olmadığını iddia etmekte, ve tanrının uzayda var ol-duğunu iddia edenlerden bazıları onu Dünya’nın içine, diğerleri ise, Dünya’nın dışına yerleştirmektedir; buna göre biz, tanrının özü ya da bi-çimi ve bulunduğu yer hakkında bir uzlaşımı başaramamışsak, bir tan-rı kavramına nasıl sahip olabiliyo-ruz? Dogmatikler tanrının şu ya da bu şekilde bir doğaya sahip olduğu konusunda uzlaşmış ve bu doğayı bize açıklamış olsalardı, bu durum-da, bizden bir tanrı kavramı oluşturma-mızı talep edebilirlerdi. Fakat bu kimseler bu konuda bitmek tüken-mek bilmeyen bir anlaşmazlık için-de oldukları ölçüde, bizim onların açıklamalarından hareketle üzerin-de uzlaşmış bir tanrı kavramı tü-retmemiz ve bunu dile getirmemiz mümkün değildir. Fakat dogmatik-ler şunu söylemektedirler: Yok ol-maz ve mukaddes bir varlık tasavvur ettiğinizde bunu tanrı olarak kabul edin. Ancak bu aptalca bir iştir; çün-kü tıpkı Dion’u tanımayan birinin Dion’a ait özellikleri tasavvur ede-memesi gibi, biz tanrının özünü bil-medığımızda, ona ait özellikleri de bilmeye ve tasavvur etmeye mukte-dir olmayız ve ayrıca, onlardan bize bu kutsal şeyin ne olduğunu açık-lamalarını isteyelim - Tanrı erdeme göre hareket eden ve özünün ne ol-duğunu önceden bilen bir şey midir, yoksa hareketsiz ve ne kendisi ne de başkaları için hiçbir iş yapmayan bir şey midir? Aslında dogmatikler, tan-rı hakkında bir kavram oluşturma-ka bitmez tükenmez bir anlaşmazlık içindedirler ve bu durum, bu mu-kaddes şeyi ve dolayısıyla da tanrıyı

bizim için tasavvur edilemez bir şey haline getirmektedir.”⁽²⁵⁾

“Tanrının varlığı kendinden açık bir şey değildir. Tanrı eğer bizi kendiliğinden etkiliyor olsaydı, dogmatiklerin onun özü, karakteri ve yeri hakkında uzlaşım içinde olmaları gerekirdi; oysa bu kimselerin bitmez tükenmez anlaşmazlıkları, tanrının bize kendinden açık olmayan ve tanımlanmaya ihtiyaç duyan bir şeymiş gibi görünmesine yol açmaktadır. Şimdi tanrının var olduğunu tanımlayan bir kimse bunu ya kendinden açık olan bir şeyle ya da böyle olmayan bir şeyle yapacaktır. Şu kesindir ki, bu kimse bunu, kendinden açık olan bir şeye dayanarak yapamaz; çünkü eğer tanrının varlığını tanımlayan şey kendinden açık bir şey olsaydı, bu durumda -kanıtlanan şey onu kanıtlayan şeyle birlikte tasavvur edileceğinden ve bu durumda, (...) bu şeyler birlikte idrak edileceğinden, tanrının varlığı da kendinden açık bir şey olurdu- çünkü tanrının varlığı onu kanıtlayan kendinden açık şeyle birlikte idrak edilmek durumundadır. Fakat (...) tanrının varlığı kendinden açık bir şey değildir. O halde, tanrının varlığı kendinden açık bir şeyle de kanıtlanamaz ve yine, kendinden açık olmayan bir şeyle de kanıtlanamaz; çünkü tanrının varlığını kanıtlamaya muktedir olan fakat bunu yaparken kendisinin de kanıtlanmasına ihtiyaç duyan ve onu kanıtlayacak şeyin kendinden açık bir şey olması gerektiği söylenen şey kendinden açık olmayan bir şey değil, aksine kendinden açık bir şey olabilir. O halde, tanrının varlığını kanıtlayan kendinden açık olmayan şey kendinden açık olan bir şeyle kanıtlanmaz. Yine, kendinden açık olan bir şeyle de kanıtlanamaz; çünkü

Sekstus Empiricus: “Tanrının varlığı kavranılabilir bir şey değildir.”

bunu ileri süren bir kimse döngüsel bir akıl yürütmenin içine düşecektir; çünkü bu durumda, biz bu kimse- nin en son kanıt olarak koyduğu şeyi kanıtlamak için kanıt olarak koyduğu kendinden açık olmayan şey için de kanıt talebimizi yenileriz. Sonuç olarak, tanrının varlığı herhangi bir şeye dayanılarak kanıtlanamaz. Fakat eğer tanrının varlığı ne kendiliğinden kendinde açık olan ne de bir başka şeye dayalı olarak kanıtlanabilen bir şey değilse, Tanrı’nın varlığı kavranılabilir bir şey değildir demektir.”⁽²⁶⁾

“Söylenmesi gereken bir de şu var: Tanrı’nın varlığını ileri süren bir kimse, ya tanrının evrendeki şeyler hakkında ön düşünceye sahip olduğunu ya da olmadığını ve birinci durumla ilgili olarak tanrının ön düşüncesinin ya tüm şeyler hakkında olduğunu ya da bazı şeyler hakkında olduğunu beyan etmektedir. Fakat eğer tanrı evrendeki tüm şeyler hakkında ön düşünceye sahip olsaydı, bu dünyada ne kötü ne de kötülük diye bir şey olurdu; dahası, dogmatiklerin söylediğine göre, tüm şeylerin içi kötülük doludur. Bu bakımdan, tanrının tüm şeyler hakkında önceden düşündüğü söylenemez ve yine, tanrı evrendeki bazı şeyleri önceden düşünmekteyse, bu durumda, neden o, bu şeyler hakkında önceden düşünüp de, diğer şeyler hakkında önceden düşünmemektedir? Tanrı ya tüm şeyleri önceden düşünmek için hem isteğe hem de güce sahiptir ya da isteğe sahip olup da güce sahip

değildir ya da güce sahip olup da isteğe sahip değildir ya da ne isteğe ne de güce sahiptir. Fakat eğer tanrı hem isteğe hem de güce sahip olmuş olsaydı, bu durumda, tüm şeyler hakkında ön düşünceye sahip olmuş olurdu. Fakat

yukarıda açıklanan nedenlere bağlı olarak, tanrı tüm şeyleri önceden düşünmemektedir. O halde, tanrı tüm şeyleri önceden düşünmek için aynı anda hem isteğe hem de güce sahip değildir ve eğer tanrı isteğe sahip olup da, güce sahip değilse, bu durumda, tanrı şeyleri önceden düşünmesine engel olan şeyden daha az güçlüdür demektir. Fakat tanrının herhangi bir şeyden daha güçsüz olduğu düşüncesi, bizim tanrı anlayışımıza karşıttır ve eğer tanrı şeyleri önceden düşünmek için güce sahip olup da, isteğe sahip değilse, bu durumda, tanrı hem kötü huylu hem de güçsüz bir şey demektir -bu da tanrı hakkında kâfirce bir düşünce olur-. O halde tanrı evrendeki şeyler hakkında hiçbir ön düşünceye sahip değildir. (...) Eğer bu kimseler tanrının her şeyi önceden düşündüğünü söylüyorlarsa, bu durumda, bu kimseler, tanrının aynı zamanda kötülüğün nedeni olduğunu da söylemiş olmaktadır. Buna karşılık, bu kimseler eğer, tanrının bazı şeyleri önceden düşündüğünü ve bazı şeyleri önceden düşünmediğini söylerlerse, bu durumda, tanrının ya kötü huylu ya da güçsüz olduğunu da söylemeye zorlanacaklardır ve bu da açıktır ki, tanrıya karşı aykırı bir dil kullanmaktadır.”⁽²⁷⁾

ORTAÇAĞ FELSEFESİ

Farabi (ö. 950)

“Din, yani insan ürünü bir şey olarak ele alınırsa, zamanca felsefeden sonradır. Özetle söylersek, dinle, felsefede ortaya konan kuramsal ve eylemsel şeylerin, ikna etme veya hayal ettirme yoluyla veya i-kisiyle birlikte halkın anlayabileceği tarzlarda onlara öğretilmesi amaçlanır.”⁽²⁸⁾

“Din, bozuk bir felsefeye tabi olur, ardından bu din mensuplarına doğru olan ve kesin kanıta dayalı (burhani) olan felsefe sunulursa, hem felsefe o dine bütün yönlerden karşı olur ve hem de din bütünüyle felsefeye karşı olur. Din ve felsefeden her biri, diğerini iptal etmeye çalışır. Bu nedenle hangisi galip gelir ve nefislerde yer edinirse, diğerini iptal eder ve hangi-

Farabi: “Din ve felsefeden her biri, diğerini iptal etmeye çalışır.”

si o millete hâkim olursa diğerini geçersiz kılar.”⁽²⁹⁾

“İnsan varlıkların ilkelerini, mertebelerini, mutluluğu ve erdemli şehirlerin yönetimini ya tasavvur eder ve düşünür, ya da hayal eder. Onların tasavvur edilmesi, özlerinin gerçekte nasıl var iseler öylece insan nefsinde canlandırılmasıdır. Onların hayal edilmesi de, imajlarının, örneklerinin ve taklitlerinin insan nefsinde canlandırılmasıdır. (...) Sözceliği biz, insanın doğrudan doğruya ya kendisini, ya timsalini, ya suya düşen görüntüsünü, ya da suya ve diğer yansıtıcı nesnelere düşen timsalinin görüntüsünü görürüz. Onu doğrudan doğruya görmemiz, aklın, varlıkların ilk ilkelerini, mutluluk ve benzeri şeyleri tasavvur etmesine; onu veya timsalini suda görmemiz ise, hayal etmeye benzer. Çünkü onu veya onun timsalini aynada görmemiz, onun bir görüntüsünü (taklit) görmemiz demektir. Aynı şekilde şeyleri hayal ettiğimizde, onların bizzat kendilerini değil, yalnızca taklitlerini tasavvur etmiş oluruz. İnsanların çoğunun, gerek yaratılıştan, gerekse alışkanlıklarından dolayı, varlıkların ilkelerini, onların derecelerini, Faal Akıl, birinci derecede yönetimi anlama ve tasavvur etme güçleri yoktur. Bu türlü insanlar için, söz konusu şeylerin benzer veya taklitlerinin nasıl olduklarının ortaya konması gerekir. Bu şeylerin anlam ve özleri bir olup değişmez. Onların taklitleri ise, o şeylere benzemede, yakın ve uzak olmak üzere sayıca çok ve değişiktir. (...) Sözceliği, suda yansıyan insan görüntüsü, suda görünen insanın timsalinin hayalinden gerçekte insana daha yakındır. Bu bakımdan, her durumda farklı şey kullanmak üzere, o şeylerin taklitlerini her topluluk ve ulus için ortaya koymak mümkündür. Bundan dolayıdır ki, hepsi aynı türden mutluluğu amaç edindiği halde, dinleri farklı olan birçok erdemli ulus ve şehir bulunabilir. Çünkü din, söz konusu şeylerin ya da onların hayallerinin nefislerdeki görüntüleridir. Çoğunluğun, bu şeylerin kendilerini varlıkça oldukları gibi anlaması zor olduğundan, bunların başka yollarla onlara öğretilmesine çalışmıştır ki, o yollar da taklit şekilleridir. Böylece bu şeyler, her topluluk ve ulus için,

onların en iyi bildikleri şeyler aracılığıyla taklit edilmişlerdir. Çünkü onlardan birinin en iyi bildiğini, diğeri en iyi şekilde bilmeyebilir. Mutluluğu amaç edinen insanların çoğu, onu tasavvur ederek değil, ancak hayal ederek amaç edinir. İnsanların çoğu, benimsenen uyulan ve yüceltilen ilkeleri, tasavvur edilmiş şekilleriyle değil, ancak hayal edilmiş şekilleriyle kabul ederler. İmdi, mutluluğu tasavvur edilmiş şekliyle amaç edinen ve ilkeleri tasavvur edilmiş şekliyle kabul edenler bilge kişilerdir. Bu şeyleri nefislerinde hayal edilmiş şekilleriyle kabul eden ve amaç edinenler ise inanan (mü'min) kişilerdir. Söz konusu şeylerin taklitleri, üstünlük yönünden birbirlerinden farklı olup, hayal edilmeleri açısından kimisi daha iyi, kimisi daha eksik, kimisi gerçeğe daha yakın, kimisi de gerçeğe daha uzaktır. Onların bazılarında tartışmayı gerektirecek konular az veya önemsiz olduğu gibi, onlara karşı durmak da güçtür. Oysa bazılarında tartışma gerektirecek konular çok ve açık olduğu gibi, onlara karşı durma veya onları reddetme kolaydır.”⁽³⁰⁾

İhvan es-Safa (10. yüzyıl)

“Din genele yönelik, taklide ve zanna dayalı ve cismani hayatı düzenlemeye dönük ve zamanla kayıtlı hükümler içerirken, felsefe özele yönelik; delil ve burhana dayalı, zaman üstü yargılar içerir.”⁽³¹⁾

“Şeriat cehaletle kirlendi, sapık

İhvan es-Safa: “Şeriat cehaletle kirlendi; felsefeden başka onu yıkayıp temizlemenin yolu yoktur.”

görüşlerle karıştı; felsefeden başka onu yıkayıp temizlemenin yolu yoktur.”⁽³²⁾

İbn er-Ravendi (ö. 911)

“Akıl, tanrının insanlara verdiği en büyük nimettir. İnsan akıl sayesinde tanrıyı, onun verdiği nimetleri bilir; emir ve yasak (nehiy), iyi ve kötü onunla gerçekleşir. Eğer peygamber aklın bildiği iyi ve kötüye ilişkin bilgileri destekleyen (tekid) hükümler getirmişse, bu durumda kanıtı üzerinde düşünmek anlamsızlaşır; peygamberin davetine icabet etmek gerekmez, zira bu bilgiler zaten akılda vardır. Bu yüzden peygamber göndermek hatadır. Bunun aksine, eğer peygamberin getirdiği hükümler, aklın verdiği yargılara aykırıysa, yine onun peygamberliğini kabul etmek gerekmez, çünkü akla aykırı hükümler getirmiştir.”⁽³³⁾

“Peygamber, namaz, gusül abdesti, hacda şeytan taşlama, iştimen, görmeyen bir evin (Kâbe) etrafını tavaf etme, hiçbir yararı ve zararı olmayan iki taş (Safa ile Merve) arasında koşma gibi aklın çirkin gördüğü birtakım hükümler getirmiştir. Tüm bunlar akla aykırı hükümlerdir. Hâlbuki Kâbe'yi tavaf etmekle, başka herhangi bir evi tavaf etme arasında, keza Safa ve Merve'yle, Ebu Kubeyş ve Hira arasında bir fark yoktur. Eğer Peygamber aklın yüceliğini ve üstünlüğünü kabul ediyorsa ve gerçekten peygamberse, niçin aklın çirkin gördüğü hükümler getirmiştir?”⁽³⁴⁾

“Peygamberin doğruluğunun kanıtı olarak sunulan mucizeler, el çabukluğu, göz boyama ve sahtekârlıktan başka bir şey değildir. Sihirbazlar gibi kâhinler de, mıknaşın çekme özelliği gibi alışılmamış doğa olaylarını kendi çıkarlarına kullanırlar, bunlar sadece hileli becerilerdir.”⁽³⁵⁾

“Bedir Savaşı'nda mucizevi olarak Tanrı'nın Peygamber'e yardım etmek için gönderdiği iddia edilen melekler, sayılarının çok olmasına ve Müslümanlarla birleşmelerine rağmen yetmişden fazla adam öldürememişlerdir. Üstelik yardım için geldiği iddia edilen bu melekler, Peygamber'in ölüm korkusuyla köşe bucak kaçtığı Uhud gününde neredeydiler? Ne oldu da yardıma gelmediler?”⁽³⁶⁾

“Herhangi bir Arap (yani Muhammed) Arapçayı iyi bir biçimde öğrenip, diğer Arapları bu konuda geride bırakabilir. *Kuran*’ın güzel sözler içermesi onun mucizevi ve doğru olduğunun kanıtı olamaz. Kaldı ki bu da doğru değildir; zira *Kuran* bilge (hakim) birinin sözüne benzememektedir; onda çelişkiler, hatalar ve imkânsız sözler vardır. Şu halde onun Tanrı’nın sözü olması olanaksızdır. Ayrıca Arap dilinde yazılmış bir yapıtın edebî güzelliği, sadece Arapları bağlar. Diğer uluslardan olan insanlar için *Kuran*’ın dilsel yönden mucize olduğu yargısı hiçbir anlam ifade etmez.”⁽³⁷⁾

Ebû Bekir er-Razî (ö. 935)

“Tanrı aklı bize, kendisi aracılığıyla, şimdi ve gelecekte bizim gibilerin tözlerinde bulunan her türden yararı elde etmemiz için verdi. Akıl, Tanrı’nın bizdeki en büyük, bizim için en yararlı ve en değerli nimetlerdendir. Biz akıl aracılığıyla ondan yoksun olan hayvanlardan üstün kıldık; hayvanlara sahip olup, onları idare ettik, bize ve kendilerine yararı dokunacak biçimde kullandık. Yine akıl aracılığıyla, bizi yükselten, yaşamımızı güzelleştiren ve tatlılaştıran şeylerin tümünü elde ettik. Bütün gayelerimize, isteklerimize ve hedeflerimize onunla ulaşırız. Akıl sayesinde bizleri denizlerle ayrılmış uzak yerlere ulaştıran gemilerin yapımını ve kullanımını öğrendik. Bedenimize birçok yararı olan tıbbî ve bize faydası dokunan diğer sanatları akıl sayesinde ortaya koyduk. Bizden gizlenmiş ve bizim için sır olan anlaşılması güç ve zor sorunları onun vasıtasıyla idrak ettik. Dünyanın ve göklerin şeklini, Güneş, Ay ve diğer yıldızların büyüklüklerini, uzaklıklarını ve hareketlerini akılla öğrendik. Akılla elde edilmesi en faydalı olan ve idrak edilecek en büyük şey olan Tanrı’nın bilgisine ulaştık. Kısacası aklın yokluğunda durumumuzun hayvanlar, çocuklar ve delilerin durumu gibi olacağı açıktır. (...) Aklın değeri, yeri ve önemi böyle olduğu için, bizim onu sahip olduğu bu yüksek rütbe ve dereceden aşağı indirmemiz, yargılayan iken yargılanan, övülen iken yarılan, uyulan iken tabi olan durumuna düşürmemiz doğru olmaz. Aksine

Ebû Bekir er-Razî: “Tanrı’nın bazı kimseleri peygamber olarak seçip, bütün insanlardan üstün tuttuğunu, peygamberleri önder yapıp insanları onlara muhtaç kıldığını nereden biliyoruz?”

tüm işlerimizde ona başvurmalı, ona dayanmalıyız. İşlerimizi onun gerektirdiği biçimde yapmalı ya da yapmamalıyız.”⁽³⁸⁾

“Tanrı’nın bazı kimseleri peygamber olarak seçip, bütün insanlardan üstün tuttuğunu, peygamberleri önder yapıp insanları onlara muhtaç kıldığını nereden biliyoruz? (...) Hakim ve rahim olan tanrının hikmet ve merhametine yakışan, dünya ve ahirette yararlı ve zararlı olan şeylerin bilgisini bütün kullarına ilham etmek ve insanları birbirinden üstün tutmamaktır. Böylece insanlığı felakete sürükleyen görüş ayrılıkları ve çekişmeler de ortadan kalkmış olur.”⁽³⁹⁾

“Bilgilerini ilahi kaynağa bağlayan peygamberlerin aynı şeyleri söylemeleri gerekirdi; tanrısal olan hakikat değişmez. Oysa İsa’nın, Musa’nın, Muhammed’in, Mani’nin, Zerdüş’tün tanrısal vahiyle ortaya koydukları şeylere bakılırsa, hem birbirlerini itham ettikleri hem de birbirlerine çelişik öğretiler savundukları görülür. Bu çelişki iki boyutludur; bir yandan bir peygamberin dediği diğeriyle örtüşmezken, öte yandan aynı kutsal kitap içinde de çelişkiler bulunmaktadır. Sözgelimi, İsa kendini Tanrı’nın oğlu olarak nitelediği halde, hem Musa hem de Muhammed onun oğlunun olduğunu reddetmiştir. Yine, Hristiyanlar İsa’nın çarmıha gerildiğini söylerken, Muhammed bunu inkâr etti. Hatta Muhammed daha ileriye gidip, diğer kutsal kitap-

ların tahrif edildiğini ileri sürdü. Musa bir yandan Tanrı’nın hiçbir şeye benzemediğini, ona hiçbir şeyin yarar ve zarar veremeyeceğini söylerken, diğer yandan Tanrı’nın etki altında kaldığını ve kızma, intikam alma gibi pek çok insan biçimci diye yer verdi. İsa, Musa’yı tamamlamak için geldiğini söylediği halde onun şeriatını feshetti. Aynı şekilde Muhammed de, bir yandan Tanrı’nın hiçbir şeye benzemediğini söylerken, diğer yandan Tanrı’nın kürsüsünde (arş) oturduğunu, Tanrı’yı en güzel surette gördüğünü, ellerini omuzuna koyduğunu ve serinliğini hissettiğini; kürsüsünü sekiz meleğin omuzlarında taşıdığını vb. söylemektedir. Aynı durum kaza ve kader konusunda da geçerlidir; bir yandan insanın özgür olduğu öte yandan her şeyin kaderle belirlendiği söylenmekte; bu ise bir sır olarak konumlandırılmaya çalışılmaktadır. Tanrısal kökene dayanan şeyler birbiriyle nasıl çelişir? Birbirine çelişik olan şeylerin aynı kaynaktan geldikleri nasıl söylenebilir? Bu durum olsa olsa peygamberlerin yalancı olduğu anlamına gelebilir.”⁽⁴⁰⁾

“Peygamberler yüzünden insanların birbirine düşmesini, düşmanlık duygularının gelişip savaşların artmasını ve bu sebeple insanlığın he lak olmasını tanrısal hikmetle nasıl bağdaştırabiliriz? (...) İnanç ayrılıkları sonucunda insanların birbirinin kanını dökmesinden, düşmanlık duygularının savaşlara yol açıp bir felaket halini almasındansa, bizim söylediğimiz daha güvenli ve tutarlı bir yoldur.”⁽⁴¹⁾

“Şeriat sahipleri, dini önderlerinden taklitle edinirler ve ilkele-ri (usûl) hakkında akılsal araştırmayı (nazar) ve inceleme yapmayı (bahs) yadsırlar. Araştırma ve inceleme yapanları şiddet kullanarak sakındırırlar ve engellerler. Önderlerinden din konusunda araştırma yapmayı yasaklayan haberler naklederler ve rivayetlere aykırı davrananları kâfirlikle itham ederler. Onların öncekilerden rivayet ettikleri şeyler şu şekildedir: Din hakkında tartışmak ve onun hakkında düşünmek küfürdür; kim dinine kıyas sokarsa, sonsuz bir karışıklığa neden olur; Tanrı hakkında düşünmeyin, yaratıkları üzerinde düşünün; kader

tanrısal bir sırdır, onu araştırmayın; bu konuya dalmayın, sizden öncekiler bu konuyu tartışmaları için helak oldular. Bu davanın sahiplerine, davanızın sıhhatinin kanıtı nedir diye sorulursa, hiddetlenirler. Kendilerinden kanıt isteyenlerin kanını dökmeye yönelirler. Böylece akılsal araştırmayı engellerler; muhaliflerini öldürmeye yönelirler.”⁽⁴²⁾

Ockhamlı William (ö. 1348)

“Ben iddia ediyorum ki Tanrı, doğal nedensellik yoluyla kanıtlanmaz. Çünkü bozulabilen ve genellenen şeylerden daha olası herhangi bir sonuç ile yeterli bir kanıt mümkün değildir. Doğal varlıkların

Ockhamlı William: “Tanrı, doğal nedensellik yoluyla kanıtlanmaz.”

etkin nedenleri (...) göksel cisimlere göre daha aşağıda yer alır. Çünkü göksel cisimler de (melekler gibi) herhangi bir etkin neden yoluyla neden-sonuç ilişkisi içine giremezler. Buna benzer bir şekilde Tanrı a-

kıl yoluyla da kanıtlanamaz. Çünkü akıl da bizde bulunduğu gösterilen bir şey değildir.”⁽⁴³⁾

Nicholas d’Autrecourt (ö. 1369)

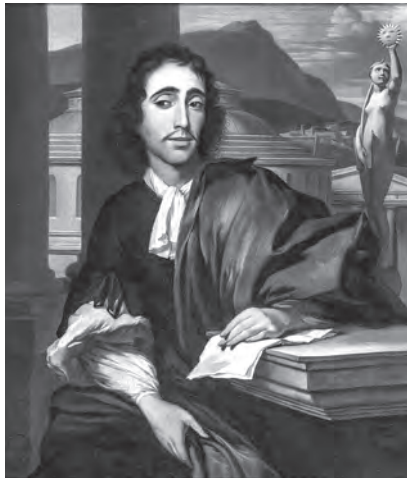
“Tanrı biriyle konuşmuş olsa, konuştuğu kişi yaşadığı bireysel deneyimin doğru olduğundan emin bile olsa, bu sadece kendisini bağlar. Onu dinleyen kişi ya da kişiler, söylenenlerin doğruluğuna ilişkin apaçıklığa veya özsel bir kanıta sahip değillerse, duydukları şeyler kesin kanıt değeri taşımaz. Dolayısıyla kişi kendisi görmeden, kendisi deneyimlemeden, kendisi bir şeyi incelemekten herhangi bir otoriteyi körü körüne kabul etmemelidir.”⁽⁴⁴⁾

MODERN FELSEFE

Baruch Spinoza (ö. 1677)

“Kutsal Kitap’ı yorumlama yöntemi, doğayı yorumlama yönteminden çok farklı değil - aslında neredeyse aynı diyerek konuyu sonuca bağlayabilirim. Doğa’nın yorumlanması doğanın tarihinin incelenmesinden ve oradan belli, değişmez aksiyomlara dayanan doğal olayların tanımlarını çıkartmaktan oluştuğu için, Kutsal Kitap yorumu da Kutsal Kitap’ın incelenmesiyle ve yazarlarının niyetinin temel ilkelerinden akla yatkın sonuçlar çıkartılarak ilerler. Bu şekilde çalışarak herkes hata yapma tehlikesi olmadan her zaman ilerleyecek - yani Kutsal Kitap’ı yorumlamak için hiçbir ilkeyi kabul etmezlerse ve Kutsal Kitap’ın içeriğini kendi içinde

Baruch Spinoza: “İnsanlar nedeni bilinmeyen her şeyi tanrısal ya da Tanrı’nın işi olarak adlandırırlar.”

buldukları ilkeler dışında ele almazlarsa - ve eşit güvenlikle bizim aklımızın ermediğini ve aklın doğal ışıyla bilineni ele alabilecekler. Böyle bir yöntemin sadece doğru değil, aynı zamanda akıllıca olan tek yöntem olduğunu ve doğayı yorumlamada kullanılanla uyumlu olduğunu açıklığa kavuşturmak için Kutsal Kitap’ın sık sık akılla bilinen ilkelerden çıkarılamayan konuları ele aldığına dikkat çekmeliyim.”⁽⁴⁵⁾

“Dinin insanı, rasyonel bir varlıktan bir canavara dönüştüren, doğru ve yanlış arasında karar verme yetisini tamamen bastıran, aklın son kıvılcımını söndürmek için dikkatlice beslenen önyargıların bir bileşiminden başka bir şeye dönüşmesine şaşırmıyoruz.”⁽⁴⁶⁾

“Eğer bir peygamber neşeliyse ona yengiler, huzur ve insanı mutlu eden olaylar belli ediliyordu; o doğal olarak böyle şeyler hayal etmeye daha eğilimliydi. Eğer tersi olarak, hüzünlüyse savaşlar, katliamlar ve felaketler belli ediliyordu ve böylece bir peygamber merhametli, nazik, sinirli ya da sertse bir vahye bir diğerinden daha uygun olabiliyordu. Bu şekilde vahiy hayal gücünün yapısına göre değişiyordu. Eğer peygamber kültürü gelişmiş biriye Tanrı’nın aklını incelemek bir şekilde görüyordu, eğer akli karışıkse onu da karışık bir şekilde görüyordu. Bu yüzden hayal gücüyle elde edilen vahiylerde de eğer pey-

gamber bir köylüyse öküzlerin, ineklerin; eğer bir askerse generallerin ve orduların, eğer bir saray mensubuysa bir kraliyet tahtının ve benzer şeylerin hayallerini görürdü.”⁽⁴⁷⁾

“Kutsal Kitap’ın belirli parçalarının peygamberlerin belli bakımlardan bilgisiz olduğunu açıkça doğrulamasına rağmen, herkes peygamberlerin insan aklının kapsamındaki her şeyi bildiklerini doğrulamada tuhaf bir şekilde aceleci davrandı. Böyle insanlar peygamberlerin bilmediği hiçbir şey olmadığını kabullenmekten parçaları anlamadıklarını söylemeyi yeğlerler ya da Kutsal Kitap’a ait sözlerin apaçık anlamlarını çarpıtmaya çalışırlar.”⁽⁴⁸⁾

“İnsanlar, insan aklının sınırlarını aşan bilgiyi tanrısal olarak adlandırmaya alışkın oldukları için genellikle nedeni bilinmeyen her şeyi de tanrısal ya da Tanrı’nın işi olarak adlandırırlar. Kitleler, Tanrı’nın gücünün ve kayrasının en açık, doğa için oluşturdukları kavrama ters ve sıra dışı olan olaylarla gösterildiğini düşünürler, özellikle de böyle olaylar onlara kazanç ya da kolaylık sağlıyorsa. Tanrı’nın varlığının olası en açık kanıtının, sandıkları gibi doğa alışlagelmiş gidişatını bozduğunda sağlanacağını düşünürler. Sonuçta olay ya da mucizeleri doğal nedenleriyle açıklamaya ya da anlamaya kalınların Tanrı ve O’nun kayrasını ortadan kaldırdığına inanırlar. Aslın-

da doğa alışılmış düzeninde ilerlediği sürece, Tanrı'nın etkin olmadığını ya da bunun tersi olarak doğanın gücünün ve doğal nedenlerin Tanrı eylemde bulunduğu sürece etkin olmadıklarını düşünürler. Doğanın gücü bir anlamda Tanrı tarafından belirleniyor ya da (insanların şimdi inandığı gibi) onun tarafından yaratılmış olsa da onlar Tanrı'nın gücü ve doğanın gücü olarak birbirinden ayrı iki güç hayal ederler. Tanrı'nın gücünü bir tür kraliyet yetkilisinin gibi hayal etmelerinden ve doğanın gücünün kuvvet ve enerjiden oluşmasından başka her ikisiyle de ne anlatmak istediklerini ve Tanrı'dan ve doğadan ne anladıklarını bilmezler. O zaman kitleler sıra dışı olayları 'mucizeler' olarak biçimlendiriyor ve kısmen dindarlıktan kısmen de bilimin uzmanlarına karşı gelmek için doğal nedenlerden habersiz kalmayı ve hakkında en az bilgiye sahip oldukları şeyleri duymayı ve sonuç olarak onlara hayranlık duymayı tercih ediyorlar. Aslında sıradan insanlar sadece Tanrı'ya tapınabilirler ve doğal nedenleri kaldırarak ve şeylerin olağan gidişatları dışında gerçekleştirdiğini hayal ederek her şeyi O'nun gücüne bağlarlar ve Tanrı'nın gücüne, sadece doğanın gücü Tanrı'nın gücüne bağlı olarak hayal edildiğinde hayranlık duyarlar.”⁽⁴⁹⁾

David Hume (ö. 1776)

“Biz bu dünyaya, her olayın gerçek kaynak ve nedenlerinin bizden bütünüyle gizlendiği büyük bir sahneye çıkarılır gibi yerleştirilmişizdir; bizi durmadan tehdit eden o kötülükleri önceden kestirmemize yetecek kadar bilgeliğimiz ya da bunları önleyecek kadar gücümüz de yoktur. Yaşamla ölüm, sağlıkla hastalık, bollukla yokluk arasında sürekli olarak boşlukta asılı dururuz: bunların insanlara dağıtılmaları gizli ve bilinmeyen nedenlerle olur, işleyişleri çoğu kez beklenmediktir ve hiçbir zaman açıklanamaz. Dolayısıyla, bu bilinmeyen nedenler umudumuzun ve korkumuzun hiç değişmeyen konusu olur; olayları merakla beklemek tutkuları sürekli bir uyarılmışlık durumunda tutarken, bir yandan da imgelem öylesine bağımlı bulunduğumuz o güçlere ilişkin fikirler oluşturmakla

David Hume:
“Bu kötülük nereden geliyor?”

uğraşır. İnsanlar, en olası,

hiç değilse en anlaşılır felsefeye göre, doğanın yapısının kesitini çıkarıp çözümleyebilselerdi, bu nedenlerin kendi bedenlerinin ve dış nesnelerin en küçük parçalarının özel doku ve yapısından başka bir şey olmadığını ve öylesine ilgilendikleri bütün olayların, düzenli ve sürekli bir mekanizmayla ortaya konulduğunu görürlerdi. Fakat bu felsefe, bilinmeyen nedenleri ancak genel ve karışık bir biçimde algılayan bilisiz kalabalığın kavrayışını aşar; oysa onların hep aynı konuyla uğraşan imgelemleri de bu nedenler üstüne belirli ve açık bir fikir oluşturmaya çalışacaktır. Bu nedenlerin kendilerini ve işleyişlerinin belirsizliğini ne denli çok düşünürlerse, araştırmalarında o denli az doyum sağlarlar; insan doğasında, onları, bir miktar doyum verecek bir sisteme götüren bir eğilim olmasaydı, istemeseler de önünde sonunda böylesine çetin bir girişimden caymak zorunda kalırlardı. İnsanların, bütün varlıkları kendileri gibi düşünmek, her nesneye, yakından görüp bildikleri ve içlerinden duydukları nitelikleri yüklemek yolunda evrensel bir eğilimleri vardır. Ayda insan yüzleri, bulutlarda ordu- lar görürüz; deney ve düşünce onları düzeltmezse, doğal bir yönsemeyle, bizi üzen ya da sevindiren her şeye kötü yahut iyi niyet yakıştırırız. Şiirde prosopopoeia'ya sık rastlanması ve bu sanatın güzelliği, işte buradan gelir; ağaçlar, dağlar, ırmaklar kişileştirilir, doğanın cansız bölümleri duygu ve tutku edinir. Bu şiirsel benzetme ve anlatımlar, gerçekte inanılır şeyler olmamakla birlikte, hiç değilse, imgelemin belli bir eğilimini kanıtlar - bunsuz ne güzel, ne de doğal olabileceklerdir. Bir nehir tanrısı ya da orman perisi, her zaman yalnızca şiirsel ya da imgesel bir kişileştirme diye de düşünülmez, bazen bilisiz avamdan kişiler onlara gerçekten

inanırlar - her kuru ya da tarlanın, orada yaşayan ve onu koruyan özel bir cini ya da görünmez gücü olduğu söylenir. Filozoflar da kendilerini bu doğal zaafatın büsbütün bağışık tutamazlar; nitekim birçok kereler, cansız maddeye boşluğun ürküntüsünü, duygudaşlığı, duygu karışıklığı ve insan doğasının öteki duygularını yakıştırmışlardır. Gözlerimizi yukarılara dikip de, hemen her zaman yapıldığı gibi, tanrısal varlığa insan tutkularını ve kusurlarını yükleyerek, onu kiskanç ve öç alıcı, gelgeç hevesli ve yan tutucu kısacası üstün güç ve yetkesi dışında her bakımdan kötü ve akılsız bir insan diye gösterince, daha az saçmalamış olmayız. O halde, insanlığın nedenler konusunda böylesine mutlak bir bilisizlik içinde olduğuna, aynı zamanda da gelecekteki kaderiyle ilişkili olarak böylesine kaygı duyduğuna göre, duygu ve zekâyâ sahip, görünmez güçlere hemen bağlılığını açıklamasına şaşmamak gerekir. Sürekli olarak düşüncelerini oyalayan, hep aynı görünüşteki bilinmeyen nedenlerin tümünün aynı cins ya da türden olduğu sanılır. Çok geçmeden, onlara düşünce, akıl ve tutku yakıştırırız; hatta kendimize daha çok benzesinler diye, insan organları ve biçimleri bile veririz.”⁽⁵⁰⁾

“Tanrı kötülüğü engellemek istiyor da engelleyemiyor mu? O halde güçsüzdür. O, engellemeye gücü var ama engellemek istemiyor mu? O halde kötü niyetlidir. O, hem istiyor hem de yapabiliyor mu? Öyleyse bu kötülük nereden geliyor?”⁽⁵¹⁾

Voltaire (ö. 1778)

“O kadar çok alçaklık ve saçmalıkla dolu olmasına rağmen, bin yedi yüz yıl yaşadığına bakılırsa, Hristiyanlık kutsal olmalı!”⁽⁵²⁾

“Bizim kanımızı ve iligimizi emip semiren adamlar bize bağırıyorlar:

Bir dişi e seğin dile gel-

Voltaire:
“Tanrı'dan korkmanız için değil, kendilerinden korkasınız diye sizlere boş inançlar aşıladılar.”

diğine inanın, bir balığın bir insanı yuttuğuna, üç gün sonra da, canlı canlı kıyıya çıkardığına inanın, dünyayı yaratan tanrının bir Yahudi peygamberine (Ezekiel) bok yemesini, bir başka peygamberine iki fahişe satın almasını, onlardan fahişe çocuklar doğurtmasını (Osee) buyurduğundan hiç şüphe etmeyin -bunlar aynen doğruluk ve iffet tanrısına söylenen sözlerdir-, açıktan açığa çirkin ya da matematik bakımından imkansız olan yüzlerce şeye inanın. Yoksa merhametli tanrı sizi, değil milyonlarca yıllar, sonsuza kadar, vücudunuz olsun olmasın, cehennem ateşinde yakacaktır.”⁽⁵³⁾

“Bu denli acı kavgalara ve din savaslarına yol açan, teolojideki küçük ayrıntılardır. Böylesine korkunç olayları, gülünç ve öldürücü kavgaları çıkaranlar sıradan kimseler değildir. (...) Rahat bir tembellik içinde emeklerimizle beslenen, sizin alın terinizle, yoksulluğunuzla zenginleşen adamlar, güya partizanlar ve köleler için mücadele ediyorlardı. Efendileriniz olabilmeleri için yıkıcı bir bağnazlıkla esinlediler sizi; Tanrı’dan korkmanız için değil, kendilerinden korkasınız diye sizleri boş inançlar aşıladılar.”⁽⁵⁴⁾

Baron d’Holbach (ö. 1789)

“İnsanın dinsel ve teolojik sanılarla bulanmış zihni, kendisini unutturmuştur. İnsan zihni, gücünden kışkılanmış, deneyime güvenmemiş, hakikatten korkmuş, aklından nefret etmiş ve böylelikle de, otoriteyi körü körüne izleyerek yönünü kaybetmiştir. Böylece insan, eylemlerini yönlendirme haklarına tek başlarına sahip olan tiranların ve rahiplerin elinde oyuncak bir makine haline gelmiştir. (...) Cehalet ve kölelik, insanları mutsuz ve günahkâr yapmıştır. Sadece bilgi, akıl ve özgürlüktür ki, onları yeniden biçimlendirip

Baron d’Holbach:
“İnsanın dinsel ve teolojik sanılarla bulanmış zihni, kendisini unutturmuştur.”

mutlu kılacaktır, fakat her şey onları köleleştirmeye, hatalarını pekiştirmeye hizmet etmektedir. Rahipler insanları dövmekte, tiranlar mahvetmekte, hepsi birlikte ise onları köleleştirmektedir. Akıllarını, değerlerin yok oluşunun doğal nedenlerine ve mutsuzluklarının açık sebeplerine çevirmek yerine, hatalarını doğalarının kusurlu oluşuna, mutsuzluklarını da tanrıların kızgınlığına bağlayan ve dinsel düşüncelerin ve metafizik kurguların cazibesine her daim kapılıvermiş olan insanların bildik budalalıklarının gerçek nedeni, hep zorbalık olmuştur ve gelecekte de olmaya devam edecektir. (...) İnsanların hatalarını tedavi etmeye kalkışmak, onların önyargılarını tedavi etmeye başlamadığımız sürece boşunadır. Onlar, gerçek çıkarlarını, kendilerini iyi olmaya ve iyi davranmaya yöneltecek motifleri, ancak hakikat kendilerine gösterildiği takdirde bileceklerdir. Eğitimciler çok uzun zamanlardan beri onların gözlerini gökyüzüne sabitlediler, şimdi artık gözlerini yeryüzüne çevirme zamanıdır. Anlaşılmaz bir teolojiyle, gülünç masallarla, kavranamaz gizemlerle, çocuksu dinsel törenlerle yorulmuş insan zihninin kendisini doğayla ilgili araştırmaya, anlaşılır nesnelere, duysal hakikatlere ve yararlı bilgilere vermesini sağlamak gerekir.”⁽⁵⁵⁾

Ludwig Andreas Feuerbach (ö. 1872)

“İnsanın kendi içindeliği anlayışı içinde düşündüğü, en üstün varlık olarak ya da ondan daha üstün bir şey düşünemediği varlık, kutsal varlıktır. Öyleyse, hâlâ nasıl bu varlığın kendi içinde nasıl bir şey olduğunu sorabilir? Tanrı, bir kuş için ancak kanatlı bir varlık olabilirdi; çünkü kuş, bundan daha üstün bir şey bilmez; kanatlı olmaktan daha mutluluk verici bir şeyden haberi yoktur. Bu kuş şöyle bir şey söyleseydi, ne kadar komik olurdu: ‘Tanrı bana bir kuş gibi görünüyor, ancak ben aslında onun ne olduğunu bilmem.’ Bir kuş için en üstün varlık, yine bir kuştur. Ondan kuş kavramını alırsanız, aynı zamanda en üstün kavramını da almış olursunuz. O zaman, kuş nasıl tanrının kanatlı olup olmadığını sorabilir? Tanrının

Ludwig Andreas Feuerbach: “Tanrı bir kuş için ancak kanatlı bir varlık olurdu!”

aslında bana görüldüğü gibi olup olmadığını sormak, onun tanrı olup olmadığını sormaktır; kendisini onun seviyesine yükseltip ona karşı gelmektir. Bu nedenle, dinsel sözlerin birer antropomorfizm (insanbiçimci) olduğu anlayışının etkisi altına giren birinin inancı da şüphe ve inançsızlığın etkisi altına girer. Bu anlayış, kişiyi sözlerin ve buradan da varlığın reddine biçimsel açıdan yönlendirmese, bunun tek sebebi yüreksizliği ve kararsızlığıdır. Eğer sözlerin nesnel doğruluğundan şüphe ediyorsanız, onların ait olduğu konudan da şüphe ediyorsunuz demektir. Eğer sizin sözleriniz bir antropomorfizm ise, onların ait olduğu konu da antropomorfizmdir.”⁽⁵⁶⁾

Thomas Paine (ö.1809)

“Yahudiliğin, Katolikliğin, Ortodoksluğun, Müslümanlığın, Protestanlığın ve bildiğim tüm din kurumlarının öğretilerine inanamıyorum. Benim din kurumum, aklımdır. Yahudi, Hristiyan veya Müslüman olsun, tüm ulusal din kurumları, insanlığı korkutarak esir eden, gücü ve kazancı tekelleştirme amacı güden insan icatlarından başka bir şey gibi görünmüyor bana.”⁽⁵⁷⁾

Thomas Paine: “Benim din kurumum, aklımdır.”

Karl Marx (ö. 1883) ve Friedrich Engels (ö. 1895)

“Din-dışı eleştirinin temeli şöyledir: İnsanı yapan din değil, dini yapan insandır. Gerçekte, din, henüz kendi düzeyine erişmemiş ya da daha önce kendini yitirmiş olan insanın öz-bilinci ve öz-duyumudur. Ama insan, dünyanın dışında herhangi bir yere çekilmiş soyut bir varlık değildir. İnsan, insanın dünyasıdır, devlettir, toplumdur. Bu devlet, bu toplum, tersine çevrilmiş dünya, bilinci olan dini yaratırlar, çünkü onların kendileri tersine çevrilmiş bir dünyadır. Din bu dünyanın genel teorisi, onun ansiklopedik özeti, halkın düzeyine indirgenmiş mantığı, onun manevi point d’honneur’ü (namusa, şerefe dokunan şey) coşkunluğu, ahlaki bakımdan onaylanması, törensel bütünlüyicisi, avuncu ve aklanmasının evrensel temelidir. Dinin özü, insani özün düşsel gerçekleştirmesidir, çünkü insani öz asıl gerçekliğe sahip değildir. Dolayısıyla dine karşı savaşım vermek, tinsel kokusu din olan dünyaya karşı, dolaylı olarak, savaşım vermektir. Dinsel açıklık, bir yandan gerçek açlığın dışavurumu, bir yandan da gerçek açlığa karşı protestodur. Yaratığı bunaltan içli bir ezgi olan din, tinin dışlandığı toplumsal koşulların tini, kalbi olmayan bir dünyanın ruhudur. O, halkların afyonudur. (Sie ist das Opium des Volks.) Dini, halkın bu aldatıcı mutluluğunu ortadan kaldırmak, halkın gerçek mutluluğunu istemektir. Onun, durumu konusunda yanılsamalardan vazgeçmesini istemek, onun yanılsamaları gereksinen bir durumdan vazgeçmesini istemektir. Öyleyse, dinin eleştirisi, tohum olarak, halesi din olan bu gözyaşları vadisinin eleştirisi-dir. Eleştiri, zincirlerin üstünü örten imgesel çiçeklerin yapraklarını yoldu; bunu, insanı imgelem gücü olmayan, umudu kıran, zincirler taşıması için değil, zincirlerini atması ve yaşamın çiçeklerini derlemesi için yaptı. Dinin eleştirisi, insanın yanılsamadan kurtulmuş ve akıl çağına gelmiş bir insan olarak kendi gerçekliğini düşünmesi, kendi gerçekliğini etkilemesi, onu biçimlendirmesi için, kendi çevresinde, yani gerçek güneşinin çevresinde dön-

mesi için insanı yanılsamadan kurtarır. Din, insan kendi çevresinde dönmediği sürece, insanın çevresinde dönen yanılsamalı güneşten başka bir şey değildir. Öyleyse tarihin görevi, gerçekliğin ötesindeki dünyaya bir kez ortadan kalktıktan sonra, bu dünyanın gerçekliğini kurmaktır. İnsanın kendine yabancılaşmasının kutsal biçimi bir kez açığa çıkarıldıktan sonra, kutsal olmayan biçimlerinde kendine yabancılaşmanın maskesini indirmek tarihin hizmetinde olan felsefenin doğrudan görevidir. Böylece cennetin eleştirisi yeryüzünün eleştirisine, dinin eleştirisi hukukun eleştirisine, tanrıbilimin eleştirisi politikanın eleştirisine dönüşür.”⁽⁵⁸⁾

“Öyle görünüyor ki, kurdukları yapılardan anlaşıldığına göre, Araplar, güneybatıda yerleştikleri bölgede, Mısırlılar ve Asurlular kadar uygar bir halktılar. Bu, Muhammed’in istilalarındaki birçok şeyi de kanıtlamaktadır. Dinsel yalanlarla ilgili olarak şu söylenebilir: küçük bir parçasını İbrani geleneğinin oluşturduğu eski geleneksel Arap tektarıncılığının (Amerika’daki kıızılderili kabilelerinde olduğu gibi) egemen olduğu güneydeki eski yazıtlardan anlaşıldığına göre, Muhammed’in dinsel devrimi, her dinsel hareket gibi, eski basit geleneklere dönme iddiası, biçimsel bir tepkidir. Yahudilerin Kitab-ı Mukaddes denen kitaplarının eski Arap din ve kabile geleneğinin kaydedilmesinden başka bir şey olmadığı, aynı kökenden gelen ama göçebe olan komşularından erkenden ayrılan Yahudiler tarafından değiştirilmiş olduğu anlaşıyor. Bu nokta, şimdi bana çok açık görünüyor. Yahudilerin farklı gelişmesini, Filistin’in Arabistan tarafının Bedevi toprağı olan çölle çevrilmiş olması çok iyi açıklıyor. Ama eski Arap yazıtların, geleneklerin ve *Kuran*’ın ve bütün soy kütüklerin vb. artık kolaylıkla çözülebilmesi, esas özün Arap ya da daha çok Sami olduğunu gösteriyor. Buradaki durum,

Edda ve Alman kahramanlık destanına oldukça benzerlik göstermektedir.”⁽⁵⁹⁾

“Özgür toplumda tapınım (cul-te) olamaz; çünkü üyelerinin her biri, doğanın arkasında ya da üstünde, kurban ya da dua yoluyla etkili olunabilecek varlıklar bulunduğu ilkel ve çocuksu kuruntusunu aşmıştır. Öyleyse, doğru olarak anlaşılmış [bir] sosyalite sisteminin ... kiliseye değin tüm gözbağcılık aygıtını ve bunun sonucu belli başlı bütün din öğelerini ortadan kaldırması gerekir.”⁽⁶⁰⁾

“Din, yasaklanır. Nedir ki her din, insanların günlük yaşayışını egemenlik altında bulunduran dış güçlerin, onların kafalarındaki düşlemsel yanılsamalarından, dünyasal güçlerin içinde dünya üstü güçler biçimine büründükleri bir yansımadan başka bir şey değildir. Tarihin başlangıçlarında bu yansımaya uğrayan ve gelişmenin devamında çeşitli halklar arasında çok çeşitli ve çok değişik kişileştirmelere bürünen güçler, önce doğa güçleridir. Bu ilk sürecin, karşılaştırmalı mitologya aracıyla Hint Veda’larında, hiç olmazsa Hintli-Avrupalı halklar için kaynağına değin çıkılmış ve Hintler, İranlılar, Yunanlılar, Romalılar ve Germenlerde ve yeterince belgeye sahip bulunduğumuz ölçüde de Keltler, Litvanyalılar ve Slavlarda bu süreç, ayrıntılı bir biçimde gösterilmiştir. Ama az sonra, doğal güçlerin yanı sıra bir o denli yabancı ve başlangıçta bir o denli açıklanmaz bir biçimde insanların karşısına diki-len güçler olan toplumsal güçler de işe karışır ve onları doğa güçlerinin doğal zorunluluk görünüşlerinin tıp-

Marx ve Engels’i birlikte çalışırken gösteren bir çizim: “Din, halkların afyonudur.”

kısı bir doğal zorunluluk görünüşü ile egemenlikleri altına alırlar. Başlangıçta içlerinde yalnızca doğanın gizemli güçlerinin yansydıkları düşlemsel kişilikler, böylece toplumsal öznitelikler kazanır, tarihsel güçlerin simgeleri durumuna gelirler. Evrimin daha da gelişmiş bir aşamasında, çok sayıdaki tanrıların tüm doğal ve toplumsal öznitelikleri, bu kez soyut insanın yansımından başka bir şey olmayan her şeye yetenekli tek bir tanrıya geçirilir. Tarihte, çöküş durumundaki bayağı Yunan felsefesinin son ürünü olan ve dört başı bayındır cisimleşmesini Yahudilerin kendilerine özgü ulusal tanrısı Yahova'da bulan tektanrıcılık, işte böyle doğmuştur. Bu elverişli, kullanılabilir ve her şeye uyarlanmaya yetenekli biçim altında din, insanlar o güçlerin egemenliği altında kaldıkları sürece onları yöneten yabancı, doğal ve toplumsal güçlere göre dolaysız, yani duygusal biçim olarak varlığını sürdürebilir. Oysa bugünkü burjuva toplumda insanların, gene kendileri tarafından yaratılmış ekonomik ilişkiler, gene kendileri tarafından üretilmiş üretim araçları aracılığıyla, sanki yabancı bir güç aracılığıyla yönetilir gibi yönetildiklerini birçok kez görmüş bulunuyoruz. O halde dinsel yansımanın gerçek temeli ve onunla birlikte dinsel yansımanın kendisi de varlığını sürdürür. Ve burjuva iktisadı, bu yabancı egemenliğinin nedensel bağlantısına bir göz atmaya izin verse bile, bu hiçbir şeyi değiştirmmez. Burjuva iktisadı ne genel olarak bunalımları önleyebilir, ne bireysel kapitalisti yitkilerden, karşılıksız borçlardan ve batkıdan, ne de işçiyi işsizlik ve sefaletten esirgeyebilir. Atasözü hep haklı: İnsan önerir, tanrı düzenler (tanrı, yani kapitalist üretim biçiminin yabancı egemenliği). Yalın bilgi, burjuva iktisadı bilgisinden daha ileri ve daha derine de gitse, toplumsal güçleri toplumun egemenliği altına almaya yetmez. Bunun için her şeyden önce toplumsal bir eylem gerekir. Ve bu eylem yerine getirildiği, toplum tüm üretim araçları üzerine el konması ve planlı bir biçimde kullanılması aracılığıyla, kendini ve bütün üyelerini şimdilik kendileri tarafından üretilmiş ama karşılıklarına ezici bir yabancı güç olarak

dikilen bu üretim araçlarının onları egemenliği altında tuttuğu kölelikten kurtardığı zaman; yani insan yalnızca önerir olmaktan çıktığı ama düzenleyici de olduğu zaman, - işte ancak o zaman dinde yansıyan son yabancı güç ortadan kalkacak ve böylece artık yansıtacak hiçbir şey bulunmaması yalın nedeniyle, dinsel yansımanın kendisi de ortadan kalkacaktır. Tersine Bay Dühring, dinin bu kendisine vaat edilmiş bulunan doğal ölümle ölmesini bekleyemez. Daha köktenci bir biçimde davranır. O, Bismarck'tan daha Bismarckçıdır; yalnızca Katolikliğe karşı değil, ama genel olarak tüm dine karşı ağırlaştırılmış mayıs yasaları çıkarır, gelecekteki jandarmalarını dinin izlenmesine gönderir ve böylece onun şehitlik mertebesine yükselmesine yardım eder ve ömrünü uzatır.”⁽⁶¹⁾

F. W. Nietzsche (ö.1900)

“Savaş açtığım bu tanrıbilimci içgüdüdür: Her yerde buldum onun izlerini. Damarlarında tanrıbilimci kanı akanlar, bütün şeylere daha başından eğri, dürüst olmayan bir tavırla yaklaşırlar. Bu yaklaşım sonucu oluşan tutku, kendine inanç adını takar: Kendi karşısında, sağlamaz sahtelik görünümünden acı çekmemek için, gözünü sınıksı, hepten yummak. Her şeye yönelik bu çarpık optikten, bir ahlak, bir erdem, bir kutsallık çıkarırlar, yanlış görme, iyi vicdan haline getirilir - bu optik, ‘Tanrı’, ‘Kurtuluş’, ‘Ebediyet’ adlarıyla kutsal kılındıktan sonra da, başka herhangi bir optik türünün artık değer taşınamaması talep edilir. Tanrıbilimci içgüdüünü başka her yerde de kazıp ortaya çıkardım: Bu içgüdü, yeryüzünde, bulunan en yaygın sahtelik biçimi, sahteliğin sahici yeraltı biçimidir. Bir tanrıbilimcinin doğru diye duyduğu, yanlış olmak zorundadır. Bu bir doğruluk ölçütü neredeyse. Tanrıbilimcinin en alttaki derin kendini ayakta tutma içgüdüdür, gerçekliğin herhangi bir bakımdan saygı değer bulunmasını, ya da hatta yalnızca dile gelmesini bile yasaklayan. Tanrıbilimciliğin etkilerinin yayıldığı her yerde, değer yargısı tepesi üstüne çevrilmiştir, ‘doğru’ ve ‘yanlış’ kavramları zorunlu olarak ters-

tir: burada, yaşama en zararlı olana ‘doğru’ denir; onu yükselten, yücelten, evetleyen, haklı ve üstün kılan da ‘yanlış’. Tanrıbilimciler hükümdarların (ya da halkların) ‘vicdan’ları yoluyla güce el attıkları zaman da, temelde hep neyin olup-bittiğinden kuşkumuz olmaz: Son istemi, nihilistik istem, gücü istemektedir.”⁽⁶²⁾

“Ne ahlak, ne din, Hristiyanlık içindeki biçimleriyle, gerçekliğin herhangi bir noktasiyla ilintilidir. Bir sürü hayali neden (‘tanrı’, ‘ruh’, ‘ben’, ‘tin’, ‘özgür istem’ - ya da ‘özgür olmayan istem’); bir sürü hayali etki (‘günah’, ‘kurtuluş’, ‘takdir’, ‘günahların bağışlanması’). Hayali varlıklar (‘tanrı’, ‘tinler’, ‘ruhlar’) arasında bir alışveriş; hayali bir doğabilim (antroposentrik; doğal neden kavramının tam eksikliği); hayali bir psikoloji (bir sürü kendini yanlış anlama, bazı genel hoş ya da nahoş duyguların, örneğin nervus sympathicus durumlarının, dinsel-ahlaksal sapkınlıklarının simge diliyle yorumlanması, -‘pişmanlık’, ‘vicdan sızlaması’, ‘şeytanın ayartısı’, ‘tanrının yaklaşması’); hayali bir ereksellik (‘tanrının melekütü’, ‘kıyamet’, ‘ebedi hayat’). - Bu saf uydurmalar dünyası ile düşler dünyası arasında da, birincisinin aleyhine, dağlar kadar fark vardır; düşler dünyası, gerçekliği tersinden de olsa yansıtır, oysa bu kurgular dünyası gerçekliği sahteleştirir, değersizleştirir, değiller. ‘Doğa’ kavramı ‘tanrı’nın karşıt kavramı olarak ayarlanınca, ‘doğal’ sözcüğü ‘günahkâr’ anlamına gelmek zorundaydı, - bu

Nietzsche: “Günaha karşı ölümüne savaş: Günah, Hristiyanlıktır.” (Edvard Munch’un yaptığı portre)

tün bu uydurmalar dünyası, kökle-rini, doğal olana (-gerçekliğe!-) karşı bir nefrette buluyordu, gerçek karşı-sında derin bir hoşnutsuzluğun dile geliyordu... Bu da her şeyi açıklıyor. Gerçeklikten yalanlar yoluyla kaçıp kurtulmak için nedenleri olan kim? Gerçeklikten acı çeken. Ama gerçeklikten acı çekmek demek, kendisi bir bahtsız gerçeklik olmak demektir... Nahoş duyguların hoş duygulara ağır basmasıydı, bu uydurma ahlakın ve dinin nedeni: bu ağır basma ise, *décadence*'in formülünü sağlar..."⁽⁶³⁾

"Günaha karşı ölümüne savaş: Günah, Hristiyanlıktır.

Madde Bir. Doğaya her türden aykırılık, günahdır. En günahkâr insan, rahiptir: o, doğaya aykırılığı öğretir. Rahibe gösterilecek olan, nedenler değildir, tumarhanedir.

Madde İki. Herhangi bir tanrıya tapınma ayinine katılmak, kamu ahlakına tecavüzdür. Protestanlara, Katoliklere davranıldığından daha katı; liberal Protestanlara da dini bütünlerinden daha katı davranılmalıdır. Hristiyan olmaktadır suçluluk derecesi, bilime yakınlık derecesine göre artar. Dolayısıyla, suçlunun suçlusu, filozoftur.

Madde Üç. Hristiyanlığın yılan yumurtalarını kuluçkaya yatırdığı lanetlenesi yerler, yerle bir edilmeli ve yeryüzünün rezaletli yerleri olarak geleceğin korkulu ibret vesileleri olsunlar diye korunmalıdır. Burarlarda zehirli yılanlar yetiştirilmelidir

Madde Dört. Saffet vaaz etmek, doğaya aykırı olmaya kamusal bir kışkırtmadır. Cinsel yaşamın her horlanması, 'kirlilik' kavramıyla her kirlenmesi, yaşamın kutsal ruhuna karşı işlenmiş sahici günahdır.

Madde Beş. Bir rahiple birlikte aynı masada yemek yemek, çıkarttır; bununla kişi kendini doğru-dürüst insanlar topluluğundan aforoz etmiş olur. Rahip, bizim şandala'mızdır, onu kanun kaçağı ilan etmeli, açlığa mahkûm etmeli, bir tür çöle sürmelidir.

Madde Altı. 'Kutsal' tarih, layık olduğu adla, lanetli tarih adıyla anılmalı; 'tanrı', 'mesih', 'kurtarıcı', 'aziz', sözcükleri küfür olarak, canilere takılan adlar olarak kullanılmalıdır.

Madde Yedi. Gerisi kendiliğinden gelir."⁽⁶⁴⁾

Sigmund Freud (ö. 1939)

"*Totem ve Tabu*'da amacım dinlerin kökenini değil; totemciliğin kökenini açıklamaktır. Koruyucu ilahî varlığın kendini insana gösterdiği ilk şeklin bir hayvan şekli olması, bu hayvanın öldürülüp yenmesinin yasaklanması ve buna rağmen bu hayvanın yılda bir kez öldürülüp toplulukça yenmesinin daima yerine getirilen bir gelenek olması gerçeğini, sahip olduğumuz görüşlerin herhangi biriyle açıklayabilir misiniz? Totemcilikte olan budur. Ve totemciliğin bir din sayılıp sayılmaması gerektiğini tartışmak ise, hiç de amaca hizmet etmez. Daha sonraki tanrı-lı dinlerle yakın ilişkileri vardır. Totem hayvanlar, tanrıların kutsal hayvanları oldular. En eski ama en temel ahlaki kısıtlamalar -insan öldürme ve enest yasaklamaları- totemcilikte ortaya çıkar. *Totem ve Tabu*'nun verdiği sonuçları kabul etseniz de etmeseniz de, o kitapta çok dikkate değer ama birbirleriyle ilişkisiz çok sayıda gerçeğin birbirini tamamlayan bir bütün haline getirilmiş olduğunu teslim edeceğinizi umarım. Uzun vadede hayvan tanrının neden yeterli olmayıp yerini bir insan tanrının aldığı sorusuna *Totem ve Tabu*'da şöyle bir değinilmiş, din oluşumuyla ilgili diğer sorunlardan ise hiç söz edilmemiştir. Bu türden bir sınırlamanın bir inkârla aynı şey olduğunu mu düşünüyorsunuz? Benim eserim, din sorununun çözümüne psikanalitik tartışmanın önerebileceği özel katkının kesin soyutlanmışlığının iyi bir örneğidir. Eğer şimdi daha az gizli kalmış olan diğer örneği de eklemeye çalışıyorsanız, beni daha önce, tek taraflı olmakla suçlamış olduğunuz gibi şimdi de kendi kendimle çelişmekle suçlamamanız gerekir. Daha önce söylediklerimle şimdi ileri sürdüklerim arasındaki, gizli olanla açık olan güdüler arasındaki, baba kompleksiyle insanın çaresizliği ve korunma ihtiyacı arasındaki birleştirici bağlantılara dikkati çekmek elbette benim görevimdir. Bu bağları bulmak zor değildir. Çocuğun çaresiz-

liği ile bunu sürdüren erişkinin çaresizliği arasındaki ilişkiden oluşurlar. Böylelikle, dinin oluşumu konusunda psikanalizin ileri sürdüğü güdülerin beklendiği gibi, açığa vurulmuş güdülere çocuksu katkıyla aynı şey olduğu ortaya çıkar. Kendimizi bir çocuğun zihinsel yaşamında farz edelim. Psikanalizin sözünü ettiği anaklittik bağlılık tipine uyan nesne seçimini sanırım hatırlıyorsunuz. Bu seçimde libido, narsistik ihtiyaçlar yolunu izleyerek kendisini bu ihtiyaçların doyumunu sağlayan nesnelere bağlar. Bu şekilde çocuğun açlığını gideren anne onun ilk sevgi nesnesi ve hiç kuşkusuz aynı zamanda onu tehdit eden belirsiz tehlikelere karşı ilk koruyucusu -endişeye karşı ilk koruyucusu da diyebiliriz- olur. Bu koruma işlevinde annenin yerini kısa zamanda daha güçlü olan baba alır ve çocukluğun geri kalan dönemi boyunca yerini korur. Ama çocuğun babasına olan tavrı kendine özgü bir kararsızlıkla renklenmiştir. Bizzat baba, belki de annesiyle olan daha eski ilişkisi nedeniyle, çocuk için bir tehlike oluşturur. Dolayısıyla çocuk babasından, ona duyduğu özlem ve hayranlık derecesinde korkar. Babaya karşı tavrındaki bu kararsızlığın belirtileri, *Totem ve Tabu*'da gösterildiği gibi, her dinde derin izler bırakmıştır. Büyüyen birey, sonsuza dek çocuk olarak kalmaya mahkûm olduğunu, bilinmedik üstün güçlere karşı korunmaya mutlaka muhtaç olduğunu anladığında, bu güçlere kendi baba figürüne ait özellikleri aktarır; kendisine, korktuğu, yatıştırmaya çabaladığı ve gene de kendi korunmasını emanet ettiği tanrılar yaratır. Dolayısıyla, bir babaya olan özleminin, kendi insani zayıflığının

Sigmund Freud: "Dinsel öğretilere dönersek, tümü birer yanılsamadır ve tanımlanamazlar; hiç kimse onları gerçek saymaya, onlara inanmaya zorlanamaz."

sonuçlarından korunma ihtiyacıyla aynı özellikleri taşıyan bir güdü olduğu görülmektedir. Erişkin insanın gerçekliğini bizzat kabul etmesi gereken çaresizliğe karşı tepkisine -ki bu tepki tam da dinin oluşumudur- karakteristik özelliklerini veren şey, çocukça çaresizliğe karşı geliştirilmiş olan savunmadır. Ama ben tanrı düşüncesinin gelişmesini daha fazla incelemek niyetinde değilim. Burada bizi ilgilendiren, uygarlığın bireye aktardığı biçimiyle dinsel düşüncelerin tamamlanmış bütünüdür.”⁽⁶⁵⁾

“Dinsel öğretilere inanma gerekliliğinin nereden kaynaklandığını sorduğumuzda, birbirleriyle dikkat çekici derecede kötü bir uyum gösteren üç yanıt alırız. Birincisi, bu öğretilere ilk atalarımız inandığı için bizim tarafımızdan da inanılmayı hak ederler; ikincisi, bu konuda aynı ilkel çağlardan bize aktarılmış olan kanıtlarımız vardır; üçüncüsü, bu öğretilerin doğru olup olmadığı sorusunun herhangi bir biçimde ortaya atılması yasaktır. Eski günlerde bu derece küstah bir talep en ağır cezalara neden olmaktaydı. Günümüz toplumu bile, bu sorunun tekrar ortaya atılmasını güvensizlikle karşılamaktadır. En fazla kuşkusunu çekmesi gereken, bu üçüncü noktadır. Her şey bir yana, böyle bir yasaklamanın tek bir nedeni olabilir. Toplumun, dinsel doktrinleri savunuşunun ardında yatan temelsizliğin iyice farkında olması. Aksi takdirde, gerekli verilerin kesin bir kanaate varmak isteyen herkesin kullanımına sunulması kuşkusuz çok kolay olurdu. Durum böyle olduğuna göre diğer iki ispat zemininin incelenmesine, giderilmesi güç bir güvensizlik duygusuyla geçebiliyoruz. İnanmalıyız, çünkü atalarımız da inanmıştı. Ama bizim bu öncellerimiz, bizden çok daha cahildirler. Bugün kabul etmemiz hiç de mümkün olmayan şeylere inanıyorlardı; dinin doktrinlerinin de bu kategoriye ait bulunması olasılığı aklımıza gelmektedir. Bize bıraktıkları kanıtlar, her türlü güvenilmezlik belirtisini taşıyan yazılı eserlerdedir. Bu eserler çelişkiler, düzeltmeler ve tahrifatlarla doludur ve olaylara dayanan kanıtlardan söz ettiklerinde bile, inandırıcı olamamaktadırlar. Bu eserlerin üslubunun veya hatta yalnızca içe-

riklerinin ilahi bir kudretten kaynaklandığının iddia edilmesi de pek yarıdıcı olmaz; çünkü bizzat bu iddia da gerçekliği sınamakta olan doktrinlerden biridir ve hiç bir önerme, kendi kendisinin kanıtı olamaz.”⁽⁶⁶⁾

“Bu yönelime göre dinsel öğretilere dönerek bir kez daha şöyle diyebiliriz: Tümü de birer yanılsamadır ve tanıtlanamazlar; hiç kimse onları gerçek saymaya, onlara inanmaya zorlanamaz. İçlerinden bir bölümü öylesine olasılık dışıdır, dünyanın olgusallığı konusunda uğraşıp didinecek öğrendiğimiz her şeyle öylesine çelişkilidir ki, onları -ruhbilimsel ayrımları gerektiği gibi dikkate alarak- sabuklamalara benzetebiliriz.”⁽⁶⁷⁾

Hans Reichenbach (ö. 1953)

“Sözde açıklama ile ne demek istediğimi belirtmem gerekir. Fiziksel dünyayı anlama arzusu her zaman dünyanın nasıl başladığı sorusuna yol açmıştır. Tüm toplumların mitolojilerinde dünyanın kökenine ilişkin ilkel bir açıklamanın yer aldığını görmekteyiz. Bunlar arasında en iyi açıklama *İncil*'de olanıdır: Musevi muhayyilesinin bir ürünü olan bu açıklamanın başlangıcı MÖ

Hans Reichenbach: “Yaratma öyküsü sözde bir açıklamadır.”

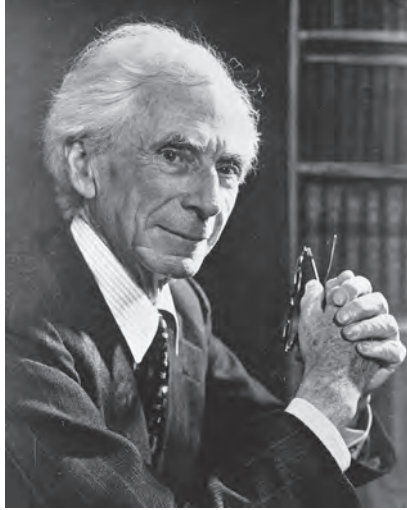
9. yüzyıla kadar uzanır. Bu açıklamada dünya Tanrı'nın bir yaratmasıdır. Kuşkusuz; ilkel ya da çocukça diyebileceğimiz bir kafa için doyurucu olan bu açıklama antropomorfik analogilere dayanmaktadır: Nasıl ki, insanlar ev, bahçe, alet gibi şeyler yapar, Tanrı da dünyayı yapmıştır. Dünyanın kökenine ilişkin çok temel bir sorunun böylece günlük ya-

şantılarımızdan gelen bir benzerlik aracılığı ile yanıtlandığını görmekteyiz. Bu tür betim(tasvir)lerin açıklama oluşturmada, doğru olsalardı açıklama sorununu büsbütün içinden çıkılmaz hale getirecekleri pek çok kez haklı olarak vurgulanmıştır. Yaratma öyküsü sözde bir açıklamadır. Bununla birlikte bu öyküde duygusal bir gücün saklı olduğu da yadsınamaz. Tarihin o döneminde henüz ilkel bir topluluk olan Yahudiler bu öyküleriyle günümüze değin insanları içten saran çok canlı bir betim ortaya koymuşlardır. Ruhu sular üzerinde gezinen ve birkaç buyruğu ile tüm evreni yoktan var eden bir Tanrı'nın korkunç gücü karşısında insan muhayyilesi ister istemez kendinden geçmiştir. Antik dünyanın bu renkli öyküsü, güçlü bir baba için doğuştan getirdiğimiz bir özlemi karşılamaya yöneliktir. Ne var ki, psikolojik arzuların tatmini açıklama değildir.”⁽⁶⁸⁾

Bertrand Russell (ö. 1970)

“Dinin, her şeyden önce ve genellikle korku üstüne kurulmuş olduğunu sanıyorum. Bu kısmen bilinmeyen korkusudur, kısmen de, söylemiş olduğum gibi, başınıza gelecek güçlüklerde ve işmelerinizde yanı başınızda duracak bir ağabeyin olmasını size isteten korkudur, bu bakımdan zalimlikle dinin baş başa gitmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü bu iki şeyin temelini korku teşkil etmektedir. Bu dünyada artık biraz anlamaya başlayabilir, bilimle bu korkular kontrol altına alabiliriz. Bilim, Hristiyan dininin kiliselerin ve eski ahlak kurallarının aleyhine adım adım ilerlemektedir. İnsanlığın çağlar boyunca esiri olduğu bu korkuyu bilim sayesinde yenebiliriz. Bilim, öyle sanıyorum ki, kendi kalbimizde, artık hayali destekler aramamayı, gökte müttefikler uydurmamayı çağlar boyunca kiliselerin biçime sokmaya çalıştığı bu dünyayı üstünde yaşanabilecek bir yer yapmak için kendi çabamıza güvenmeyi öğrenecektir.”⁽⁶⁹⁾

“Anlaşılması en kolay ve basit olan İlk Neden'dir herhalde (Buna göre, bu dünyadaki her şeyin bir nedeni vardır, ama bu nedenler zincirinde gittikçe geriye gidecek olursanız İlk Neden'e varırsınız, bu İlk

Bertrand Russell: "Dinin, her şeyden önce ve genellikle korku üstüne kurulmuş olduğunu sanıyorum."

Neden'e de Tanrı denmektedir.) Bu muhakeme, günümüzde büyük önem taşımamaktadır, çünkü bir ke-re, neden dediğimiz şey, eskiden nedenden anlaşılan şey değildir artık. Filozoflar ve bilim adamları neden-sellik üstünde çalışmışlardır, ama bugün eskisi gibi önem taşımamaktadır; ayrıca bir İlk Neden muhakemesinin geçerli olmadığını da görebilirsiniz. Gençken ve bu sorunlar üstünde ciddi olarak kafamı yorarken uzun bir süre İlk Neden muhakemesini benimsemiştim, sonunda, bir gün 18 yaşında John Stuart Mill'in kendi hayat hikâyesini okudum; orada şu cümleyle karşılaştım: 'Babam bana 'Beni kim yarattı?' sorusunun cevaplandırılmayacağını öğretti, çünkü bu soru başka bir soruya yol açıyordu hemen, 'Tanrıyı kim yarattı?' sorusuna.' Bu basit cümle, İlk Neden muhakemesinin yanlışlığını öğretti, hâlâ da böyle düşünmekteyim. Her şeyin bir nedeni olması gerekiyorsa, Tanrı'nın da bir nedeni olması gerektir. Neden-siz herhangi bir şey olabilirse, dünya Tanrı'nın kendi de olabilir, böylece bu muhakemenin geçerli yanı kalmaz. Bu, Hinduların görüşüne benzer. Onlara göre dünya, bir fil üstünde durmaktadır, filse bir kaplumbağanın. 'Peki, ya kaplumbağa?' diye sorulunca, Hintli, 'Konuyu değiştirsek nasıl olur?' diye cevap vermiştir. Bu muhakeme de hemen hemen be-rikiyle aynı. Dünyanın bir başlangıcı olması için sebep yok; aynı şekilde ezelden beri var olmuş da olabilir.

Dünyanın bir başlangıcı olması için neden yok. Nesnelerin bir başlangıcı olması fikri, hayal gücümüzün yok-sulluğundan olsa gerek. Bu yüzden, İlk Neden muhakemesi konusunda fazla durmayabilirim."⁽⁷⁰⁾

DİPNOTLAR

- 1) W. Capalle, Sokrates'ten Önce Felsefe, cilt: II, Çev.: Oğuz Özügöl, Kabalı Yayınları, İstanbul 1995, s. 105; Ksenophanes, Fregmanlar, Çev.: Y. Gurur Sev, Pinhan yayınları, İstanbul 2019; Fr. D8-D14.
- 2) Platon, Theaitetos 151 e; Capalle, Sokrates'ten Önce Felsefe, cilt: II, 86.
- 3) Capalle, Sokrates'ten Önce Felsefe, Sokrates'ten Önce Felsefe, cilt: II, s. 91.
- 4) Platon; Devlet, Çev. S. Eyüboğlu-M. A. Cimcoz, İş Bankası yayınları, İstanbul 2010, 565 cde.
- 5) Capalle, Sokrates'ten Önce Felsefe, cilt: II, s. 131-132.
- 6) Cicero, Tanrıların Doğası (De Natura Deorum), Çev.: Cigdem Menzilioğlu, Kabalı yayınları, İstanbul 2012, I, 118.
- 7) Capalle, Sokrates'ten Önce Felsefe, cilt: II, 121.
- 8) Capalle, Sokrates'ten Önce Felsefe, cilt: II, s. 121.
- 9) Leukippos-Demokritos, Atomcu felsefe Fragmanları, Der. Çev.: C. Cengiz Çevik, İş Bankası yayınları, İstanbul 2019, Fr. D203; Capalle, Sokrates'ten Önce Felsefe, cilt: II, s. 171.
- 10) Platon, Devlet, 377 b-386 a.
- 11) Aristoteles, Metafizik, Çev.: Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996, 982 b 32-983 a 4.
- 12) Aristoteles, Metafizik, 997 b 5-13.
- 13) Aristoteles, Metafizik, 1000 a 10-20.
- 14) Diogenes Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, çeviren: Candan Şentuna, YK Yayınları, İstanbul 2007, X, 38-39.
- 15) Diogenes Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, X, 86-87.
- 16) Cicero, Tanrıların Doğası, I, 45.
- 17) Cicero, Tanrıların Doğası, I, 53.
- 18) Diogenes Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, X, 123-124.
- 19) Kilise babası olan Laktantius (ö. M.S. 340), Epikürostan aktarmaktadır. Bkz. John Hick, Evil and God Love, Macmillan Press, London, 1985, s. 5.
- 20) Diogenes Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, X, 124-125.
- 21) Ahmet Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi (Helenistik Dönem Felsefesi: Epiküroscular, Stoaclar, Septikler), cilt: IV, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 495; Cicero, Tanrıların Doğası, III, 29 vd.
- 22) Lucretius, Evrenin Yapısı, Çev.: T. Uyar-T. Uyar, Norgunk Yayınları, İstanbul 2011, I, 150-190.
- 23) Lucretius, Evrenin Yapısı, V, 1160-1215.
- 24) Lucretius, Evrenin Yapısı, VI, 49-54.
- 25) Sextus Empiricus, Kuşkuçuluk (Phyrhonculuğun Ana Hatları), çeviren: M. Kaya Sütçü, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, III, 3, 3-4.
- 26) Sextus Empiricus, Kuşkuçuluk (Phyrhonculuğun Ana Hatları), III, 3, 6-9.
- 27) Sextus Empiricus, Kuşkuçuluk, III, 2, 9-13.
- 28) Farabi, Kitâb el-Hurûf, metin ve çeviri bir arada, çeviren: Ö. Türker, Litera Yayınları, İstanbul 2008, s. 68.
- 29) Farabi, Kitâb el-Hurûf, s. 89 vd.
- 30) Farabi, Es-Siyaset'ul Medeniyye veya Mebadi'ul-Mevcutât, çev.: M. Aydın, A. Şener, M. R. Ayas, KBY, İstanbul 1980, s. 50-51.

- 31) Ebû Hayyân et-Tevhîdî, el-İmtâ' ve el-Müâneşe, cilt: II, nşr.: A. Emin-A. ez-Zeyn, Kahire 1953, s. 11-12.
- 32) Ebû Hayyân et-Tevhîdî, el-İmtâ' ve el-Müâneşe, cilt: II, s. 5.
- 33) Paul Kraus, İbn er-Râvendî, Çev.: Abdurrahman Bedevi, Min Târî el-İlhâd fî'l-İslâm, Kahire s. 95-96, 119.
- 34) Paul Kraus, İbn er-Râvendî, s. 99, 120.
- 35) Paul Kraus, İbn er-Râvendî, s. 132.
- 36) Paul Kraus, İbn er-Râvendî, s. 110.
- 37) Paul Kraus, İbn er-Râvendî, s. 120 vd.
- 38) Ebû Bekr er-Râzî, et-Tib er-Rûhânî, Resâ'il el-Felsefiyye içinde, cilt: I, tahk.: Paul Kraus, Mısır 1939, s.17-18.
- 39) Ebû Hâtîm er-Râzî, A'lâm en-Nübüvve, nşr.: Salah es-Savi-Gulam Rıza Avani, Tahran 1977, s. 4-5.
- 40) Abdurrahman Bedevi, Min Târîh el-İlhâd fî'l-İslâm, Kahire 1993, s. 240 vd.
- 41) Ebû Hâtîm er-Râzî, A'lâm en-Nübüvve, s. 4.
- 42) Abdurrahman Bedevi, Min Târîh el-İlhâd fî'l-İslâm, s. 245.
- 43) Ockham William, Quodlibet Questions, Volume 1 and 2, Translated by Alfred J. Fredesso and Francis E. Kelley, Yale University Press, New Haven, London, 1991, s. 93.
- 44) Nicholas of Autrecourt, The Universal Treatise (Exigit Ordo Executionis), trs. by Leonard A. Kennedy, The Marquette University Press, Milwaukee, Wisconsin 197, s.36-37.
- 45) Spinoza, Tractatus Theologico-Politicus, Çev.: Betül Ertugrul, İstanbul 2008, s. 145-146.
- 46) Spinoza, Tractatus Theologico-Politicus, s. 15.
- 47) Spinoza, Tractatus Theologico-Politicus, s. 46.
- 48) Spinoza, Tractatus Theologico-Politicus, s. 50.
- 49) Spinoza, Tractatus Theologico-Politicus, s. 120-121.
- 50) David Hume, Dinin Doğal Tarihi, çeviren: Çev.: Mete Tuncay, Din Üstüne içinde, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 41-42.
- 51) David Hume, Dialogues Concerning Natural Religion, ed. by N orman Kemp Smith, London: Thomas Nelson & Sons, 1947, s. 198.
- 52) Voltaire, Seçmeler, Hz. S. Hilav, İstanbul 1975, s. 160.
- 53) Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Çev.: L. Ay, İstanbul 1962, s. 73.
- 54) Voltaire, Seçmeler, s. 160-161.
- 55) Baron d'Holbach, "No Need of Theology, Only Reason", The Portable Enlightenment Reader, ed.: I. Kramnick, New York 1995, s. 143-144.
- 56) L. Feuerbach, Hırsiyatın Özünü, çev.: Dvrim Bulut, Öteki Yayınları, Ankara 2004, s. 41-42.
- 57) T. Paine, Akıl Çağı, çev.: A. İ. Dalgıç, İş Bankası yayınları, İstanbul 2012, s. 4.
- 58) Marks-Engels, Din Üstüne, Çev.: Kaya Güvenc, Sol yayınları, Ankara 2002, s. 34-36.
- 59) Marks-Engels, Din Üstüne, s. 112-113.
- 60) Marks-Engels, Din Üstüne, s. 137.
- 61) Marks, Din Üstüne, s. 137-139.
- 62) F. W. Nietzsche, Deccal, Çev.: O. Arioba, 9.
- 63) F. W. Nietzsche, Deccal, 15.
- 64) F. W. Nietzsche, Deccal, 63.
- 65) Freud, Bir Yanılsamanın Geleceği/Uyarlık ve Hoşnutsuzlukları, Çev.: Aziz Yardımlı, İdea yayınları, İstanbul 2000, IV. 7 (s.19).
- 66) Freud, Bir Yanılsamanın Geleceği/Uyarlık ve Hoşnutsuzlukları, V, 4-5 (s. 23).
- 67) Freud, Bir Yanılsamanın Geleceği/Uyarlık ve Hoşnutsuzlukları, VI, 3 (s. 28).
- 68) Hans Reichenbach, Bilimsel Felsefenin Doğuşu, Çev.: Cemal Yıldırım, Remzi Yayınları, İstanbul 1993, s. 16.
- 69) Bertrand Russell, Neden Hristiyan Değilim, çev.: Ender Gürol, İlke kitap, İstanbul 1996, s. 8.
- 70) Bertrand Russell, Neden Hristiyan Değilim, s. 22.

Dinsel düşünce ve tanrılar nasıl doğdu?

Uygar toplumda sihirsel düşünüş bir kalıntı düşünüş durumuna düşecektir. Dinsel düşünüş hiyerarşik düzen anlayışı, öte dünyası ve tapınılan, yakarılan tanrılarıyla gelişmeye başlayacaktır. Dünya görüşü dinsel değerlere göre örgütlendirilirken, aslında bu görüş içinde yaşanan toplumsal düzenin bir yansıması biçiminde oluşur. İnsanlar tanrıların "hizmetçileri" olarak yaratılmışlardır. Görevleri, tanrının tarlalarında çalışıp ürünü tanrının evine teslim etmek, tanrının evinde tanrıyı yedirmek, içirmek, giydirmek, eğlendirmek gibi hizmetleri görmektir. Senaryo bir nokta dışında gerçekliğe uygundur. Yalnızca yöneticilerin ve din adamlarının yerine başrolü tanrı oynamaktadır. Ya da yöneticilerin rolü tanrının gerisinde karanlıkta kalıp görülmemektedir. İşin kritik noktası da buradadır.

GEÇİŞ TOPLUMUNUN DÜŞÜNSEL YAPISI

Geçiş toplumlarının geçim ve yaşam biçimleri gibi düşün biçimleri de ilkel topluluktan uygar topluma geçişin çeşitli aşamalarını oluşturur. Gerçekten, hem neolitik çiftçi toplulukların hem neolitik çoban toplulukların başlangıç dönemlerinde asalak ekonomi çağından kalıtılan klan örgütlerinin ve bu örgütlerle bağlantılı olan totemci sihirsel düşünüşün izleriyle karşılaşırız.

Uygar toplum döneminde sistemleştirilen, ama geçiş döneminin kurumlarını ve düşünüşünü yansıtan mitoslarda bunun şaşmaz ipuçlarını görmekteyiz. Yeni Babil devletinin bu mitosların arşivlerine sahip olan tapınaklarından birinin rahibi olan Berosius, Sümer toplumunun oluşumunu anlatan mitosta Pers Körfezi'nden çıkan keçi, balık, insan karışımı bir tanrı olan Oanes'in Sümer'e uygarlık getirdiğinin yazılı olduğunu aktarır. Bilim adamları Oanes'in fetihçi bir klanın totemi olabileceği görüşündedirler; Cemdet Nasr'ın kedigil başlı tanrıçası da böyle bir totem tanrı olarak yorumlanmaktadır. Ancak her iki örneğin de, çiftçi ve çoban topluluklarından çok fetih sonucunda oluşmuş karışık, tabakalı toplulukların totemci düşünüşten dinci

Alâeddin Şenel

Okuyacağınız yazı, Alâeddin Şenel'in "İlkel Topluluktan Uygar Topluma" adlı yapıtının (Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995, 4. basım) "Geçiş toplumunun düşünsel yapısı" ve "Uygar toplumun ideolojik yapısının oluşması" başlıklı bölümlerinden derlenmiştir. Dinsel düşüncenin ve tanrıların hangi toplumsal koşulların/gelişmelerin ürünü olduklarını anlatması dolayısıyla dosyamızda yer verdik. Arabaşıkları biz koyduk.

düşünüşe geçişlerinin dışı vurulmuş biçimleri olmaları çok olasıdır.

Neolitik topluluklarda sihirsel düşünce

Neolitik toplulukların, asalak ekonomi döneminin sihirli kültürünü kalıttıklarının daha açık kanıtları Mısır'dan sağlanmaktadır. Mısır'da, daha sonra Mısır'a özgü yerleşme merkezleri olan **nome**lerin sancaklarını oluşturan hayvanların, hayvan tanrıların, yarı insan yarı hayvan kurgusal varlıkların **nome**lerin geçmişindeki neolitik köylerin totemleri oldukları yolunda hemen hemen görüş birliği vardır. Bu neolitik köyler üzerinde egemen olan topluluğun totemi Horus (şahin) tanrılaşarak ve Firavunların bedenlerine girerek varlığını krallık dönemlerinde (uygar toplum döneminde) de sürdürmüştür.

Sihirsel düşünüşün neolitik topluluklarda sürüşünün bir başka (arkeolojik) kanıtı tılsım amacıyla yapılmış olan muskallardır. Üzerinde tılsım

lı işaretler, bazen totemler bulunan, hem Sümer'de hem Mısır'da hem de İndüs'te karşılaşılan bu muskalar, Mezopotamya'da üzerlerine mitosların işlendiği silindir mühürlere ve mülkiyeti belirten mühürlere dönüşeceklerdir. Mısır'da önce soyluların adlarını simgeleyen kartuşlara dönüşecekler, sonra da bu kartuşlar Mısır hiyeroglif yazısının ("tanrılarının konuşması"nın) temelini oluşturacaktır. İndüs'te de bu mühürler üzerine daha sonra İndüs yazısının karakterlerinin yazıldığını görüyoruz. Gerek mitoslar gerek muskalar ve mühürler, içlerinde sihirsel düşünüşten dinsel düşünüşe geçişin öyküsünü taşırlar.

Neolitik çoban topluluklarda sihirsel düşünüşün hayvanları konu alan totemci biçimi güçlenerek varlığını sürdürürken; neolitik çiftçi topluluklarda bunlar da bulunmakla birlikte, paleolitik topluluklardan kalıtılan "venüsler" önem kazanmıştır. Ancak bu dönemde venüslerin insanların ve hayvanların çoğalmasını sağlayacak "doğurganlık sihirleri" işlevleri ikinci plana düşerken insanları, hayvanları, bitkileri de içeren tüm doğanın verimliliğini sağlayan bir "toprak ana"nın, "anatanrıça"nın sembelleri durumuna geldikleri görülür.

Tarımsal üretimin insan düşünüşüne yansımaları

Düşünüş ürünlerinde görülen tüm bu değişikliklerin altında yatan olay, insanların geçim ve yaşam biçimlerinde doğan değişikliklerdir. İster bitkilerin ister hayvanların üretimi olsun, üretim insanları doğaya mutlak bağımlılıktan kurtarmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi insan düşünüşünün odağı artık yalnız doğa, doğanın da onu en çok ilgilendiren bölümü (hayvanlar) değil, hem doğa hem de insanlardır. Çünkü insanlar üretici ekonomiye geçerek doğayı biçimlendirmeye başlamışlardır. İnsanın doğayla ilgili düşünüşünün odağı da (geleceksel nedenlerle ve sembolik anlatım güçleri nedeniyle hayvanlar hâlâ birinci planda görünmekle birlikte) hayvanlardan doğa güçlerine ve bitkilere kaymaktadır. Bu olguyu en güzel biçimde kurban kuru-

mu açıklar. Toprağa atılan bir tohumun yüz iki yüz taneli bir başak demeti vermesi olgusu, insanlarda, sürünün bereketli olması için kurban edilen bir hayvanın doğacak yüz iki yüz yavrunun nedeni olacağı yolunda bir düşünce uyandırmış görünüyor. İlk uygar toplulukların tabletlerdeki, taşlardaki ve papirüslerdeki resimlerinde, toprağın verimliliğini artırmak için ona içki dökülüp, un serpildiğini de görüyorsak da; toprağın verimliliğini artırmak için genellikle hayvan ve bazen Frazer'in ortaya çıkardığı gibi Yeni Yıl şenliklerinde tahıl kralı seçilen bir insan kurban edilmektedir. Bu kurban geleneğinin altında yatan, ölüp yeniden dirilme düşüncesidir.

Ölüp yeniden dirilme düşüncesi ise tümüyle üretici ekonominin özellikle de tarımsal üretimin insan düşünüşündeki yansımasıdır. Mezolitik ve paleolitik topluluklarda olduğu gibi neolitik toplulukların eşitlikçi toplumsal yapılarını korudukları dönemde, insanların düşünceleri (daha önceki dönemlerden kalıttıkları düşünüş biçimleri yanında) doğayla ilişkilerinden ve birbirleriyle ilişkilerinden doğuyordu. Doğayla ilişkileri, doğadan geçimlerinin sağlanması ve doğanın, geçimlerini yaşamlarını yıkıma uğratan olumsuz etkilerinden kaçınılması ve üreme noktalarında düğümleniyordu. Bunları geçim ve ölüm tasaları olarak özetleyebiliriz. İnsanların birbirleriyle ilişki-

leri, eşitlikçi toplumsal yapılarda ortak savunma, ortak üretim ve ortak paylaşmayı sağlayacak bir birlik duygusu ve düşüncesiyle çözülebilmisti. Ama geçim ve ölüm sorunlarının çözümü ve bunlarla ilgili olan üreme sorununun çözümü o kadar kolay değildi.

Kaostan düzene...

Neolitik topluluklarda üretimin başlaması insanların geçimini asalak ekonomi dönemlerinin rastlantısallığından önemli ölçüde kurtarmıştı. Bu, rastlantısal olayları rastlantısal nedenlerle açıklama sistemi olan sihirsel düşünüşün dayanaklarından birinin çökmesi demektir. Tarımın başlamasıyla insanların geçimlerinde ve yaşamlarında rastlantısallığın yerini yavaş yavaş düzenlilik almaya başlamıştır. Bu düzen doğanın da daha düzenli biçimde gözlemlenmesini getirdi; dolayısıyla doğayı kaos içinde görmenin yerini, bir düzen içinde görme düşüncesini geliştirdi. Ancak tarımsal üretimden çıkarılan bu düzen, bitkiler dünyasının düzenine benzer bir düzen olacaktı. Bitkiler dünyasında gözlemlenen olaylar ise, ekinlerin yoktan var olmasına büyümeleri, sonra sararıp solup ölmeleri, tohumlarının bir başka yaşama kavuşmak üzere yeraltına inmesi ve orada bir süre kaldıktan sonra yeniden doğmaları idi. Doğada bir kargaşa değil, böyle bir düzen vardı. İnsanlar bu düzenin bir parçasını kendileri düzenliyorlardı.

Venüslerin insanların ve hayvanların çoğalmasını sağlayacak "doğurganlık sihirleri" işlevleri ikinci plana düşerken, tüm doğanın verimliliğini sağlayan "toprak ana"nın, "anatanrıça"nın sembelleri durumuna geldikleri görülür.

Çabalıyor, ekiyor, suluyor ve biçiyorlardı. Ama bunun dışında tohumun toprak altındaki ve üstündeki gelişmesi, ekinlerin sararması bölümlerini ve ekinler dışındaki bitkilerin ve hayvanların var oluşları ve yok oluşlarını düzenleyen bir varlık olmalıydı. Bu varlık çoban topluluklarda güneş, fırtına; çiftçi topluluklarda toprak ana, anatanrıça olarak düşünülürdü. Böylece doğa, ama bu kez hayvanlar değil, üretimi etkileyen yer, gök, rüzgâr, güneş gibi doğa güçleri de insan düşüncesinin odağını oluşturdu. Düşünce burada “geçiş düşüncüsü” olma niteliğini gösterdi. Mevsimleri saptamak için gözlemlenen yıldızlar, totemci bir dünya görüşüyle gökteki hayvanlara (burçlara) benzetilecektir. Sonuçta doğa güçleri ya da eski totemler tanrılığa yükseltilip kendilerine yaratma ve yok etme işlevleri yüklendi. Çünkü ürünün ve ürünle birlikte topluluğun yazgısı yarı yarıya insanın elinde idi (insanların çalışmalarına bağlı idi), yarı yarıya ellerinde değildi. İşte ellerinde olmayan o yarı, kendileri dışında yaratıcı ve yok edici nitelikleri olan bir varlığa yüklendi. Ve genellikle bu varlığı kendileri gibi kişileştirme eğilimi gösterdiler. Bu varlık artık belirsiz sihirsel güçler olamazdı. Çünkü üretimin yazgısının yarısı artık insanların elindeydi ve insanlar kendilerini etkin bir güç olarak görmeye başlamışlardı. Bu nedenle düşüncenin bir odağı da insan, topluluk idi. Üretimin yazgısının yarısını elinde tutan doğa güçlerinin de bir insan, ama kendilerinden çok

daha güçlü bir insan olduğunu düşüneneceklerdir. Artık düşüncenin bu yolda mutlak yaratıcı tanrılara varması için toplumda bir başka olguyu, bireyin ve bazı sınıfların yazgılarının bütün bütün ellerinden çıktığı sınıflaşmayı ve siyasal farklılaşmayı beklemek gerekecektir.

Tarımsal üretimin başlaması, doğadaki neden sonuç ilişkilerini kavrama şansına sahip olma yolunda atılmış bir adımdı. İnsan ekip biçmeyle doğa ile karşılıklı bir etkileşim içine giriyordu ve bu ilişki doğa olaylarını bir seyirci gibi gözlemlemesinde sahip olamayacağı sınama ve yanılma yöntemlerini de insanın eline vermiş oluyordu. Yanılmalarının sonuçlarını görmezliğe gelemezdi ve yanılmaları ona çok pahalıya patlıyordu. Öte yandan sihirsel törenler ürünün ne artmasını sağlayan ne de bir yıkıma (kuraklığa, hastalığa) karşı onu kurtarabilen şeylerdi. Bununla birlikte ürünün gelişmesi için gerekli fizik işlemler yanında bu törenler de uygulanırdı. Sihirsel törenlerin uygulanışının nedenlerinden biri, geleneklerin sürdürülmesi; ötekisi sihirsel törenlerin hâlâ ekonomik bir ortamının bulunmasıydı. Çünkü ürünün yazgısının yarısı insanın elindeyse yarısı da ‘doğa’nın, dolayısıyla rastlantıların elinde idi. Rastlantıların ürünün verimini sağlayacak yönde olmasını sihirsel törenlerle etkilemeye çalışma “umudu”nun hâlâ bir işlevi vardı. İnsanın yaşamı düzene girdikçe insan dünyayı yaşamı ve toplumu gibi düzenli bir bütün olarak görmeye başladıkça; ürün-

le ilgili bu sihirsel törenler ürünün yazgısını elinde tutan bir yaratıcıya yönelik dinsel törenler biçimine dönüşecektir.

Geçiş topluluklarının insanın geçim sorunu yanı sıra ölüm sorunuyla ilgili tasaları da, bitkiler dünyasındaki düzenin tüm canlılara genellenmesiyle, kolaylıkla yanıtlanabiliyordu. Tohum gibi ölüm de bir son değildir. Öleni toprağa gömersen ilerde yeniden doğacaktır. Geçiş toplumlarında öte dünya kavramı sorgulu sınavlı, cennetli cehennemli bir ideolojik yönlendirme dünyası kavramı değildir. Bu nitelikleri sınıflı uygar toplumun çıkışından çok sonra kazanacaktır.

Eksik olan: Tapınma

Böylece geçiş toplumunun geçim ve yaşam koşulları içinde dinsel düşüncünün öğeleri bir bir oluşmaya başlar. Gene de bir öge, dinsel düşünüş sayılabilmesini sağlayan önemli bir öge eksiktir: “tapınma”. Sihirsel düşünüş dinsel düşünüş ayrımı yapan yazarların çoğunluğu, bu iki düşünceyi, sihirin doğa güçlerine buyurmasına karşılık dinin doğaüstü güçlere yakarma olduğunu söyleyerek ayırırlar. Sihirin buyurmasına karşılık dinde yakarma eğilimi, asalak ekonomide ve üretici ekonomide insan-doğa ilişkilerinin açıkladığımız biçimine ters düşüyor görünür. Bunun nedeni, dinin bu niteliğinin insan-doğa ilişkilerinden çok insan-insan ilişkileri ile bağlantılı oluşudur. Gerçekten insan-insan ilişkisinin eşitlikçi olduğu ilkel topluluklarda yalvarma, yakarma kavramı yoktur. Bunlar, eşitsizlikçi, sınıflı toplumların kavramlarıdır. İnsanlar sınıflı uygar toplumun oluşmasından sonradır ki, uygar toplumun doğaya egemen olma yolunda attığı adımların da etkisiyle, doğaya toplumsal düzenin bakış açısıyla bakacaklardır. Toplumda yazgıları nasıl başka kimselerin, başta yöneticinin elindeyse, doğada da ürünlerin ve her türlü canlıların yazgısının yöneticiye benzer bir tanrının elinde olacağını düşüneneceklerdir. Topluluklarının yöneticilerine yakarışları, yöneticileri önünde eğilişleri gibi doğanın yöneticisi önünde eğilip ona yakar-

Kurban geleneğinin altında yatan, ölüp yeniden dirilme düşüncesidir. Bu düşünce ise üretici ekonominin özellikle de tarımsal üretimin insan düşüncesindeki yansımasıdır.

maya, bir başka deyişle tapınmaya başlayacaklardır. Böylece geçiş topluluklarında gelişmeye başlayan dinsel düşünce, tapınılan yaratıcı yönetici kavramıyla, ancak sınıflı, siyasal farklılaşmaya uğramış uygar toplum döneminde olgunluğuna kavuşabilecektir. Geçiş dönemi boyunca kalıntı sihirsel düşünüş ile olgunlaşmamış bir dinsel düşünüşü yan yana görürüz.

Geçiş döneminin gelişmesi, topluluklar arası ilişkilerin gelişmesine de koşutluk göstermiştir. Yerleşik çiftçi toplulukların anatanrıça kültü kısa ömürlü olur. Çobanların çiftçiler üzerine çöreklenmesiyle ya anatanrıça kültü yanı sıra totemik hayvan kültürleri varlıklarını yan yana sürdürmüşler, ya çiftçi toplulukların tanrıçalarıyla çoban toplulukların hayvan totemlerinin karışımı tanrılar türemiş ya da çiftçi toplulukların tanrıçalarıyla çoban toplulukların (çiftçi topluluklardan esinlenerek edindikleri ve patriarklar ve ataya tapış kültürleri ortamında geliştirilen) erkek tanrıları evlendirilmiştir.

Tanrılar doğuyor...

İster asalak ekonomiye ister üretime sahip olsunlar, eşitlikçi topluluklarda sihirci, şaman, din adamı gibi kimseler düşünce üreticileri olmaktan çok topluluğun ürettiği düşünceleri biçimlendirici, dile getirici ve kuşaktan kuşağa geçirici kimselerdir. Dolayısıyla dile getirdikleri düşünceler yanlış düşünceler olabilir; ama bilinçli bilinçsiz ideolojik saptırılmış düşünceler olamazlar. Sınıflı uygar toplumlarla durum değişir. Din adamları önce toplumsal artı ile geçinen ve doğrudan geçim etkinliklerine katılmayan uzman düşünürler olmuşlardır. Sonra sayıları artarak, toplumun düşüncesini dile getiren kimseler olmak yerine, toplumun düşüncelerini biçimlendiren kimseler durumuna gelmişlerdir. Son olarak din adamları örgütlenerek bir "kilise" oluşturmuşlardır. Bu olay (din adamlarının büyük sulama tarımını ve öteki ekonomik etkinlikleri örgütleyip yönettikleri bir dönemde) düşüncenin, geçim ve yaşam etkinliklerinden kopması olmasa bile, farklılaşması anlamına ge-

lir. Bir başka deyişle, düşünsel yapı ekonomik ve toplumsal yapılardan farklılaşmıştır.

Düşüncenin farklılaşmasının ve tam zaman düşünce uzmanlarının eline geçmesinin sonuçları, toplumdaki düşüncelerin gözden geçirilmeleri, toplumun yapısına uyacak biçimde sistemleştirilmeleri, buna uymayan düşüncelerin elenmeleri ve bu sistemin bir bütün oluşturması için yeni düşüncelerin türetilmesi olmuştur. Demek ki toplumu, doğayı ve yaşamın belli başlı tüm sorunlarını içeren bir "dünya görüşü"nün türetilmesi olmuştur. Bu dünya görüşünün örnekleri bir sonraki bölümde ele alınacak. Burada, doğrudan geçim etkinliklerine katılmayan, toplumsal artıdan beslenen tam zaman düşünce uzmanlarının türettiği bu dünya görüşünün ister istemez sınıfsal konumlarının yol açtığı bir ideolojik sapma içinde olacağını belirtmekte yetiniyorum. Kısacası, ilkel topluluklardaki "düşünsel yapı" yerine artık uygar toplumun "ideolojik yapı"sının temelleri atılmaya başlanmıştır. Tüm olarak bakılırsa, geçiş toplumlarında analojik sihirsel düşünüş tek düşünüş biçimi olmamakla birlikte varlığını sürdürmektedir. Onun yanında tündengelimci bir dinsel düşünüş gelişmektedir. İnsan doğayı, doğadaki neden sonuç ilişkilerini anlama yolunda ilk adımını atmıştır. Doğa artık ona bir kaos değil bir düzen olarak görün-

mektedir. Her şeyin bir düzeni, her şeyin bir nedeni vardır. Ancak insan genel olarak düzeni gözlemlemiş olmakla birlikte, düzeni oluşturan parçaları kavrayamamıştır. Bir düzenin olduğu, ancak bu düzeni yaratan binlerce nedenin bilinmediği bir durumda her şeyin tek nedene bağlanıverilmesinin koşulları doğmuştur. Bu neden çiftçi topluluklarda daha sonra anatanrıçalığa yükseltilecek olan "toprak ana"dır; çoban topluluklarda göklere dek yükselmiş olan güneştir. Böylece her şeyin bir yaratıcısı, tek nedeni saptandıktan sonra, her sonucu ondan türetecek tündengelimci düşünce kurgularına kapılar ardına dek açılmıştır.

Bilimsel düşünüş de uç veriyor

Geçiş toplumlarında bilimsel düşünüşün tohumlarının da atıldığını söyleyebiliriz. Doğayı taklit ederek bile olsa doğa yasalarına uyarak tohumu toprağa ekmek, bilimsel düşünüşün tohumunu da ekmıştır. Neolitik topluluklarda artı besinin ve boş zamanın sağladığı olanaklarla gerçekleştirilen çömlekçilik, dokumacılık, mayalandırma (biracılık, şarapçılık, ekmekçilik) gibi ev ekonomisi zanaatları da bilinçsizce de olsa nesnelerin fizik ve kimyasal özelliklerinden yararlanma, bilimsel düşünüşün değilse de bilimsel davranışın başlangıcıdır. Bilimsel düşünüşün başlangıcı değildir, çünkü örneğin çömleğin pişirilince sertleş-

Tarımsal üretimin başlaması, doğadaki neden sonuç ilişkilerini kavrama şansına sahip olma yolunda atılmış bir adımdır.

mesi, arpanın mayalanması, uygar toplum dönemine geçmiş geleneklerden çıkarıldığına göre sihirsel işler olarak düşünülüyordu.

Geçiş toplumunun düşünsel yapısı, belki en güzel biçimde bir çömlekçinin davranışlarında izlenebilir. Çömlekçi balçığa biçim verip onu pişirirken doğan değişiklikleri sihirsel gizemli değişiklikler olarak görüyor ve bu değişikliklerin başarılı olması için bir yandan fizik ve kimya yasalarından (farkında olmaksızın) yararlanırken, bir yandan sihirler yapıyor ve sonuçta, ocaktan çatlamadan pişirilmiş bir anatanrıça heykelciğini başarıyla çıkarabiliyordu.

Uygar toplumda sihirsel düşünüş önemini yitirecek ve bir kalıntı düşünüş durumuna düşecektir. Dinsel düşünüş hiyerarşik düzen anlayışı, öte dünyası ve tapınılan, yakarılan tanrılarıyla gelişmeye başlayacaktır ve bilimsel düşünüşün ilk örnekleri görülecektir. Tarımsal üretim bilimsel düşünüşün gelişmesine elverişli değildir; çünkü ürünün yazgısının yarısı üreticinin elinde değil, doğa koşullarının elindedir. Oysa sanayi üretimi, bir eşyanın yapılmasında insanın iradesi dışındaki dış nedenlerin işe karışması olasılıkları az ve eşyanın yazgısı başından sonuna dek

insanın elinde olduğu için, bilimsel düşünüşün gelişmesinin nesnel koşullarını taşır. Gerçek bilimsel düşünüşün gelişmesi için bu yetmez; bir de, yapılan işin üzerinde sistemli bir düşünce çabası harcamak gerekir. Bu olanak çoğu kez amatör neolitik zanaatçının elinde yoktur. Uygar uzman zanaatçının elinde de yoktur. Ne var ki uygar toplum, artı ürünle bir yandan tam zaman uzmanı zanaatçıları, bir yandan tam zaman uzmanı düşünürleri beslemeye başlayınca, bilimsel düşünüşün doğmasının hem nesnel hem öznel koşulları oluşmuştur. Zanaatçılar pratik bilgi birikimini sağlamıştır, din adamları kuramsal bilgi biriktirmişler ve yapılan işler üzerinde yoğun ve sistemli düşünme olanağı bulabilmişlerdir. Din adamlarının kuramsal bilgi birikimleriyle, zanaatçıların pratik bilgi birikimlerinin birleştirilmesinin ürünü olarak doğan tekerlek, döner çömlekçi tablası, metal ergitme, önceden hazırlanan planlara göre yapılan tapınaklar, bilimsel düşünüşün ürünü olmaktan başka biçimde yorumlanamaz.

Egemen düşünüş biçimi dinsel düşünüş oluyor

Uygar toplumun başlarında bilimsel düşünüş, egemen dinsel dü-

şünüşün yanında ticaret ve zanaatlarla birlikte gelişecek olan geleceğin düşünüşü olarak görünmektedir. Yaşamı yapı, mal yapımı gibi alanlarla sınırlıdır. Dinsel düşünüş ise egemen düşünüşdür. Yalnız tarımsal üretim alanı değil, tüm doğa dinsel düşüncelerle açıklanır. İnsan-doğa ilişkileri gibi insan-insan ilişkileri de (toplumsal, tarihsel olaylar da) dinsel düşüncelerle açıklanır. Ve bu düşünceler, pratikten türetilen düşünceler değildir. Soyut, pratikle bağlantılarını koparmış, uzman düşünürler sınıfı tarafından türetilen "metafizik" düşüncelerdir. Egemen düşünüş biçimi, din adamlarının telkin ettikleri dinsel, metafizik bir düşünce olunca, gerek tarım gerekse sanayi alanında çalışan kimseler düşüncelerini kendi pratiklerinden türetmekten çok, bu düşünceleri benimseyeceklerdir. Bu metafizik düşünceler ise, onların üretimlerini, zanaatlarını geliştirici düşünceler olmayacaktır; üretimi geriletmez iseler ona ne yararı ne de zararı olan düşünceler olarak varlıklarını uzun süre sürdüreceklerdir.

Tapınaklar ekonomide başrolü oynarken; verimli ürünler yaratan pratik ve kuramsal bilgi birikimi ve etkileşimi vardı. Tapınakların, dolaşısıyla din adamlarının üretimin odağından uzaklaşarak tüketim odakları durumuna gelmelerinden sonra din adamlarının üretimle ilişkileri tümüyle kopmuş; ne pratik bilimlerin ne de kuramsal bilimlerin gelişmesine hiçbir yararları olmamış, tersine metafizik düşünceleri telkin ederek zararları olmuştur. Öte yandan düşünmenin ve okuryazarlığın din adamlarının tekelinde olup zanaatçıların bunlardan yoksun bulunmaları; onların da pratik ve kuramsal bilim alanına önemli katkılar yapamamalarına yol açmıştır. Tapınaklara bağlı olmayan tacirlerin ve sonra sanayicilerin okuryazar, bilgi biriktirecek boş zamana sahip kimseler olarak ortaya çıktıkları topluluklarda; üretimle ilişki kuran hiç değilse dinsel metafizikle bağlantısını koparan kuramsal düşünce (kısa bir süre sonra yeni bir dinsel metafiziğe batmak üzere) bilimsel yola girecektir.

DİNSEL DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN GELİŞMESİ

Uygar toplumun “tarıma dayalı eşitsizlikçi uygar toplum” döneminde düşünsel yapı ideolojik bir biçim alır. Uygar toplum doğarken düşünsel yapısını, tarıma dayalı bir yaşam biçimine sahip olan geçiş toplumlarının dünya görüşü üzerine dayandırmıştır. Özellikle yerleşik çiftçi toplulukların dünya görüşü, bitki dünyası içinde etkin bir insan ögesi gerçeğinin hem toplumsal hem canlı hem de cansız dünyaya uzatılmasıdır. Buna göre doğada her şey canlıdır ve yaşamları mevsimlere göre ölüp dirilen bir bitkiler dünyasının yaşamını andırmaktadır. İnsanın etkileyemediği doğa güçleri artık (ilkel toplumda olduğu gibi) hayvan değil, ata kültüründe olduğu gibi insan biçiminde düşünülmektedir. Bu güçlerle insanın arası açık değildir. Örneğin ataların ruhları yeni bebeklerin doğumuyla yeniden topluma dönebilmektedir ve atalar bu dönemde tanrılaştırılmamışlardır.

İnsan-tanrı ilişkisi, efendi-köle ilişkisinin yansıması

Uygar toplumun ideologları olan din adamları düşünüşü sistemleştirme çabasına girerler. İlkel toplumdan kalıtılan totemler, doğa güçleri, yıldızlar, atalar, özellikle egemen sınıfın ataları tanrılaştırılırlar. Doğada etkin öge insan olduğu için her türlü tanrılara insan biçimi verme (antropomorfizm) eğilimi görülür. Sonra tanrıları toplumsal örgütlenişe koşut bir biçimde örgütlendirme girişimi başlar. Bu örgütlendirmenin başladığı uygarlığa geçiş döneminin toplumsal örgütlenmesine uygun olarak tanrılar, fazla eşitsizlikçi olmayan, örneğin kadın ve erkek tanrılar arasında büyük bir farkın bulunmadığı ve tanrıçaların toplumsal olaylara etkin olarak katıldıkları bir panteon içinde yaşatılmaya başlanır. Bu ilk dönemde hatta sınıf farklarının azlığına uygun olarak tanrılarla insanlar arasında bile kesin ayrım ve büyük bir farklılaşma görülmez. Kral E-tana tanrılar arasına alınır, Sümer Nuh’u Utnapiştim’e ölümsüzlük bağışlanır, tanrıça İştari Gılgamış’a

aşık olur. Ancak toplumsal farklılaşmanın artmasına uygun olarak tanrılarla insanların arası gittikçe açılır. Tanrılarla arası açılmayan tek kişi, bazen tanrı, bazen tanrının oğlu, bazen tanrıların beslediği kimse olan yöneticidir. Ama bu farklılaşma başlamadan önce (insanların, taşkın ovasında dünyaya düzen vermelerini ve siyasal farklılaşmanın başlamasıyla topluma düzen vermelerini anımsarcasına) tanrılar doğayı yoktan var etmeyen yalnızca kaos içinde buldukları dünyaya düzen veren varlıklardır.

Doğayı böylece açıklayan dinsel dünya görüşünde, toplumsal farklılaşmanın gittikçe arttığı bir dönemde, sıra insanın doğadaki yerini, toplumu, bireyin toplumdaki yerini açıklamaya gelince, tanrılar doğaya düzen veren varlıklar olmaktan doğayı yaratan varlıklar olma noktasına yükseltilmişlerdir. Dolayısıyla yalnız doğayı değil insanları da yaratan varlıklar olarak görülürler. İnsanları yaratışlarının biçim ve amacı ilginçtir. Biçimi, insanların ırmak boyu bataklıklarından tarım topraklarını yaratışlarına benzer, bir çömlekçinin balçıktan çömleğe ya da heykelciğe biçim verişine

benzer. İdeoloji, malzemesini dünyaya görüşünden, düşün biçiminden almaktadır. İnsanların yaratılışlarının amacına bakarsak, dünya görüşünün ideolojik bir yapı kazanması olgusunun olanca açıklığı ile gözler önüne serildiğini görürüz.

Gerçekten elimizdeki tabletlerle, MÖ 2. binyıldan ve Babil tapınaklarından gelmekle birlikte geçmiş Sümer’e dek dayanan *Enuma Eliş*, yaratılış mitosuna ve benzeri öteki mitoslara göre, tanrılar insanları her türlü maddi gereksinimlerini zahmete girmeksizin giderebilmeleri yolunda kendilerine yardım etmeleri için “hizmetçileri” olarak yaratmışlardır. Bir ölü dilden yapılan çeviride esneklik amacıyla “hizmetçi” olarak çevrilen sözcük “kul”, “köle” anlamında bir sözcük de olabilir. Öyle değilse bile daha sonra köleliğin yaygınlaşmasıyla insan-tanrı ilişkilerinin, efendi-köle ilişkisinin bir yansıması olarak görülmeye başlandığı hemen hemen kesin. Yoksa tektanrı dinlerde kölelik kalktıktan nice sonra, bugün bile varlığını sürdüren “kul” kavramı başka türlü açıklanamaz.

Geçiş toplumuyla başlayan sihirsel düşünceden dinsel düşünüşe ge-

İnsan-tanrı ilişkilerinin, efendi-köle ilişkisinin bir yansıması olarak görülmeye başlandığı hemen hemen kesin.

çiş hareketinin, kul kavramının doğuşu ile tamamlandığı söylenebilir. Geçiş toplumunun başında sihirsel ve dinsel düşüncüler hemen eşit ağırlıkta olarak yan yana iken, uygarlığa varan gelişmelerle dinsel düşünüş ağırlığını artırmaya başlamış ve uygar toplumda dinsel düşünüş ege-men düşünüş biçimi olmuş, bilimsel düşünüşün tohumları atılmış, sihirsel düşünüş yan düşünüş biçimi durumuna düşmüştür, hatta yasaklanmıştır. Gerçekten Mezopotamya yasalarından kutsal kitaplara, *Kitabı Mukaddes'e*, *Kuran'a* dek uygar toplumun resmi belgelerinde sihirciler (büyücüler) için çoğu durumda ölüm cezalarının konduğunu görüyoruz.

Sihirciliğin böyle şiddetle cezalandırılmasının altında kuşkusuz insanlarla doğüstü güçlerin ilişkilerinde aracılığı tekeline almış örgütlü din adamlarının çıkarları da yatmaktadır. Ancak bu sonuçta onun kadar tarımsal üretime dayanan eşitsizlikçi uygar toplumun dinsel görüşünün, geçim ve yaşam biçimi tarafından bir kez türetildikten sonra, bu düşün biçiminin yaradancısı, yazgıcı, eşitsizlikçi temel değerlerine göre din adamlarınca ve bu değerleri benimsemiş başka kimse-

lerce sistemleştirilip, kendi iç mantığına göre (tumdengelimci yöntemlerle) geliştirilmesinin de rolü vardır. Gerçekten yazgının tanrının tekeline geçtiği, bireyin doğa karşısında tarımsal üretimde etkin bir rol almaya başlamasına karşın, farklılaşmış, sınıflaşmış toplumda yazgısının elinden çıktığı ve kendi dışındaki güçlere boyun eğdiği bir ortamda, bireylerin olayları sihirle etkilemelerine ne olanak ne de izin verilmediği gibi, tanrının saptadığı değişmez yazgının sihirsel girişimlerle değiştirilebilmesine düşünsel bir olanak da yoktur.

Tanrı, yöneticilerin perdesi

Dünya görüşü dinsel değerlere ve düşünüşe göre örgütlenirken, aslında bu görüşün içinde yaşanan toplumsal düzenin bir yansıması biçiminde oluştuğunu görürüz. Gerçekten Mezopotamya'da tanrılar, baştanrı, vezirleri, danışma meclisleri ile yeryüzü toplumu, hatta bir devlet gibi örgütlenildikten başka, insanlarla tanrıların ilişkileri de tümüyle köylülerin din adamlarıyla, tapınakla ilişkilerini anımsatır. İnsanlar tanrıların "hizmetçileri" olarak yaratılmışlardır. Görevleri, tanrının (tapınağın) tarlalarında çalışıp

ürünü tanrının evine (tapınağa) teslim etmek, tanrının evinde (tapınakta) tanrıyı yedirmek, içirmek, giydirmek, eğlendirmek hatta pohpohlamak gibi hizmetleri görmek-tir. Senaryo bir nokta dışında tümüyle gerçekliğe uygundur. Yalnızca din adamlarının yerine başrolü tanrı oynamaktadır. Ya da din adamlarının rolü tanrının gerisinde karanlıkta

kalıp görülmemektedir. İşin kritik noktası da buradadır.

İnsanların bu hizmetine karşılık tanrılar insanlara öfkelenmeyeceklerdir, onları başlıcaları tufan, açlık ve savaş yenilgisi olmak üzere çeşitli yıkımlardan koruyacaklardır. Senaryonun bu bölümü de gerçeğe uygundur. Gerçekten tapınağın su denetleme çalışmaları, köylülerin evlerini ve tarlaları selden, tapınağın ambarları, kıtlık zamanında açlıktan, tapınağın olanaklarıyla sağlanan silahlar, hatta paralı askerler, kent toplumunu yenilgiden korumaktadır. Buna karşılık tanrılara yeterince hizmet etmez, kurban, adak sunmazlarsa (tapınağa artıyı vermezlerse, tapınakta bu işleri görecektir bulunduklarından) tanrılar onları bu yıkımlarla cezalandıracaklardır. Cezalandırmanın da gerçeğe uymayan hiçbir yönü yoktur. Yalnızca senaryoda gerçekte yapılanlar, "yapılmalı" biçiminde yazılmıştır. Bilim adamı bunu "geçim ve yaşam ilişkileri olduğu gibi bu biçimde sürmeli" şeklinde okumalıdır.

İnsan-doğa ilişkileri (tarım üretiminde insanın denetleyemediği doğa güçleri karşısındaki çaresiz durumu) insan-insan ilişkileri (sınıflı toplumda bireyin yazgısının başkalarının elinde olması) gibi yöneten-yönetilen ilişkileri de rahiplerin teolojik sisteminde dile getirilmiştir. İlk tanrılar yöneticinin (projeksiyonudur) uzantısıdır. Sonra insan-tanrı ilişkileri, insanın yalvarması, yakarması, ayağa kapanması, sadakatin ödüllendirilmesi, başkaldırmanın cezalandırılmasıyla, yönetici ile yönetilen ilişkisine benzetilmiştir. Yöneten-yönetilen ilişkisinde yönetici de tanrının bir hizmetçisi, ama vekili olan bir hizmetçisi olarak, tanrının gerisine saklanmıştır. Verdiği buyruklar tanrının buyruklarıdır. Dolayısıyla yöneticinin buyruklarına karşı gelmek tanrıya karşı gelmek demektir. Yönetici yalnızca tanrının buyruklarını aktarmakta ve yerine getirmektedir. Üretim araçlarının tapınağın denetiminde olması ideolojiye toprakların tanrının tarlası olduğu biçiminde yansınca buna uygun olarak tanrı ile yönetici ilişkilerinde yönetici ya

Yöneten-yönetilen ilişkisinde yönetici de tanrının bir hizmetçisi, ama vekili olan bir hizmetçisi olarak, tanrının gerisine saklanmıştır. Verdiği buyruklar tanrının buyruklarıdır. Dolayısıyla yöneticinin buyruklarına karşı gelmek tanrıya karşı gelmek demektir.

tanrının “kiracısı”dır ya vekilidir, ya da çobanıdır. Bunlardan ilk uygarlıklarda en yaygın görüleni “çoban kral” kavramıdır. Bu kavramın altında, yöneticilerin yerleşik çiftçi üzerinde çöreklenen göçebe çoban topluluktan çıkmaları olgusu ve göçebe toplumun dünya görüşü yatar. Uygarlaşmayla bu dünya görüşünün başına bir de tanrı geçirilince siyasal ideoloji şu biçimi alır: Topluluk tanrının sürüsü, yönetici tanrının çobanıdır. Çoban sürüye iyi davranmalıdır ve sürüyü iyi yönetmekte tanrıya karşı sorumludur. Böyle bir ideoloji, yöneticiyi yönetenlerin üstüne çıkarmasıyla, ancak yönetimin yönetilenlerin de yararına olması koşulunu getirmesiyle ve yöneticiyi tanrıya karşı sorumlu kılmasıyla yetkin bir siyasal ideolojik modeldir. Bu model içinde bu ideolojiyi türeten din adalarına bir dereceye dek yöneticiyi yönlendirme, etkileme olanağı da bırakılmıştır. Yönetici olsun din adamları olsun, büyük bir olasılıkla kurdukları bu senaryoya kendileri de inanmaktadırlar. Ama içten oluşları, onların içinde bulundukları sınıfın, grubun çıkarlarına olan şeylerin tanrının da isteğine uygun olduğuna inanmalarını engellemez, tersine hızlandırır. Bu noktada dünya görüşü bilinçli bilinçsiz ideolojik bir biçim almaya başlar. Topluluğun öteki üyelerinden farklı bir noktadan farklı bir bakış açısı ile bakışın ürünü olan düşünsel yapı, hele bu bakış açısına göre örgütlenilmiş bütüncü bir dünya görüşü oluşturulmak üzere sistemleştirilirse, ideolojik bir biçim alır. Düşünceler, nesnel koşulların yansıması olarak oluşup örgütlenmez, düşünce sisteminin bütününe uyacak biçimde algılanıp, seçilip, gerektiğinde değiştirilip sisteme uydurularak biçimlendirilir. Ideolojik yapının böylece örgütlenmesi tamamlandıktan sonra bu kez düşünceler nesnel koşulların yansımasıyla oluşmaktan çok bu sistemden türetilmeye başlanır. Yani sistemleştirilmiş düşüncelerden yani inançlardan türetilmeye başlanır. Bu, aklın tümdengelimci (dedüksiyoncu) işlemiyle yapılır. Böyle bir çıkarsama yapmaya olanak verecek

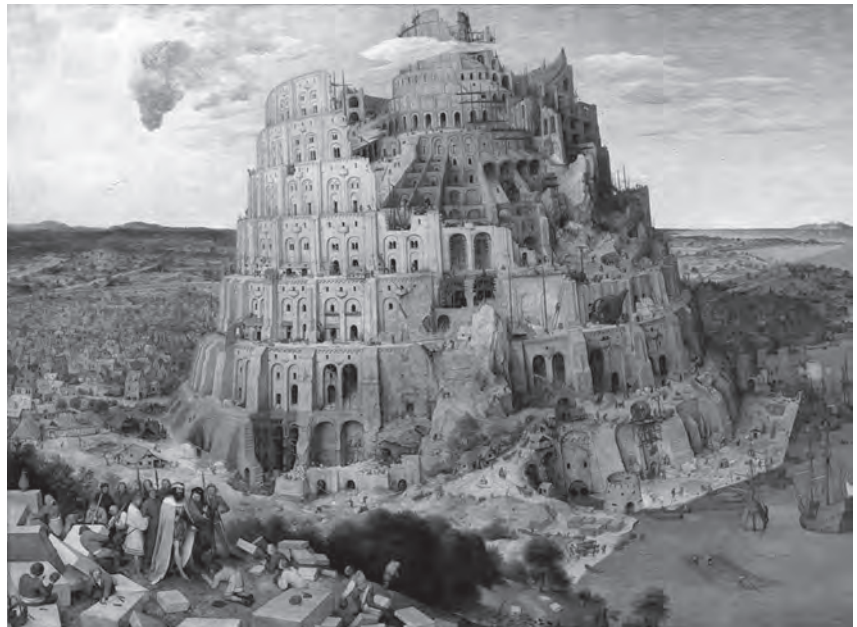
biçimde daha önce tanrıya bazı nitelikler, özellikle egemen sınıfın, egemenin nitelikleri yüklenmiştir. Dolayısıyla yapılan çıkarsamalar egemene, egemen sınıfa, onların düşüncelerine ve çıkarlarına uygun çıkarsamalar olur.

Uygur toplumda düşünsel yapı bu nedenlerle ideolojik bir biçim almıştır. Tarıma dayanan bir toplumda bu ideolojik yapının dinsel temellere dayandığı görülür. Ideolojik dinsel düşünüş toplumsal farklılaşmanın yansıması olan insan-tanrı farklılaşması ile başlar. Bu farklılaşmada çöreklenen egemen topluluğun yanı sıra, öteki sınıfların hatta boyun eğdirilen topluluğun birliğini temsil eden tinsel simge de tanrı olarak yansıyabilir. Hatta bazı durumlarda egemen sınıfça yadsınmadıkça, onun da yansıması gerekir. Toplumu oluşturan sınıfların bütünleşmesi için bu gereklidir. Ekonomik ve toplumsal bütünleşme tanrıların bütünleşmesinde kendini gösterir. Ondan sonra da toplumun çapı genişledikçe, o toplumsal bütünleşmeye katılan toplulukların tanrıları da kendi aralarında bütünleşirler. Bu kuşkusuz eşitlikçi bir bütünleşme değildir, önemli tanrılar, önemsiz tanrılar vardır. Ayrıca içlerinden birisi baştanrılık savında bulunur. Siyasal egemenlik bir kentten ötekine geçtikçe baştanrılık da öyle geçer.

Ekonomik toplumsal siyasal bütünleşme kent devletinden ulu-

sal devlete geçerken kalabalıklaşan panteon, imparatorluğa geçerken baştanrı ve başlıca tanrılar dışındakiler önemlerini yitirecek kadar büyür. Bunun üzerine imparatorluğun gelişmesi döneminde merkezi iktidar erkini (biraz da yerel tanrılara hoşgörü, onların saygınlığından yararlanma, onları imparatorluk panteonuna alma yollarıyla) yaygınlaştırıp siyasal örgütlenişini geliştirerek iyice sağlamlaştırdıktan sonra, imparatorluk sınırları içindeki ülkelerde yönetim ve inanç birliği gereksiniminden dolayı tanrıların azaltılması süreci işlemeye başlar. Bu yolda ilkin baştanrıcılığın güçlendirilip, sonra tektanrıcılığa giden yolda tanrıların sayısının azaltılması eğilimi gelişir. Ne var ki bu ideolojik gelişmeler belli bir dinsel merkezde ya da başkente oluşan gelişmeler değildir. Tüm imparatorluk ülkelerinde hatta tüm uygarlık bölgelerinde görülen gelişmelerdir. Bu gelişmelerde de uygar toplumlarla geçiş toplumların düşünsel etkileşimi önemli bir rol oynar. Tektanrıcılığa varan bu gelişmeler, belki en iyi biçimde İbranilerin göçleri, yerleşmeleri ve sürgün edilmeleri izlenerek gözlemlenebilir. İbranilerin serüveni aynı zamanda, uygar toplumun etkisi ile Türk, Moğol, Sami ve Hint-Avrupa gibi göçebe toplulukların toplumsal, siyasal düşünsel farklılaşmaya uğramaları konusunda da örnek oluşturmaktadır.

Pieter Bruegel’in “Babil Kulesi” adlı tablosu.

Allah'ın sınıfsallığı üzerine notlar

Ne zaman ki (ezen-ezilen, sömüren-sömürülen, yöneten-yönetilen biçiminde) sınıflara bölündü insanlık, ne zaman ki emeğinin ve emek ürününün bir bölümüne el konulmaya başlandı, bu el koyma olgusunun ambalajı olarak ortaya çıktı tanrılar ve egemenlerin ideolojisi olarak dinler. İnsan emeğinin bir kısmı ondan koparılarak "insanüstü" haline getirilmiş ve ona karşı bir silah (devlet, tanrı, din, sermaye, vb. şeklinde) olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Ender Helvacıoğlu

Dinler kimin ihtiyacı olarak doğdu?

Günümüzde ne kadar iç içe geçmiş olsalar da, toplumların binlerce yıllık inançları ile din olgusunu birbirinden ayırmak gerekir. Çok çeşitli biçimler alarak halkın günlük yaşamında süregelen inançların (kutsallaştırmaların) on binlerce yıl eskilere, uygarlık öncesine giden kökenleri bulunur. Din ise "uygarlık paketi"nin bir unsurudur, deyim yerindeyse "uygarlık çocuğu"dur ve en fazla 7-8 bin yıllık bir geçmişi vardır.

Dinler, ilkel topluluklardan uygar topluma geçiş sürecinde, o toplulukların çok çeşitli ve farklı inançlarının sistematikleştirilmesi, tekleştirilmesi ile oluşmuştur. Devlet nasıl yönetme, ordu nasıl silah tekeliyse, din de inanç tekeli olarak temel üstyapı kurumları içindeki yerini alır. Dolayısıyla dinler, sınıflaşmanın, ezen-ezilen, sömüren-sömürülen, yöneten-yönetilen çelişkilerinin ortaya çıkmasıyla, egemen sınıfların bir ideolojik hegemonya aracı (egemenlerin kurgusu) olarak insanlığın gündemine girmiştir. Dinler başından itibaren, egemen sınıflar tarafından topluma gerek ekonomik gerek-

se çıplak zor ile kabul ettirilen bir ideolojidir.

Bu "zorla dayatılma" niteliği, dinleri alışlageldik inançlardan ayıran esas unsurdur. Çeşitli toplulukların, farklı zaman kesitlerindeki uygarlığa geçiş süreçlerinde yaşanan çatışmaların önemli bir cephesi de her zaman halkın inançları ile dayatılan din arasındaki mücadeleler olmuştur. Örneğin, Kuzey Avrupalı barbar halkların (önce Roma çoktanrıca dini sonra da Hristiyanlık dayatması ile) Romalılaştırılması sürecinde de, Türk boylarının İslamiyet'e geçişlerinde de bu çatışmaları görürüz.

On binlerce yılın içinden süzülüp gelen inançların topluluk için işlevleri vardı. Somut ihtiyaçlardan kaynaklanmaktaydılar, doğal ve dünyeviydiler. İnsanların ufuklarına giren ve farkına vardıkları ama maddi nedenlerini açıklayamadıkları bazı olgu ve süreçleri "açıklamanın" yoluyla inançlar. Neden ile sonuç arasındaki maddi olarak oluşturulmayan basamaklar inançlar ile doldurulmaktaydı. Maddi dünyayı doğüstü yollarla etkilemeye çalışma bir yanılsama, ama işlevli bir yanılsamaydı; on binlerce yıl (hatta çoğu kişi için hâlâ) sürmesinin

nedeni de buydu. Ve bu işlev topluluğun tüm bireyleri açısından geçerliydi; herhangi bir ayrıcalık, daha doğrusu inançlar karşısında topluluk bireyleri arasında bir farklılık yoktu. Kurallar ve yasaklar tüm bireyler için geçerliydi.

Sınıflaşmanın ve egemenlik ilişkilerinin sonucu olarak ortaya çıkan dinlerde ise durum farklıdır. Dinler toplumun değil, egemen sınıfların dünyevi ihtiyaçları sonucunda doğdu. Halk açısından somut bir işlevleri yoktu; ama egemenler açısından son derece işlevliydi.

Toplum nasıl karşıt çıkarları olan sınıflara bölündüyse, inançlar dünyasının işlevliliği de sınıflara göre bölünmüştü ve egemenlik ilişkilerinin bir parçası olmuştur. Din biçimindeki inançlar, egemenler için sömürünün devamı için bir araca, yönetilenler için ise bu sömürüye katlanmanın bir aracına dönüşmüştü. Yönetenler “dinci” (dini kullanan, din tüccarı), yönetilenler ise “dindar” olmuşlardı.

Dolayısıyla dinler, yönetenler, ezenler, sömürenler açısından kutsal ve tanrısal bir hak, ama yönetilenler ve sömürülenler açısından -yine kutsal ve tanrısal- birer görev ve yasak olarak gündeme geldiler.

Allah bir midir?

Allah'ın tekleştirilmesi büyük bir düşünsel devrimdi (tabii büyük toplumsal devrimler eşliğinde). Tektanlı dinlerin oluşumu aynı zamanda bir dünyevileşme atılımıydı. Tektanrıcılıkla, kutsallaştırma (Tanrı) günlük hayattan önemli ölçüde çıkarıldı, soyutlaştırıldı ve göklere sürüldü. Aslında, tektanlı dinlerin liderleri Musa, İsa ve Muhammed, büyük tanrı yıkıcılarıydı. Mısır firavunlarına, Roma imparatorlarına ve Mekke'li zalimlere karşı yapılmıştır bu büyük toplumsal ve düşünsel atılımlar.

Ama bu, madalyonun bir yüzü. Gerçekte, Allah teke indirilmiş midir? Sınıflar ortadan kaldırılmadıkça, Allah “bir” olabilir mi? Çoktanrıcılığa karşı zafer geri dönüşsüz biçimde kazanıldıktan sonra tektanrıcılığın da kurumsallaştığını ve yeni düzenin hakim ideolojisi haline geldiğini görüyoruz. Bu noktadan sonra “Allah birdir” söylemi, bildik “hepi-

miz aynı gemideyiz” söyleminin dinsel düzlemdeki ifadesinden başka bir şey değildi. Ezilenler, ezen-ezilen çelişkisinin farkına vardıkça, Allah'larının da farklı olduğunun farkına vardılar. Yönetenlerin Allah'ı ile yönetilenlerin Allah'ı bir değildi. İşlevleri de farklıydı. Aslında her sınıfın Allah'ı kendisine benziyordu. Tanrı insanı kendi suretinde yarattı denir ama aslında tersi doğrudur. İnsanlar Tanrı'yı kendi suretlerinde yaratırlar. İnsan topluluklarının karşıt sınıflara bölünmesiyle (uygarlıkla) birlikte, sınıflar tanrılarını kendi suretlerinde yarattılar.

Sınıf mücadelesinin keskin olduğu, ezenlerin toplum üzerindeki hegemonyasının baskın olduğu dönemlerde, ezenlerin tanrısı da baskındır. Böyle dönemlerde ezenlerin tanrısı at oynatır; ezilenlerin tanrısı ise meydanı boş bırakır ve kalplere, vicdanlara çekilir. Ezenlerin tanrısı buyurucu, cezalandırıcı, kahredici bir tanrıdır. Savaşlar açar, katliamlar yapar... Ezilenlerinki ise, koruyucu, yardım dilenilen, acıları hafifleten, pasif bir tanrı. Marx bu durumu çok güzel anlatır: “Dinsel sıkıntı bir yandan gerçek sıkıntının ifadesi, bir yandan da gerçek sıkıntıya karşı protestodur. Din aklın içinden atıldığı toplumsal koşulların ruhu olduğu gibi, ezilmiş yaratığın iç çekişidir, taş yürekli bir dünyanın ru-

hudur da. Din halkın afyonudur.” Boyun eğen ezilenin tanrısı afyon işlevi görür; hem uzlaşmacıdır (ezenlerin tanrısı ile uzlaşır) hem de acıları uyuşturucu ve öteleyicidir.

Ne zaman ki sınıf mücadelesi keskinleşir, ezilenler başkaldırırlar, ezilenlerin tanrısı da vicdanlardan dışarı çıkıp ezenlerin tanrısının karşısına dikilir. İsyançı bir tanrı olur. Tıpkı, Musa'nın tanrısının Mısır'ın tanrılarına, İsa'nın tanrısının Roma'nın mağrur tanrılarına, Muhammed'in Allah'ının Mekke'nin putlarına başkaldırışı gibi. Tıpkı, Abbasi yönetimine başkaldıran Karmatilerin, Selçuklu'ya isyan eden Babailerin, Osmanlı'ya başkaldıran Bedreddinilerin, Avrupa feodallerine ve onların kilisesine karşı köylülerin isyanını örgütleyen Thomas Münzer'in tanrısı gibi.

Aslında görüldüğü gibi süren sınıf mücadelesidir. Tanrılar bu mücadelenin suretleridir sadece. Ama ezilenler asıl yaratıcının kendileri olduğunu kavrayana dek, yani modern çağlara dek, sınıf mücadelesi bu kutsallaştırma kisvesi altında süregelmiştir.

Dinlerden kurtuluşun iki cephesi

Uygarlık tarihi, başından itibaren sınıflaşmaya ve sömürüye karşı mücadelenin tarihidir. Egemen-

Dinler başından itibaren, egemen sınıflar tarafından topluma gerek ekonomik gerekse çıplak zor ile kabul ettirilen bir ideolojidir.

lerle ezilen sınıflar arasındaki bu mücadelenin ideolojik cephesinde dinsel görüşlerin önemli bir yeri bulunur. Uygarlığa yeni adım atan toplumlarda, ezilenlerin sınıflaşmaya ve sömürüye karşı tepkileri kendini egemenlerce dayatılan dine karşı eski inançların savunusu biçiminde de gösterir. Tarih boyunca, uygarlığın yerleştiği tüm coğrafyalarda rastlanan halk isyanları, hâkim sınıfların ihtiyaçlarına paralel olarak değişen/yozlaşan saray ve devlet dinlerine karşı, o dinin saf halinin savunusunu da bayrak edinirler. Tek-tanrılı dinler de, ezilen kitlelerin veya zenginliğin paylaşımında hak sahibi olmak isteyen yeni kesimlerin, çok-tanrılı egemenlere karşı mücadelesinin ideolojileri olarak gelişmişlerdir. Musevilik Mısır firavunlarına, Hristiyanlık Roma imparatorlarına, Müslümanlık da Mekkeli tüccarlara başkaldıran kitlelerin ideolojileri olarak doğmuşlardır. Bunlara genelde “din savaşları” denilir ama temellerinde yatan elbette sınıf mücadelesidir.

Modernite ile birlikte, halk kitlelerini peşine takan devrimci burjuvazinin aristokrasiyi tasfiye etme sürecinde gelişen laiklik ve aydınlanma atılımları, önceleri son derece radikal bir biçimde dini tüm toplumsal ilişkilerin dışına sürmekle başlamış, fakat burjuvazinin yeni bir sömürü ilişkisini temsil etmesinden dolayı güdük kalmış ve din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması biçiminde bir “uzlaş” ile sonuçlanmıştır. Fakat yine de bu dönemi insanın kendi kaderini kendi ellerine

alma mücadelesinin şimdiye kadarki en büyük atılımı olarak niteleyebiliriz. Henüz daha başlarında yaşadığımız ve tamamlanması gereken büyük bir atılım...

Sonuç olarak, bütün bir uygarlık tarihine kuşbakışı göz attığımızda, bu genel süreç, insanlığın adım adım dinlerden kurtuluş tarihi olarak da okunabilir. Egemenlik ilişkilerinden ve sömürüden kurtuluş süreci, dinlerden kurtuluş sürecidir de aynı zamanda.

Bu kurtuluş mücadelesinin iki cephesi var: Birincisi, “saray dini” veya “devlet dini” diyebileceğimiz, egemen sınıfların dini bir sömürü aracı olarak kullanmasına karşı mücadeledir ve uzlaşmaz bir karşıtlık içerir. Dünya işlerinde dinin kullanılması ve kurumsallaştırılması kabul edilemez ve tasfiye edilmelidir. O zaman Allah da özgürleşecek ve gerçek yerini bulacaktır: Öte dünya.

İkincisi ise halkın -dinsel ritüeller de dahil olmak üzere- binlerce yıllık inançlarının kendi doğallığı içinde yok olması, deyim yerindeyse “sönmesi”dir. Burada zorlama olmaz. Bilimsel düşünce ve yöntemin toplumsallaştırılması ve toplumsal bir refleks haline gelmesi uzun yıllar içinde ve emekçilerin bizzat kendi pratikleriyle kendi kaderlerini ellerine almasıyla gerçekleşecektir.

Bilimsel ve dinsel düşünce biçimleri uzlaşabilir mi?

Bilimsel ve dinsel düşünce biçimleri uzlaşabilir mi? Bu soru iki düzlemde tartışılabilir: Politik düzlemde ve kuramsal-felsefi düzlemde.

Konu politik düzlemde ele alındığında ve tarihe baktığımızda hem keskin çatışmaları hem de uzlaşmaları görüyoruz. Elbette her büyük tartışma gibi bu da sınıf mücadelesi zemininde ortaya çıkıyor. Dinsel düşünce biçimi, Modernite öncesi aristokrat hakim sınıfların esas ideolojisi, ta Sümerlerden beri... Bilimsel düşünce biçimi ise aristokrasiye karşı mücadele içinde geliyor ve sistematik haline Modernite ile kavuşuyor. Daha öncesi de var elbet, ama esas olarak Avrupa’da Rönesans ve Reform hareketleriyle, yoğun köylü isyanlarıyla gelişen bu mücadeleye -ilk başta- aristokrat düzeni tasfiye etmeye çalışan burjuvazi önderlik ediyor. Tartışmanın kaynaklandığı sınıfsal zemin kabaca böyle.

Birkaç yüzyıl süren yoğun sınıf çatışmaları sürecinde, bu çatışmanın düşünsel düzeydeki yansıması olan dinsel ve bilimsel düşünce biçimleri arasındaki tartışma -güç dengelerine göre en uzlaşmacısından en zıtlaşmacısına dek- çok çeşitli fikir akımlarını doğuruyor. Sonunda 1640 İngiliz, 1765-1783 Amerikan, 1789 Fransız ve 1848 Alman demokratik devrimleriyle burjuvazi iktidarı alıyor ve aristokrasinin tasfiye süreci başlıyor.

Laiklik bu devrimci dönemin bir kavramı olarak ortaya çıkıyor. Aslında laiklik, burjuvazi ile aristokrasi ve ruhban kesim (Kilise) arasındaki bir “ateskes” anlamına gelir; dinsel düşünce ile bilimsel düşüncenin karşılıklı sınırları belirlenir. Burjuvazi galip, aristokrasi mağlup olduğu için bu dönemin laiklik tanımı olabildiğince radikaldir: “Din ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması”. Devlet ve toplum (yani bu dünya) bilimle idare edilecektir; din öte dünya işlerine bakacaktır. Galipler mağlupları gerçek dünyadan sürmüştür.

Burada çok önemli bir nokta var. Aslında her türden aristokrat hakim sınıf da devleti ve düzeni son derece seküler (budünyacı) bir biçimde yönetir. Savaşlar dua ederek kazanılmaz, devletler Tanrı’ya yakararak idare edilmez. Hammurabi’den Roma hukukçularına, Sun Tzu’dan Nizamülmülk’e kadar aristokrasinin tüm kuramcılarının eserleri okunduğunda net olarak görürüz bunu. Semavi dinlerin kutsal kitapları

İnsan topluluklarının karşıt sınıflara bölünmesiyle (uygarlıkla) birlikte, sınıflar tanrılarını kendi suretlerinde yarattılar.

da böyledir. *Kuran*, Hz. Muhammed hareketinin 20 yıl süreyle çıkmış teorik-politik yayın organı gibidir. Hareketin, liderin ve kadroların her türlü sorununa çözüm üreten bir merkez organ...

Din ve dinsel düşünce biçimi esas olarak toplum ve ezilenler içindir. Aristokrat düzenin sürekliliğinin sağlanması için en önemli ideolojik hegemonya araçlarıdır. Bu nedenle halk dindardır, hakim sınıflar ise dinci. Machiavelli, hükümdara öğütler verirken bu kandırmacayı açık ettiği için (yani aslında “kral çıplak” dediği için) cumhuriyetçi bir düşünür olarak kabul edilir.

İşte laiklik de aristokrasinin tasfiye edildiği devrimci dönemde esas olarak halk için geliştirilmiş bir kavramdır. Aristokrat düzende din nasıl halk içinse, devrimci burjuvazi döneminde de laiklik halk içindir (mesele halktır, oyun halk üzerinde oynanmaktadır her zaman). Bunu “laik” sözcüğünün etimolojik kökenine inerek de görebiliriz. Sözcük, eski Yunancada “halka ilişkin, halktan” anlamına gelen “laikos” sözcüğünden köken alır. Burjuvaziye kul veya maraba değil, emeğini “özgür” bir biçimde satabilme hakkını kazanmış emekçi, “özgür yurttaş” gereklidir. Kısacası laiklik halkın “özgürleşmesi”, bu dünyanın kapsamına çekilmesi demektir.

Avrupa burjuvazileri aristokrasiyi esas olarak tasfiye edip kendi sistemlerini oturtuktan sonra bilimsel ve dinsel düşünce biçimleri arasındaki tartışmanın da seyri değişir ve bir uzlaşma dönemi başlar. Burjuvazinin devrimci dönemindeki dine karşı radikallığı törpülenir ve emekçiler üzerindeki ideolojik hegemonya aracı olarak din tekrar keşfedilir.

Bu noktada, Fransız devriminden 15 yıl sonra kendisini imparator ilan eden Napolyon Bonapart ile düşünür-matematikçi Laplace arasında geçtiği söylenen diyalog ilginçtir. Laplace, denkleminde Tanrı’nın yerini soran Napolyon’a, “ihtiyaç duymadım” diye yanıt verir. Devrimci geleneği sürdüren Laplace’ın ihtiyacı yoktur belki, ama Avrupa’yı fetih etme sevdasındaki Napolyon’a askerlerini motive etmek için (egemen sınıfların binlerce yıldır yaptı-

ğı gibi) Tanrı gereklidir. Laplace’ın denklemi ile Napolyon’un denklemi arasındaki fark, burjuva aydınlanmasının da serüvenini yansıtır. Bu dönemdeki burjuva felsefesi bilim ile dini uzlaştırma çabasıdır. Devrimci değil “gerçekçi” felsefeler öne çıkar burjuvazi katlarında. Aslında bu, burjuvazinin gerçekliğidir; emekçinin ise yarılsaması.

Laiklik tanımı da değişir: “Din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması”. Bu tanım pratikte aristokrat dönemden pek farklı değildir. Devlet ve siyaset seküler biçimde bilimle yürütülecektir, ama topluma din sırına edilecektir.

Toparlarsak, politik düzlemde, bilimsel ve dinsel düşünce biçimleri arasındaki ilişki sınıf mücadelesinin seyrine ve dengelerine göre şekil alır; bazen çatışma öne çıkar bazen de uzlaşma. Sınıf mücadelesinin seyri kendi düşünsel akımlarını da yaratır. En genelde baktığımızda emeğin özgürleşmesi yönünde atılımların yaşandığı dönemlerde bilimsel düşünce biçimi öne çıkar ve dinselleştirme gerilerken, emeğin kısıtlandığı ve baskı altına alındığı dönemlerde bilim ile dinin uzlaştırılmaya çalışıldığına şahit oluruz. Bu da bize, dinin işlevinin ne olduğunu ve karşılık olarak laikliğin ve bilimsel düşüncenin toplumsallaşmasının kimin yararına olduğunu net olarak gösterir.

Konuyu bir de felsefi düzlemle sınırlayıp kuramsal olarak tartışmakta fayda var.

Çünkü ancak o zaman bilimsel ve dinsel düşünce biçimlerinin özleri itibarıyla uzlaşmaz ama politik zor yoluyla “uzlaştırılır” olduğunu anlayabiliriz.

Bu iki düşünce biçimi ve yöntemi neden özleri itibarıyla uzlaşmaz? Bunun nedeni birinin iyi diğerinin kötü olması değil; “iyi” ve “kötü” bilimsel kavramlar değildirler. Nesnel ve tarihsel nedenler var.

Öncelikle iki noktayı saptamamız gerek.

Birinci saptamamız, her düşünce biçimi ve fikir akımının ortaya çıktığı toplumsal (sosyo-ekonomik) koşullarla sınırlı olduğu, “tarihsel” olduğudur. Dolayısıyla bir düşünce sisteminin ne olduğunu kavrayabilmek için öncelikle yeşerdiği toplumsal zemini, yani maddi temelini anlamak gerekir. Yoksa aşırı yorumlardan, mesnetsiz paralellik-

Aslında süren sınıf mücadelesidir. Tanrılar bu mücadelenin suretleridir sadece. Ezilenler asıl yaratıcının kendileri olduğunu kavrayana dek, sınıf mücadelesi bu kutsallaştırma kisvesi altında süregelmiştir. (Köle isyanının lideri Eunus)

lerden, -olumlu veya olumsuz- a-
bartılı tespitlerden kurtulamayız.
Fikir akımlarını ve onların temsil-
cilerini tarihte yerli yerine oturma-
mayız. Platon'da Hegel'i, İbn Rüş'te
Voltaire'i veya İbn Haldun'da Marx'ı
bulduğumuzu sanırız; aslında her i-
ki tarafa da haksızlık yapmış oluruz.
Bunun bir adım ötesi, *Kuran*'da ku-
antum kuramının veya büyük patla-
manın öngörülmüş olduğunu iddia
etmektir; yani şarlatanlığın kıyısıdır.

İkinci saptamamız, Avrupa'da
Rönesans, Reform ve köylü isyanla-
rıyla başlayıp Bilimsel Devrim, Ay-
dınlanma, demokratik devrimler,
endüstri devrimleri ve sosyalist dev-
rimlerle (dünyalaşarak) devam e-
den ama bütün bu atılımlara kar-
şın henüz ilk aşamasını yaşadığımız
Modernite'nin, bütün bir uygarlık
(sınıflılık) sürecinin en önemli kı-
rılma noktası olduğudur. Uygarlık
sürecini kabaca Modernite önce-
si ve Modernite sonrası olarak iki-
ye ayırabilecek kadar belirleyicidir
bu dönüm noktası. Doğal olarak sa-
dece toplumsal süreçleri değil, fikir
akımları ve hakim düşünce biçimle-
rini de ikiye ayırır bu köşe taşı. Sa-
dece fikir akımları gelişmiş ve iler-
lemiş değildir, temel paradigma
değişmiştir Modernite ile birlikte.

Ortaçağ Doğu uygarlığının (İs-
lam uygarlığı da denebilir) katkıla-

rı elbette Modernite'ye giden yolu
döşemiştir; Avrupa-merkezci tarih-
çilerin söylediği gibi Batı Uygarlığı
birdenbire ortaya çıkmış bir "muci-
ze" değildir. Fakat Batı-merkezcilere
karşı sürekliliklere vurgu yaparken,
Modernite ile birlikte yaşanan ko-
puş ve sıçrama gözden kaçırılırsa ne
toplumsal tarih ne de düşünce tarihi
anlaşılabilir. Tarihin o döneminde
Avrupa'da yaşanan sıçrama esastır,
süreklilik ise tali. Bu nedenle o sü-
reci hep "devrim" sözcüğü ile niteli-
yoruz: Bilimsel devrim, Aydınlanma
devrimi, demokratik devrimler, en-
düstri devrimi vb...

Bu süreci "Doğu-Batı", "İslam-Hı-
ristiyan" gibi ikililerle kültürel düz-
lemde kalarak, uygarlık tarzı ça-
tışmalarıyla açıklamaya çalışırsak
yanılırız. Yaşanan kopuşun ve sıçra-
manın toplumsal (maddi) bir nede-
ni var: Modernite'yi yaratan, tarihte
ilk kez aristokrasi ve köylülük dışın-
da iktidar talep eden iki yeni sınıfın
ortaya çıkmasıdır: Önce burjuvazi,
sonra proletarya. İşte her alanda ya-
şanan paradigma değişimini yaratan
toplumsal zemin budur. Bambaşka
bir üretim ilişkileri sistemi yeşermiş,
gelişmiş ve eski sınıf ilişkilerini tas-
fiye ederek hakimiyetini kurmuştur.

Bu büyük toplumsal devrim dü-
şünce (felsefe, bilim, sanat, siyaset,
her alanda) devrimini de yaratmış-
tır. Yepyeni bir

düşünce biçimi
yeşermiştir: Bi-
limsel düşünce
biçimi. Gerçeği
nerede arayaca-
ğız? Galilei'nin
teleskopunda
mı, kutsal kitap-
larda mı? Kısaca
mesele budur.

Aristokrat dö-
nemin hakim
düşünce sistemi
olan dinsel dü-
şünce biçimi ile
Modernite ile
yeşeren bilimsel
düşünce biçimi-
nin uzlaşmazlı-
ğı buradan kay-
naklanır. Bu tek
başına bir felse-
fi tartışma değil-

dir, kültürel veya dinsel bir çatışma
değildir, ilerilik-gerilik ile de açıkla-
namaz; bir dönem (paradigma) far-
kıdır.

Nasıl astroloji ile astronomiyi,
Dünya-merkezli tanrısal evren mo-
deli ile Kopernik evren modelini,
yaratılışçılık ile evrim kuramını uz-
laştıramazsak, dinsel düşünce biçi-
mi ile bilimsel düşünce biçimini de
uzlaştıramayız. Bunun astrolojiyi,
Batlamyus'u, dinleri küçümsemekle
veya "gerici" ilan etmekle bir ilgisi
yoktur. Eski düşünce biçiminin ya-
rattığı ürünler kendi dönemlerinde
iş görmüş, ama artık miatlarını dol-
durmuş, aşılmış ve tarihin müzesin-
deki yerlerini almışlardır. Artık hiç-
bir şey eskisi gibi değildir.

Gericiler olanlar, eskimiş olanı ye-
niden diriltmeye, toplumsal yaşa-
ma sokuşturmaya çalışanlar ve bir
biçimde iki farklı paradigmayı uz-
laştırmaya çalışanlardır. Uzlaştı-
rma felsefi ve bilimsel düzlemde ola-
naksızdır; bu ikisi ancak Engizisyon
zoruyla "uzlaştırılabilir", Galilei'yi
zorladıkları gibi... Ama insanlık ö-
nünde sonunda "Dünya yine de dö-
nüyor" der.

İslamlar mı, Hristiyanlar mı daha
fazla baskı yaptı türünden tartışma-
ların da bir anlamı yoktur. Hallac'ın
derisini yüzenlerle Bruno'yu yakan-
lar aynı sınıfın (aristokrat sınıfların)
temsilcileridir.

Allah korkusu mu, emeğe saygı mı?

Hırsızlık yapan kişi kamera-
dan veya polisten korkuyor ama
Allah'tan korkmuyor. Kamera onu
durdurabiliyor, ama günah kavramı
durduramıyor. Neden? İnancı ol-
madığı için mi? Bütün hırsızlar ate-
ist mi?

Yolsuzluk yapan kişi yakalanıp
ceza almaktan çekiniyor ama ne
cennet vaadini ne de cehennem teh-
didini umursuyor. Neden? Bütün
yolsuzlar da mı ateist?

İsraf yapan kişi, bu israfın ortaya
çıkıp sergilenmesine bozuluyor ama
günaha girmekten hiç çekinmiyor.
Neden?

Böyle yüzlerce, binlerce örnek
verebiliriz. En büyüğünden en kü-
çüğüne bütün hırsızlar, yolsuzlar,
hak yiyenler, zulmedenler vb. son

derece sekülerdirler. Dünyevi tehditlerden çekinirler ve dünyevi tedbirler alırlar. Öte dünya sorgusu umurlarında bile değildir, akıllarına bile gelmez.

Demek ki sömürü, zulüm ve egemenlik dünyası en radikalinden “laik” bir dünyadır. Suç işleri ile din işleri birbirinden tamamen ayrılmıştır.

Kısacası, gerek tarihte gerekse günümüzde, “Allah korkusu”, “öte dünya sorgusu”, “cennet vaadi”, “cehennem tehdidi”, “günah” gibi kavramların daha iyi ve daha ahlaklı olup olmamamız üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Şeriat düzeninde bile hırsız, Allah’tan değil, elinin kesilmesinden korkar. Bunu egemenler çok iyi bilir; aslında halkımız da bal gibi bilir.

Bu gerçeği şimdiye kadar bilince çıkaramadıysak bile, ülkemizde Siyasal İslam’ın iktidar olduğu ve İslamcılığın ideolojik hegemonyasının yaşandığı şu 20 yıl içinde kavramış olmalıyız. Adaletsizlik, hukuksuzluk, liyakatin göz ardı edilmesi, kayırmacılık, çift standartlılık, israf, yiyicilik, yalan-dolan, komplo-kumpas, zulüm vb. her zaman vardı. Ama son yıllarda... Dincilik arttıkça bunların da artması ilginç değil midir?

Kısacası her türlü inanç demeyelim ama “din” olgusu koskocaman bir ambalajdır. Sınıflılığın ve sömürünün ambalajı...

Peki, Allah’tan bile korkmuyorsak nasıl “ahlaklı” ve “iyi” olacağız? Gaza veya frene basmamızı ne sağlayacak? Teknoloji mi? Öyle bir gözetim mekanizması kurarsın ki, şıp diye tespit edersin suçu (ahlaksızlığı, kötülüğü) örneğin... İnsan zekâsı beceremiyorsa “tarafsız” yapay zekâyı gündeme sokarsın örneğin... Çözüm bu mu? Allah yerine Big Brother!

Modernite, en basit tanımıyla, insanın kendi kaderini kendi ellerine almasıdır. Burjuva Modernitesi de böyle çıkmıştı yola. Ama burjuvazi, giderek (sistemini yerleştirdikten sonra) baktı ki Modernite ona ters. Yine Allah’a ve -ek olarak- teknolojiye sığınma yolunu seçti. Yani “insanüstülüğe” döndü yeniden.

Oysa çok kadim (yani antropolojik), çok insani, çok doğal ve cin-

siyetçi olmayan bir kriterimiz var: Emek. Allah dahil her şeyin yaratıcısı. Üstelik bize ait olduğu için, içsel olduğu için korkmamıza da gerek yok. Yani “emek korkusu” diye bir kavrama ihtiyaç yok. Sadece sahip çıkalım, koruyalım ve saygı duyalım, yeter...

İnsanı “iyi” ve “ahlaklı” yapacak tek kriter “emek saygısı”dır. Birey de olsak, toplum da olsak... Emeğe saygı, birey-toplum çelişkisinin de çözümüdür, insan-doğa çelişkisinin de... Sömürüyü zaten tanımlı gereği dışlar.

İnsan emek ürünüdür, emek ile insan olmuştur. Tasarı yeteneğimiz çok geniş olabildiği için, emeğimizin bu tasarıya yetmediği noktada, boşluğu inanç ve büyü ile doldurmuşuz. İnanç ve büyüye de kafa emeği ürünleri olarak bakabiliriz aslında. Sınıflılık öncesinde insanın veya insan topluluğunun üzerinde değildi onlar; insanın bir tür uzantısı/aracı durumundaydılar.

Ne zaman ki (ezen-ezilen, sömüren-sömürülen, yöneten-yönetilen biçiminde) sınıflara bölündü insanlık, ne zaman ki emeğinin ve emek ürününün bir bölümüne el konulmaya başlandı, bu el koyma olgusunun ambalajı olarak ortaya çıktı tanrılar ve egemenlerin ideolojisi olarak dinler. Dolayısıyla emeğe el koyanlar (egemenler, zalimler, hırsızlar, yolsuzlar) Allah’tan korkmaz. Niye korksunlar ki? “Allah korku-

su” emeğine el koyulanlar içindir; el koyma eylemine isyan etmesinler diye vardır.

Kısacası, insan emeğinin bir kısmı ondan koparılacak “insanüstü” haline getirilmiş ve ona karşı bir silah (devlet, tanrı, din, sermaye, vb. şeklinde) olarak kullanılmaya başlanmıştır. Küresel kapitalizm çağında teknoloji de “insanüstü” yapılmak, insan emeğinden koparılmak isteniyor. Bilimciler bu “sözde laik” tuzağa da düşmemeli.

“İnsanüstü” dediğimiz her şeyin aslında insan emeğinin ürünü olduğunu kavradığımız ve emeğimizi tekrar bütünleştirmeye çalıştığımızda “tam insan” olma (“ahlaklı” ve “iyi” olma da diyebiliriz) yolunda da önemli bir adım atmış olacağız.

Başka bir konu ama geçerken değinelim: Bu durumda insan-doğa çelişkisi de sona erer mi? İnsan türü var oldukça sona ermez elbette. Ama bu çelişki doğanın -deyim yerindeyse- “iç çelişkisi”dir. Bu çelişkiyi “uyum” değil de “savaş” yöntemiyile çözmeye çalışırsak, emin olalım o savaşın sonu bellidir. İnsan da dahil hiçbir varlık “doğaüstü” ve “doğadışı” değildir.

Biz emeğimizle insan olduk ve doğanın bir parçasıyız. Ne “insanüstü” bir şey var, ne de “doğaüstü”. Eğer “iyilik” ve “doğruluk” diye kavramlar olacaksa, onun temelinde bu kavrayış yatar.

“İnsanüstü” dediğimiz her şeyin aslında insan emeğinin ürünü olduğunu kavradığımız ve emeğimizi tekrar bütünleştirmeye çalıştığımızda “tam insan” olma (“ahlaklı” ve “iyi” olma da diyebiliriz) yolunda da önemli bir adım atmış olacağız. (İbrahim Balaban’ın tablosu)

'Bir Başkadır' ile psikoterapiye giriş

'Bir Başkadır' dizisinin insanlarda psikoterapiyle ilgili uyandırma potansiyeli olduğunu düşündüğüm merakla dair memnunum; ancak merakın yeni sorulara ve bu yeni soruların eksik, hatalı, riskli, çarpıtılmış cevaplarla karşılaşma ihtimalini artırdığına dikkat etmek gerek.

Irmak Gültekin

Uzman Klinik Psikolog/Psikoterapist

Kasım ayında gösterime girmesiyle insanların evlerine, televizyonlarına ve zihinlerine etkileyici bir şekilde düşen *Bir Başkadır*, düştüğü gibi kendine bir yer açmayı başardı. Pek çok insan izledi; izledikçe düşündü, hissetti, konuştu ve etkilendi. Kendinden sıkça söz ettirmeyi başaran bu dizinin, özellikle de “psikoterapi” hakkında insanların merakını cezbetmeyi başarabilecek nitelikte olduğunu düşünüyorum. İnsan doğası gereği ilişkiyle var olan bir yapıya sahip olduğu için, psikoterapiyle uzaktan yakından ilgisi olmayan insanda bile “özel ve tuhaf bir ilişkiyle bağlanan” Peri ve Meryem’in ilişkisi bir etki, bir iz bırakabilir.

Dizinin insanlarda psikoterapiyle ilgili uyandırma potansiyeli olduğunu düşündüğüm merakla dair memnunum; ancak merakın yeni sorulara ve bu yeni soruların eksik, hatalı, riskli, çarpıtılmış cevaplarla karşılaşma ihtimalini artırdığına dikkat etmek gerek. Bu bağlamda, psikoterapiyle ilgili bilgilerim, deneyimlerim ve görüşlerim doğrultusunda yazdığım bu yazı da mutlak doğruları içermeyecek. Tam da yazmak istediğim mesele zaten psikoterapiye mutlak doğrulardan konuşulamayacağı, ancak sürece dair her bir şeyin kendi öznelliği içerisinde değerlendirilip anlaşılmasına çalışılmasının mümkün olabileceğidir.

Temel kafa karışıklıkları

Burada, hem çevremdekilerden duyduğum hem de benim “bu kafa karışıklığına çok müsait” dediğim kafa karışıklıklarına yer vereceğim. Bunlara

“temel” demeyi tercih ettim; çünkü psikoterapiyle ilgili daha karmaşık meseleleri tartışacağımız ayrı bir başlık olması fikri daha faydalı ve derli toplu olabilir.

Psikoterapi nedir?: Bireyin iç dünyasını kendisine eşlik eden bir psikoterapist ile anlamaya, yorumlamaya ve yeniden inşa etmeye çalıştığı bir süreçtir. Çoğu zaman psikoterapi -sanıldığından aksine- öneri, nasihat, yol gösterme veya danışmanlık hizmetinin sunulduğu bir süreç olmayabilir. Hatta olmasa iyi olur. Semptomlarının kendilerini sıkıştırdığı, zor bir zamanda psikoterapiye başlayan kişiler psikoterapiden böyle bir işlev bekleyebilirler. Buna “sihirli değnek” beklentisi diyelim. Keşke psikoterapistin sihirli bir değneği olsa ve kişinin muzdarip olduğu sıkıntıdan onu hemencecik kurtarılabilir. Bir psikoterapist olarak bu benim ne dileğim ne de verdiğim hizmet olabilir. Psikoterapinin “yan ürün”lerinden biri, kişinin yetişkin olan yanını ve kendi hikâyesinin sorumluluğunu alma gücünü belirgin hale getirmektir. Öyleyse psikoterapistin öneri vermesi, yol göstermesi veya bir sihirli değnekle danışanın tüm sorunlarını yok edivermesi, danışanın çocuk pozisyonunda tutmak olur. Psikoterapist, danışanın anılarındaki küçük çocuğun sıkıntılarını, acılarını, duygularını ifade edebilmesine olanak tanır; bu, danışanı kendi hayatında çocuksu bir pozisyonunda tutmaktan farklı bir şeydir.

Psikoterapinin ne olup ne olmadığına dair, bir süpervizörden duyduğum ve kendi içimdeki-

lerle de şu hale getirdiğim çok hoş bir örnek: Psikoterapi, bireyin içsel **muhitinde** (bu kavrama da Türkay Demir'in bir kitabında rastlamıştım) yolculuk yapması sürecine benzetilebilir. Psikoterapist, terapiye gelen kişiyi hangi yoldan gideceklerine dair zorlamaz; yolu danışan seçer. Psikoterapist danışanın bilinçli veya bilinçdışı seçtiği yolda ona eşlik ve yardım eder. Klinik psikoloji eğitiminden, akademik çalışmalardan, süpervizyonlardan, başka yürüttüğü terapi süreçlerinden ve en önemlisi de kendi psikoterapi sürecinden bu içsel yolculuğa pek çok kez çıkmış olan psikoterapist, danışanın yolunu seçmez ama coğrafyayı iyi bilir. Nerelerde yürünebilir, nerelerde koşulabilir; nerelerde daha temkinli gitmek gerekir; nereler karanlıktır ve danışan ışığa ihtiyaç duyabilir; nereler yokuştur nereler mağaradır nereler deniz ve okyanus gibidir... Psikoterapist, coğrafyayı bilir ve bu özelliğiyle danışanın çıktığı yolculukta ona iyi bir eşlikçi olmaya çalışır. Özetle, profesyonel bir öteki olmadan çıkılamayan içsel yolculuğa denir psikoterapi diye.

Psikolog, psikoterapist ve psikiyatrist aynı kişi olmayabilir: Her psikolog psikoterapist olmayabilir. Aynı şekilde her psikiyatrist da psikoterapist değildir. Psikolog, üniversitelerin psikoloji lisans eğitiminin mezun olmuş kişidir. Psikiyatrist tıp doktorudur ve uzmanlığını psikiyatri alanında almıştır. Psikoterapist ise psikoterapi yapmaya ehil olmak için psikoterapi ile ilgili eğitimlerini, klinik psikoloji yüksek lisansını, süpervizyon süreçlerini tamamlamış kişidir. Bir psikolog da, psikolojik danışman da, psikiyatrist da psikoterapist olabilir. Yeter ki bu işin elzem olan eğitim sürecinden geçmiş olsun. Hatta bu zorunlu değil ama zorunlu olsa hiç fena olmaz, psikoterapistin kendi psikoterapisinden geçmiş olanı makbuldür. Neden olduğunu burada değil de, "Bir Tık Ötesi" kısmında tartışmak iyi olabilir. Vurgunun olması gerektiğini düşündüğüm yer şudur ki, bir kişi psikoloğa ya da psikiyatrista gittiğinde terapiye gitmiş olmayabilir. Terapi, bir ya da birkaç seansla olacak iş de değildir; kısa dönemli ve uzun

dönemli terapiler olarak ikiye ayrılır ancak en kısa dönemlisi bile aylar sürer. Uzun dönemlisinin ucu açıktır; bir yıl da sürebilir on yıl da. Süre, bazen yolculuğun içinde belirlenebilecek bir şeydir; bazense ancak sona geldiğinde sona gelindiği anlaşılabılır. Sona gelindiği nasıl anlaşılır diye sorarsanız, bunun her süreç için farklı sinyalleri olabilir. Bazen bir rüya, bazen bir yorum, bazen bir fantezi, bazen bir eylem o terapinin bitebileceğine işaret edebilir. Her şeyin olduğu gibi, psikoterapinin de kendi vakti vardır.

Süpervizyon nedir?: Psikoterapistin kendi psikoterapisinden geçmiş olanı makbuldür demiştim. Buna bir de, süpervizyon almaya açık olanı ifadesini ekleyebilirim. Çeşitli türleri olabilen süpervizyon, psikoterapi alanından iki ya da daha fazla uzmanın bir danışanın terapi sürecinde olup bitenlerle ilgili uyanık olmaya çalıştığı ve o danışanla çalışan terapistin onun göremediği noktaları aydınlatma niyetinin olduğu bir çalışmadır. Bu sürece terapiye giden kişinin kendisi katılmaz. Uzman uzmana bir süreçtir. Nasıl ki terapiye gelen kişi kendi bilinçdışına kördür ve yolculuk için bir öteki gerekir, psikoterapistin kendisi de kendi bilinçdışı olan bir insandır ve onun göremediklerini belki süpervizör görebilir. Belki süpervizör, terapistin gördüklerini başka türden yorumlayabilir ve terapistin terapi odasında yaşananlara dair farklı

anlama biçimleri geliştirmesine yardımcı olabilir. Danışanın da terapistin de yararına olan bu süreç, danışanın kimlik bilgileri süpervizörle paylaşılmadan, hatta kim olduğuna dair fikir verebilecek detaylar da mümkün olduğunca gün yüzüne çıkarılmadan sürdürülür. Süpervizörün danışan ile herhangi bir tanıdıklık ihtimali varsa, ya o süpervizyona başlanmaz ya da bunun anlaşıldığı noktada daha fazla devam edilmez.

Çerçeve: Psikoterapide çerçeve, psikoterapiyi mümkün kılan kurallar ve ritüeller bütünüdür. Konuşulanları kimsenin duymayacağı güvenilir ve sabit bir oda, her hafta aynı gün(ler) ve aynı saat(ler)de görüşmek, terapistin ücreti, seansların iptal edilebilir olup olmadığı veya iptal edilebilirse kaç gün önceden terapistin bildirebileceği gibi meseleler çerçevenin konularıdır. Hem terapistin hem de danışanın kendisini güvende hissederek çalışabileceği bir çerçeve olmadan psikoterapi olması mümkün değildir. Danışanların çerçeve ile ilişkisi, her zaman dikkat çekicidir ve o terapistin bir malzemesi haline gelebilir. Örneğin; bir türlü vaktinde seansına gelemeyen bir danışan veya asla hiçbir seansına bir dakika bile geç kalmamış bir danışan, çerçeveyle ilişkisindeki bu eylemlerle aslında terapistin kendi ruhsallığına dair bir şeyler sahneliyordur.

Bir Başkadır'a dönecek olursak, Peri hastanede çalışan bir psikiyatrist

Bir Başkadır'daki terapi odası düşünüldüğünde, Peri ile Merem'in arasında bir çalışma masası vardır. Aralarındaki sınıf farkını temsil eder gibi orada ortalarında öylece durmaktadır.

dır ve Meryem ile psikoterapi seansları yürütmektedir. Gülbin de Peri gibi bir ruh sağlığı uzmanıdır. Peri ile birlikte bir süredir süpervizyon çalışması yapmaktadırlar. Peri, yeni danışanı Meryem'i de süpervizyonda konuşmaya başlar. Meryem ile çalışırken duygusal olarak çok zorlanmaktadır. Sonra fark ederiz ki aslında Gülbin de Peri ile çalışmakta çok zorlanmaktadır.

Psikoterapi seansında Meryem, ne konuşacağını bilemez. Hiç alışık olmadığı ve ne yapacağını bilemediği bir konsepttir terapi. Ancak yabancılaşması, terapiye uygun biri olmadığı anlamına gelmez. Yalnızca ne konuşacağını ve nasıl konuşacağını bilmiyordur. Terapide geliştirilen şeylerden biri de süreç içinde her şeyin konuşulabilir olduğuna dair anlayış ve eylemdir.

Bir tık ötesi

Burada, diziden hareketle psikoterapi sürecine dair daha karmaşık olabilecek, aslında basitçe bir cevabı mümkün olmayacak bazı konuları tartışabiliriz.

Psikoterapi odası çok özel bir odadır. Kişilerin, değil bir başkasına bazen kendilerine bile söyleyemediği şeyleri söylediği, bu zamana kadar hissedemediği şeyleri hissettiği, hiç farkında olmadığı düşünceleriyle karşılaşır olduğu odadır. Elbette bu odanın güvende hissettirmesi gerekir. Konuşulanların o odada kalacağından emin olunması, odanın tüm konuşulanları taşıyıp kapsayacağına dair güven hissedilmesi ve odanın zırt pırt değişmeyeceği, sabit olaca-

ğı teminatı bir terapi odasını terapi odası yapan temel niteliklerdendir denilebilir.

Bu elzem ve hayati özelliklerin dışında, odanın dizaynıyla ilgili de pek çok mesele ilginçtir. Terapist ve danışan koltuklarının açısı bile konuşulmaya değerdir. Bazıları tam karşılıklı değil de 30 ya da 45 derece açılarla oturma odasının daha uygun olabileceğini söyler. 90 derece açıyla, tam karşı karşıya oturmak “kaçacak yer yok” gibi hissettirebilir. Açının biraz küçülmesi, her iki tarafın da belki daha rahat hissederek oturmasına yardımcı olabilir. Benzer düşüncelerle, bazı yaklaşımlarda danışanın koltuğunun kapıya bakmasına da önem verilebilir. *Bir Başkadır*'daki terapi odası düşünüldüğünde, Peri ile Meryem'in arasında bir çalışma masası vardır. Aralarındaki sınıf farkını temsil eder gibi orada ortalarında öylece durmaktadır. Terapist ile danışan arasında her ne kadar asimetrik bir ilişki olsa da -çünkü terapist kendi hayatıyla ilgili danışana hiçbir şey anlatmazken danışanın kendi mahremiğini anlattığı “öteki” konumundadır- oturma düzeninde böylesi bir asimetriye pek rastlanmaz. Belki bu dizayn asimetriden de öte, bir hiyerarşiyi temsil etmektedir. Peri, masaya sahip olan ve onu kullanan iken Meryem rahatsız bir sandalyede oturmaktadır. Bir başka açıdan düşünülecek olursa masasının ardından terapi yapan Peri, kendisini korumaya çalışmakta olabilir. Masanın arkasından yapılan bir terapi, terapistin duygularının danışanla terapist arasındaki iliş-

kisel alana girmesine izin verilme-yen bir terapidir. Aralarındaki masa, Peri'nin Meryem'le ilişkisindeki (duygusal) mesafeyi ayarlamak için bilhassa konmuş gibidir. Peri, bir şeyler hissetmemek için adeta kendisine masadan bir duvar örmüştür.

Tam bu noktada, bazı meslektaşlarımızın yazılarında üzümler okuduğum “Terapist danışanına ağlamaz, acımaz, üzülmez” gibi ifadeleri tartışmanın vakti gelmiş olabilir. Benim yaklaşımına göre, terapist danışanın deneyimlerine üzülür de, acır da, sinirlenir de, neşelenir de... Ancak hissettiği tüm bu duyguları danışanla paylaşma konusunda çok farklı bir yolu vardır. Terapist üzülmez, terapist acımaz, terapist şunu yapmaz bunu yapmaz ise o terapist danışanın kendisi üzerindeki etkisine açık bir terapist değildir. Oysa aktarım ve karşı aktarım (*Bir Başkadır*'daki süpervizyon sahnelerinde transferans ve kontransferans terimleri olarak geçiyor) bir terapist için danışanın ruhsallığını anlayabilmesindeki en kıymetli araçlardan biridir. Danışanın terapistine hissettiği duygular ve onun hakkındaki düşünceleri yani aktarımları terapistin danışanın hayatındaki figürlerden kim olduğu ve onunla nasıl bir ilişkileneceği tarzının olduğunu anlamının kapılarını açar. Benzer şekilde, terapistin danışana dair hissettikleri, yani karşı aktarımları, danışanın aslında neler hissediyor olabileceğine, neleri hissetmenin ağır gelip bu hisleri karşısındakine yansıtabileceğine, danışanın dışarıdaki ilişkilerinde karşı tarafa nasıl bir deneyim yaşıyor olabileceğine dair zengin bir anlayış sunar. Terapist, danışanın ona hissettirdiklerini fark eder, üzerine düşünür, içinde işler ve en nihayetinde bunları danışan için anlamlandırır ve yorumlar. Eğer terapist danışana “üzülmez, öfkelenmez, acımaz, korkmaz...” ise danışanın ve danışanın ruhsal malzemesinin kendisini etkilemesine, kendisinde bir şeyler uyandırmasına izin vermiyor demektir. Öyle bir durumda karşı aktarımını nasıl danışan için kullanacaktır? Terapistin en önemli işlerinden biri, danışanın onda uyandırdığı hisleri farkedip, alıp, işleyip,

Psikoterapi seansında Meryem, ne konuşacağını bilemez. Hiç alışık olmadığı ve ne yapacağını bilemediği bir konsepttir terapi.

Terapist danışanın deneyimlerine üzüldü de, acır da, sinirlenir de, neşelenir de... Ancak hissettiği tüm bu duyguları danışanla paylaşma konusunda çok farklı bir yolu vardır.

düşünüp, danışanın hikâyesinde bu hangi sahnelere denk düşüyor olabilir diye kendi içinde kendisine sorup, en sonunda bunu danışana yorumlamaktır. Size üzüldüm, size acıdım demez. Ancak üzüldüğünü ve acımasını içinde işleyip yorumu dönüştürür ve danışanın bilinçdışına sunar. Danışanın anlattıklarına hiçbir şey hissetmeyen bir psikolog ne mümkündür ne de empatiktir. Meslektaşlarının “terapistler üzülmeyiz, ağlamaz, danışanına acımaz” gibi ifadeleri ne maksatla yazdıklarını anladığımı sanıyorum.

Ne yazık ki çok fazla sayıda psikolog var ve bu psikologların çoğu aslında terapist olmamalarına rağmen terapi yaptıklarını iddia edebiliyor, hatta yapıyor! Bu durum, çok ciddi etik ve ilişkisel ihlallere varan psikoterapi süreçlerini beraberinde getiriyor. Üstelik, gerekli eğitimlerini tamamlamış ve terapist olmaya hak kazanmış kişilerin bile, gördükleri eğitimin niteliğiyle ilgili sayısız problemden kaynaklanan eksikleri, hataları ve ihlalleri olabiliyor. Klinik psikoloji, çok talep gören ve arzulanan bir konuma geldiği için ne yazık ki yalnızca ticaret odaklı, kalitesiz ve niteliksiz eğitim programları açıldığına şahit oluyoruz. Bir klinik psikoloji süpervizyonu en fazla üç beş kişiyle olduğunda hakkıyla yapılabilirken onlarca kişinin aynı anda süpervizyon aldığını duyabiliyoruz. Hal böyleyken, çok fazla uygulama yanlışları olması kaçınılmaz. Sanıyorum ki bu durumu vurgulamaktı meslektaşlarının da bu ifadeleri kullanmalarındaki niyet.

Ancak bunu vurgularken terapi sürecinde başka önemli noktaların da kaçırılmaması gerekir. Danışanın kendisini etkilemesine izin vermeden terapistin danışanın ruhsallığına dair kritik temalara açılacak bir kapının anahtarını atmış olduğu ve terapistin de duyguları, düşünceleri, bilinçdışı olan bir insan olduğu gerçeği akılda tutulmalıdır. Terapide yapılan iş çok hassas bir iştir. Terapist hem tüm insanî taraflarıyla terapi odasında bulunabilmeli hem de tüm o hissettiği duyguların içinden çıkıp, orada nasıl bir sahne yaşanıyor olduğuna dışardan bakabilmelidir. Terapi ilişkisi bu özelliğiyle danışanın dışardaki ilişkilerinden farklı bir ilişki olur. Terapist acıma da üzülmeye de öfkeye de sevgiye de hissedebilir; sonra tüm bu hislere dışarıdan bakıp danışanın nasıl bir sahne yarattığını yorumlar.

Bir şeyler hissederken aynı anda o hislere dışarıdan bakıp bunla-

Ruhiye, onu derinden etkileyen bir olay yaşamıştır ve neredeyse kimse onun ne kadar derin ve yoğun bir ruhsal acı çektiğini kabul etmek istememektedir.

rı danışanın ruhsallığını anlamaya dair bir araç olarak kullanmak nasıl mümkün olmaktadır? İşte bu, psikoterapi işinin bam teli sayılabilir. Daha yukarıda, psikoterapistin kendi psikoterapisine gideni ve süpervizyon alanı makbuldür diye yazmıştım. Bunlar terapistin danışanlarıyla yürüttüğü psikoterapi deneyimleri için pek çok kolaylaştırıcı ve zenginleştirici işleve sahiptir. Kendi terapisine giden/gitmiş bir terapist, danışan koltuğunda oturmanın nasıl bir tecrübe olduğunu bilir. Danışan makosenlerini giymiştir. Danışanlarına sinirlendiğinde, üzüldüğünde, acıdığında, onları çok sevdiğinde ya da bazılarını hiç sevmediğinde bu duyguların ne kadarının kendi hikâyesiyle ne kadarının danışanın dinamikleriyle ilgili olabileceğini ancak kendi hikâyesini çalışabileceği bir alanı, yani psikoterapi süreci varsa ve olduysa daha berrak bir şekilde kavramaya çalışabilir. Danışanların anlattığı bazı malzemeler, terapistlerin kendi hikâyelerine dokunabilir, onları tetikleyebilir ve böyle bir durumda terapist için o psikoterapi sürecini yürütmek hiç kolay olmayacaktır. *Bir Başkadır*'da Peri'yi, Meryem ile görüşmelerinde bir şekilde tetikleyen bazı şeyler vardır. Kendisini nelerin tetiklediğini, yaşadığı bu duygusal deneyimin kendi içinde nasıl bir yerde konumlandığını anlayabileceği yer kendi psikoterapisidir, ancak Peri sanki bunu süpervizyondan beklemektedir. Bir süpervizyon seansı ile terapistin kendi psikoterapi seansını

ayıran kritik sınır şudur ki psikoterapistin kendi iç dünyasıyla ilgili malzemeleri kendi hikâyesiyle bağlantılandırdığı yer psikoterapidir. Süpervizyondaysa psikoterapistin o danışanla neler hissettiği, ona karşı neler düşündüğü konuşulabilir fakat bu konuşmada yorumlanan terapistin ruhsallığı değil, yine danışanın ruhsallığıdır. Peri ile Gülbin'in süpervizyon ilişkisinde bu sınırlar karışmış görünmektedir. Peri, sanki Gülbin'in karşısında bir danışan gibi oturmakta; Gülbin ise Peri'yi onun terapistiymiş gibi dinlemektedir. Meryem'in psikoterapiye devam edip etmeyeceğini bir din adamına, hocaya sormasına benzer bir şekilde Peri de süpervizyon seanslarında Gülbin'le adeta aynı sahneyi yaşamaktadır. Hoca, Meryem'e bunun cevabını verebilecek kişi değildir. Meryem'in ve Meryem'in ailesinin sıkıntılarını empatik olmayan, soğuk ve meselenin özünden uzak bir tutumla dinler ve değerlendirir. Gülbin de Peri'nin Meryem'le çalışırken hissettikleri konusunda empatik bir yerde duramaz ve gittikçe Peri'ye karşı daha da soğur. Süpervizyon seanslarında, bu seansların amaçlarından ve özünden uzaklaşır.

Terapistin etik sorumluluğuna dair bir eksiklik: Peri, Ruhiye'nin depresyonunu ve depresyonunun ciddiyetini anladığından beri buna dair ne yapacağını merak ederek izledim. Ruhiye, onu derinden etkileyen bir olay yaşamıştır ve neredey-

se kimse onun ne kadar derin ve yoğun bir ruhsal acı çektiğini kabul etmek istememektedir. Ne kadar acı çektiğini neredeyse herkes görür: Meryem, abisi, çocuklar, hoca... Hatta Meryem'in terapisti Peri de Ruhiye'nin ruhsal acısını duyar. Ancak görülen ve duyulan bu acı, adeta herkes tarafından inkâr edilmektedir. Peri tarafından bile. Peri'nin ağır bir hastayı duyup hiçbir aksiyon almaması, bir psikoterapistin etik sorumluluk sınırları ile ilgili olarak tartışılabilir. Önceki intihar teşebbüslerini duymuş ve son teşebbüsü de danışanından dinlemiş olan Peri, konunun vehametini dikkate alıp Meryem'e bununla ilgili birkaç şey söyleyemez miydi? Psikoterapi seanslarının içinde zaman zaman bir parça "psikoeğitim" de yer alabilir. Meseleye aşına olmayan danışana bazen o meseleyi alandan olmayan birinin de anlayabileceği bir şekilde anlatmak faydalı veya gerekli olabilir. Bazen psikoeğitimin danışanı korumak gibi bir işlevi bile olabilir. Bu bağlamda, Peri'nin Ruhiye'nin ne kadar ağır bir depresyon geçiriyor olabileceğini anladıktan sonra Meryem'e bunun ciddiyetini belki birkaç psikoeğitim tadında cümleyle ifade etmesinin gerekliliği, etik bir sorumluluk mahiyetinde tartışmaya açık bir konu olarak benim zihnimde kendisine yer buldu.

Başka bir etik meseleye değinmeden geçmenin büyük bir eksiklik olarak kalacağını düşündüğüm i-

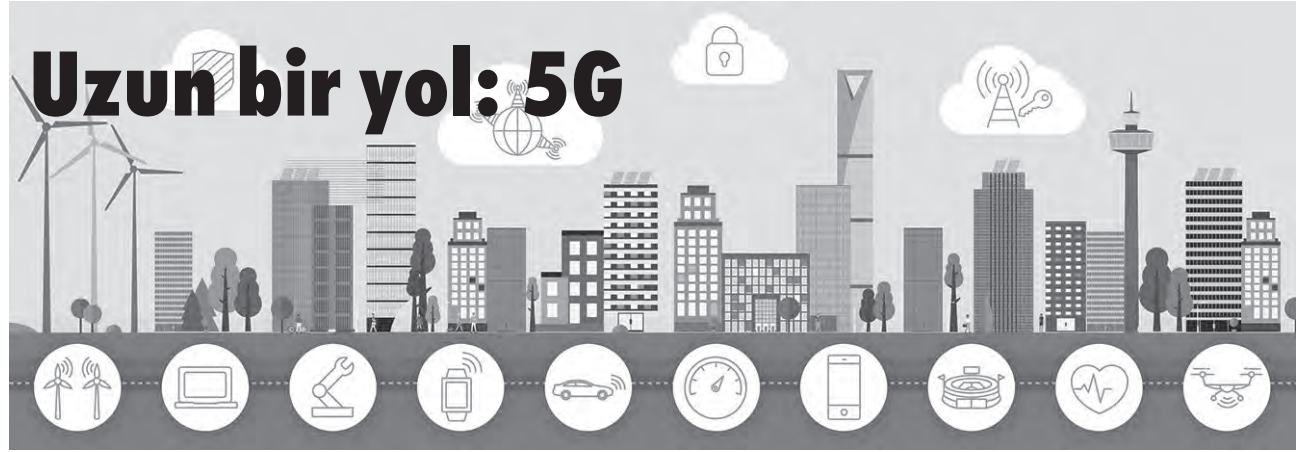
çin birkaç cümleyle ifade edeceğim. Meslektaşlarımdan -haklı olarak- en çok eleştiri alan kısım, gerek süpervizyon seanslarında gerek Peri'nin ve Gülbin'in kendi özel hayatlarında Meryem'in gizliliğini korumamalarıdır. Bu, gerçekten de önemli bir etik ihlaldir. Etik sınırların farkında olan ve danışanının iyiliğini gözetmeyi önceleyen her terapist, danışanlarının kimlik bilgilerini geri kalan herkesten gözü gibi saklamalıdır. Aksi bir durumda danışan için güvende hissederek kendisini bırakabildiği zemin, çok büyük bir depremle sarsılmış olacaktır.

Son olarak...

İnsanı insan yapan, ona iyi gelen, kötü gelen, tıpkı parmak izlerinin farklılığı gibi kendisi olmasına zemin hazırlayan şey **ilişkidir**. Travma da ilişkiden gelir, iyileşme de... Son dönemde senaryosunda psikoterapi sahnelerine yer verilen dizilerin ilgi çekici olmasını ve insanları sarmasını bu en temel ihtiyaca, ilişki ihtiyacına dokunması vesilesiyle anlamlı buluyorum. Bir katarsis gibi; tvde psikoterapiye giderek kişinin rahatladığını bölüm bölüm izleyen seyirci sanki kendi rahatlıyormuşçasına izliyor belki de. En güzeli de, kendi imgeleminde bu deneyime, psikoterapi tecrübesine bir yer açıyor. Bir sıkıntısı olduğunda ya da kendisiyle ilgili merak ettiği, anlamak istediği meseleler yoğunlaştığında psikoterapiyi denemek, artık akla gelebilecek seçeneklerden biri haline geliyor böylelikle. Gittikçe artan bu dizilerin, kişileri problemlerini anlamak adına sağlıklı bir destek alma mekanizmasına özendirebileceği umudunu taşıyorum. Her türlü olumsuz eleştiriye rağmen artılarının eksilerinden daha fazla olabileceğine inanıyorum. "Terapi böyle olmaz!" diye eleştirsek de kızsak da bir şekilde insanlar "terapi" diye bir konseptle karşılaşılıyor ve bunu merak ediyor. Ayrıca, sevdiğim bir arkadaşım ve meslektaşımın dediği gibi, onca şiddet içerikli yayın varken ve bu şiddet normalleşirken; bağ, ilişki ve şefkatli bir duruş içeren bu yayınlara karşı daha ofansif bir tavır sergilenmesi üzerine düşünmek çok isabetli olur.

"Terapi böyle olmaz!" diye eleştirsek de kızsak da bir şekilde insanlar "terapi" diye bir konseptle karşılaşılıyor ve bunu merak ediyor.

5G ağlar, birçok alan ve sektörde çeşitli fakat bugün tam öngörülemeyen değişimleri tetikleyecek. Buna karşın, 5G'nin geleceği hakkındaki belirsizliklerin hâlâ çok fazla olduğu koşullarda ekipman sağlayıcıların doldurmasına gelmemek ve olabildiğince teknolojik bağımsızlığı temel alan bir stratejiyle hareket etmek gerekiyor. 5G'yi, ağları konuşlandırınca bitecek kısa bir yarış olarak değil geliştirilmesi uzun yıllar alacak bir proje olarak görmek daha doğru bir yaklaşım olacak.

Yeni teknolojilere çeşitli mitlerin eşlik etmesi; söz konusu teknolojilerin umutları ve korkuları beslemesi olağan bir durum. En son internetin gelişiminde gördüğümüz gibi bir süre sonra sular duruluyor ve teknoloji gündelik yaşamın içinde sıradanlaşıyor. Şimdi sahnede 5G teknolojisi var. Buhar makinesi, demiryolu, değiştirilebilir parçalar, elektrik, elektronik, internet, yapay zekâ vb teknolojiler gibi genel amaçlı bir teknoloji olarak görülen 5G'nin ulusal ve küresel düzeyde bütün ekonomiyi etkilemesi, var olan sosyoekonomik yapıları değiştirmesi bekleniyor. Kablosuz iletişimde yeni bir dönem başlatacak olan 5G ile uzun süredir konuştuğumuz nesnelerin interneti, gündelik yaşamın bir parçası haline gelebilecek. Ancak son zamanlarda, 5G ağları konuşlandırma çalışmalarıyla beraber, elektromanyetik alanların insan sağlığı üzerine etkileri hakkındaki endişeler yeniden gündeme geldi.

1970'lerde elektrik hatlarının insan sağlığına etkileri tartışılıyordu. 1979 yılında yayımlanan bir çalışma, kansere yakalanan çocuklar ve elektrik hatlarının yakınında yaşama arasındaki ilişkiye dikkati çekiyordu (https://www.jrseco.com/wp-content/uploads/Wertheimer_Leeper_ELECTRICAL_WIRING_CONFIGURATIONS_AND_CHILDHOOD_CANCER.pdf). Tiffany'nin (2020) yazdığı gibi o zamanlar zaten soğuk savaş nedeniyle radyasyon hakkındaki korkular had safhadaydı. Televizyon ve mikrodalga fırınlar mercek altındaydı. Daha sonra bunları, saç kurutma makineleri ve elektrikli battaniyeler de dahil olmak üzere çeşitli ev aletleriyle ilgili endişeler takip etti. Ardından cep telefonları ve kablosuz bağlantılar geldi. Cihaz-

lar değişti, ama korkular devam etti: Her gün kullandığımız şeylerden yayılan radyasyon bizi yok ediyordu. Yoksa modern dünyamız bizi yok eden bir hata mıydı?

Cep telefonlarının beyin tümörüne neden olduğu, kablosuz cihazların DNA'mıza zarar verdiği ve baz istasyonlarından yayılan radyasyonun bizi sayısız biçimde hasta ettiği iddia ediliyor. Eğer iddialar doğruysa (söz konusu teknolojilerin yaygınlığını düşünürsek) büyük bir felaketle karşı karşıyayız. Tiffany (2020) bu iddiaların gerçek olamayacak kadar büyük olduğunu düşünüyor. Bilimsel çalışmalar kafa karıştırıcı; DSÖ (Dünya Sağlık Örgütü), onlarca yıllık araştırmalara dikkat çekerek, düşük seviyeli elektromanyetik alanlardan önemli bir sağlık riski bulmadığını belirtiyor. Buna karşın aktivistler de düşük düzeyli radyasyon ve sağlığa olumsuz etkileri hakkındaki çok sayıda çalışmayı delil olarak gösteriyorlar. Tiffany (2020) yapılan çalışmaların hacmi ve bazı çalışmaların gerçekten de aktivistlerin iddialarını destekler nitelikte olduğunu kabul etmekle beraber küresel endüstrinin ve hükümetlerin şok bulguları kamuoyundan saklamak için ortak bir tutum içinde olduğuna dair herhangi bir delil bulunmadığını da ekliyor.

Tiffany (2020) elektromanyetik dalgalar ve insan sağlığı hakkındaki tehlikeli bağlantılara işaret eden çalışmaların çoğu zaman farklı elektromanyetik dalgalar ve bu dalgaların insan bedeniyile etkileşme yollarını ihmal ettiklerini belirtiyor. Elektromanyetik radyasyonun beyin kanserine neden olmadığının en büyük delilinin ise son 20 yıldır cep telefonlarımızı yanımızdan eksik etmememi-

ze rağmen dünyanın bir beyin kanseri salgını ile karşı karşıya gelmesi olduğunu savunuyor. Aksine ABD’de, 2017’deki beyin kanseri oranının 1992’den daha düşük olduğunu yazıyor.

DSÖ’nün araştırma sonuçlarını yorumlamak da zor. Örneğin 2010’daki bir çalışmada insanlar, cep telefonlarını kafalarına dayama sıklıklarına göre gruplandırılmışlar. Telefonu kafalarına en sık dayayanlarda beyin tümörü gelişme riskinin belirgin derecede fazla olduğu görülmüş. Ancak ikinci sıklık derecesindeki grupta ise riskin en düşük olması kafaları karıştırmış. ABD Ulusal Toksikoloji Programı’nın farelerle yürüttüğü bir deneyde fareler, cep telefonu kullanıcılarının maruz kalabileceğinden daha fazla bir etkiye maruz kalmışlar. Deney sonucunda erkek farelerde, cep telefonuna maruz kalma ve kötü huylu kalp tümörleri arasında belirgin bir ilişki tespit edilmiş. Beyin ve böbrek üstü bezi tümörleri hakkında da bazı bulgular elde edilmiş. Ama sadece erkek farelerde, dişi farelerde herhangi bir ilişki gözlenmemiş.

EMO İzmir Şubesi’nin raporunda (https://www.emo.org.tr/ekler/99bb08f940d7461_ek.pdf), sigara ve asbestin zararlarının da on yıllarca tartışıldığı ve olumsuzluklarının ancak yıllar sonra dünyaca kabul edildiğinin altı çiziliyor. Bu nedenle raporda her yeni teknolojiye olduğu gibi cep telefonu kulla-

nımında da dikkatli davranılması ve olası zararların gözlenmesi öneriliyor (Ne gibi önlemler alınabileceği hakkında daha fazla bilgi için bkz. <https://sendika.org/2009/11/cep-telefonu-kullananlar-icin-hayati-dersler-onder-ozdemir-38152/>).

5G hakkındaki bu kaygılar olağan. Ancak 5G hakkındaki iddialar o kadar çılgından çıktı ki elektromanyetik dalgalar hakkında halkı bilgilendiren EMO İzmir Şubesi, bu sefer de 5G hakkındaki komplo teorilerine karşı bir basın açıklaması yapmak zorunda kaldı (<http://www.emo.org.tr/genel/bizden-detay.php?kod=131223&sube=7>). 5G ve Covid-19 arasında bir bağlantı olduğu hakkında iddialar var (<https://www.cnnturk.com/teknoloji/koronavirus-ile-5g-arasinda-nasil-bir-baglanti-var>). Hatta bu nedenle, Avrupa’da baz istasyonlarına ve telekom altyapısına saldırılar gerçekleştirildi (<https://tr.euronews.com/2020/04/21/5g-teknolojisinin-koronavirusu-yayd-g-iddialar-baz-istasyonlar-na-sald-r-lar-artt-rd>).

Covid-19, yalnız 5G hakkında ortaya atılan değil diğer komplo teorilerinin gelişimi için de elverişli bir ortam yarattı. Şu an 5G ve Covid-19 ilişkisi üzerine üretilen ve internette yayılan üç temel komplo teorisi var. Birincisine göre Covid-19, insanlar evlerine hapsedilmişken 5G baz istasyonları kurmak isteyen hükümetin bir komplosu. Baz istasyonları

kurulduğunda, kablosuz ağlar yurtttaşları kontrol etmek ve hatta öldürmek için kullanılacak. İkincisi, virüsün Bill Gates tarafından icat edilip 5G baz istasyonlarıyla yayıldığı iddia ediyor. Böylece Gates, mikroçip içeren aşılari satarak dünyadaki insanları kontrol edecek. Üçüncü komplo teorisi ise virüsün aslında hiç olmadığını, semptomların 5G tarafından yaratıldığını ve hükümetlerin sağlık tehdidi bahanesiyle sıkı kontrol önlemleri almasını sağladığını savunuyor (Sturm ve Albrecht, 2020) .

Komplo teorileri, her zamanki gibi, gerçek sorunların yerine hayali sorunları koyuyor. Oysa 5G, telekom ekipman sağlayıcılarının gelecek hakkındaki vizyonlarının uygulanabilirliği, ülkeler arasındaki çatışmalar ve eşitsizlikler gibi daha ciddi sorunlar içeriyor. Ayrıca önümüzde büyük bir belirsizlik var. 5G’ye geçmeden önce buraya nasıl geldiğimize bakalım.

1G, 2G, 3G ve 4G

19. yüzyıl sonunda Guglielmo Marconi, Morse kodlarını radyo sinyalleriyle 2,5 km uzağa taşıyabilen ilk kablosuz telgraf sistemini inşa etti. Gerçek anlamda çift yönlü iletişime olanak veren ilk mobil teknoloji ise 1923’te, Avustralya’da polis arabalarında kullanıldı. Ancak cihazlar o kadar büyüktü ki devriye arabasının tüm arka koltuğunu kaplıyordu. Birden fazla mucit tarafından aynı zamanda icat edilen telsizler ise ilk kez 2. Dünya Savaşı’nda kullanıldı.

İlk cep telefonu görüşmesi ise 1973 yılında Motorola mühendislerinden Martin Cooper tarafından gerçekleştirildi. Cooper, AT&T Bell Laboratuvarları’nda çalışan rakibi Joel Engel’i arayarak Motorola’daki takımının fonksiyonel taşınabilir telefon geliştirdiğini söyledi. Fakat cep telefonun kendisi tek başına yeterli değildi. Kablosuz iletişimin sağlanabilmesi için onu destekleyen hücreli ağlara gerek vardı.

İkinci nesil ağların çıkmasından sonra 1G (First Generation - Birinci Nesil) olarak adlandırılacak ilk hücreli ağ hizmeti 1979’da Japonya’da başladı. 1983’te de Advanced Mobi-

le Phone Service, Kuzey Amerika'da 1G hizmeti sağlamaya başladı. Analog teknolojiye dayanan 1G ağlarda kullanılan telefonların çok büyük ve pahalı olması, yaygınlaşmalarının önünde büyük bir engeldi. Bu nedenle daha çok, sabit hatta bağlı kalmadan telefon görüşmesi yapmak isteyen zenginler tarafından kullanıldı. Ancak zamanla 1G'deki bazı sorunlar daha rahatsız edici olmaya başladı (Webb, 2018):

- Ciddi güvenlik açıkları vardı. Konuşmaların kolayca dinlenebiliyor olması birinde Prenses Diana'nın da dahil olduğu çeşitli skandallara neden oldu. Ayrıca telefonların klonlanmasındaki kolaylık, telefon sahiplerini kimlik hırsızlığı ve yüksek faturalarla karşı karşıya bıraktı.

- Birçok ülkenin farklı teknolojiler kullanmasından kaynaklı parçalı bir yapı vardı ve bu yapı, ölçek ekonomisi ve dolaşımı engelledi.

- Analog yayınların kalitesi ve kapasitesi nispeten düşüktü

1991'de 2G'nin ortaya çıkışıyla beraber bu sorunların çözümü yönünde önemli adımlar atıldı. 2G dijital teknolojiye dayanıyordu. Dijital sinyaller genellikle daha az statik ve arka plan gürültüsüne sahipti ve mevcut spektrumunu analog sinyallerden daha verimli kullanabiliyordu. 2G dijital aramalar şifrelenabiliyor ve izinsiz dinlemeler zorlaşıyordu. Teknolojinin parçalı yapısı 2G ile beraber azaldı. Avrupa, GSM (Global System for Mobile Communication - Mobil İletişim İçin Küresel Sistem) standardı ile Avrupa içinde ve GSM standardını kabul eden diğer ülkelerde dolaşımı olanaklı hale getirdi. Ancak ABD ve Japonya kendi teknolojilerini kullanmaya devam ettiler (age).

SMS (kısa mesaj servisi) de 2G ile ortaya çıkan ve önemi ilk başta pek fark edilmeyen bir teknolojiydi. SMS, ağın veri kullanımındaki potansiyelini göstermesi açısından önemliydi ve ağın sonraki gelişiminde etkili olacaktı. 1990'lar aynı zamanda internetin masaüstü bilgisayarlarda yaygınlaştığı bir dönemdi ve insanların internete mobil telefonlarından da erişmek isteyebilecekleri öngörülüyordu. Bir diğer

tahmin ise sesli aramanın görüntülü aramaya doğru evrileceğiydi. Ancak 2G'nin yüksek veri oranlarının iletişimi için yeterli olamayacağı da açık ortadaydı.

İlk kez 1998'de ortaya çıkan 3G ağların temel hedefleri şunlardı:

- Web için yüksek veri oranları sağlamak.

- Görüntülü konuşma ve metinlere resim eklemeyi desteklemek.

- Daha fazla spektrum verimliliği sunarak ve baştan sona çok daha yüksek verilere izin vererek, ilk iki hedef için gerekli koşulları sağlamak.

İlk 3G ağlar, Amerikan telekomünikasyon ekipman şirketi Qualcomm'un CDMA (Code Division Multiple Access - Kod Bölme li Çoklu Erişim) teknolojisine dayanıyordu. CDMA ilk başta 2G'de bir iyileştirme olarak ortaya çıkmış ve uzun tartışmalardan sonra 3G'nin temel teknolojisi olarak benimsenmişti. Ancak ilk 3G ağlar yüksek veri hızları sağlamada yetersiz kaldı; bu ağların planlanması ve yönetilmesi de zordu. Ayrıca Web'de gezintiyi zorlaştıran ekranlar, kamera kalitesi ve maliyet kullanıcıların mobil interneti benimsemesini zorlaştırıyordu (age).

Dolayısıyla mobil ağların içinde ve dışında yetersizlikler söz konusuydu. Bu bağlamda, aynı dönemde ortaya çıkan HSPA (high speed packet access - yüksek hızlı paket

erişimi) ve iPhone mobil iletişimde bir sıçramaya neden oldu. 3,5G olarak da adlandırılan HSPA, daha yüksek veri oranları sağladı. iPhone ise kullanımı kolay arayüzü ve büyük ekranıyla internet kullanımını değiştirmeye başladı. 3G'nin ilk günlerinde telefonların yetersiz olması nedeniyle düşük veri oranları bir sorun olarak görülmezken akıllı telefon kullanımı artıkça HSPA'nın daha yüksek hızlı ağları bile artık yetersiz kalmaya başladı. HSPA, veri oranında büyük bir artış sağlamıştı fakat gecikme süresi (ağ üzerinden verinin gönderilmesi ve alınması arasındaki zaman) hâlâ yüksekti. Devre ve paket anahtarlamasının bir arada kullanılması ağın verimini düşürmekte ve yönetim maliyetini artırmaktaydı (age).

Bu sorunları aşma hedefiyle geliştirilen 4G mobil ağlar 2008'de kullanıma sunuldu ve bunu 2010'da 4G LTE izledi. 4G'de devre anahtarlama terk edilerek tamamen paket anahtarlama geçildi. Daha kararlı ve veriler için optimize edilmiş ağlar, mobil kullanıcılar için yüksek veri oranları anlamına geliyordu. Yüksek hızlı web erişimi, yüksek kalitede video akışını olanaklı hale getirmesinin yanında oyun hizmetleri, HD videolar ve HD video konferanslar vb yeni alanlar açtı.

Özetle,

- Ortalama her 10 yılda bir mo-

Ortalama her on yılda bir mobil iletişimde yeni nesil bir teknoloji gündeme geldi: 1G (1980), 2G (1990), 3G (2000), 4G (2010). Şimdi de 5G.

bil iletişimde yeni nesil bir teknoloji gündeme geldi: 1G (1980), 2G (1990), 3G (2000), 4G (2010).

- 1G'de analog ses, 2G'de dijital ses ve mesaj, 3G'de internet bağlantısı ve 4G'de yüksek hızlı bağlantı ön plandaydı.

- 1G'de sadece toplumun varlıklı kesimi mobil iletişim olanağına sahipken 2G'de mobil telefon kitleselleşti. 3G, internete mobil erişim ve mobil hizmetlerin kapısını aralarken 4G geniş bant internet erişimindeki iyileştirmelerle mobil iş modellerinin ve sosyal ağların gelişimini sağladı.

Teorik indirme ve gecikme hızı ise yandaki tablodaki gibi gelişti (Forge ve Vu, 2020):

İlk dört nesle baktığımızda, sıçramalara rağmen, birbirini takip eden, bir nesildeki teknik zorlukların, sonraki nesil teknolojiye aşılmaya çalışıldığını görüyoruz. Her teknolojik gelişme, yeni kullanım alanları yarattı; yeni kullanım alanları, hâlihazırdaki teknolojinin o ana kadar fark edilemeyen eksikliklerini ortaya çıkardı ve sonraki yönelimin de etkili oldu. (Şekil 1)

5G

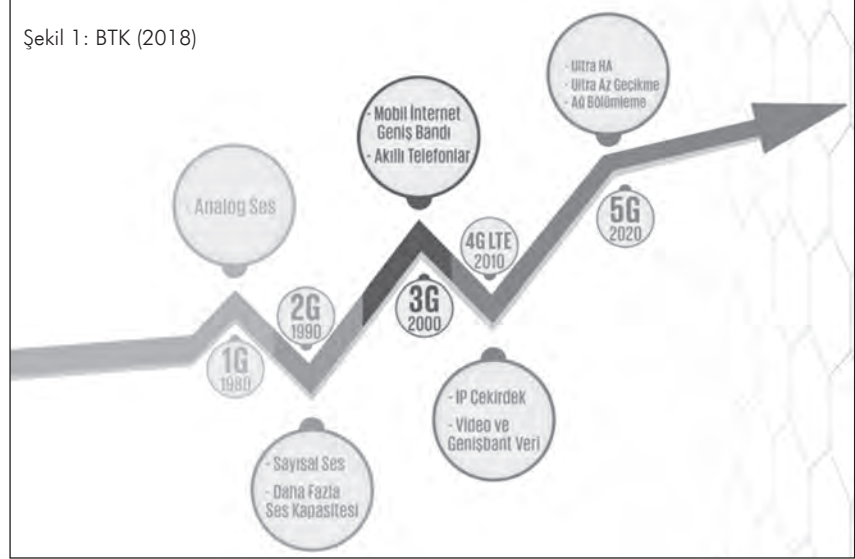
5G her şeyden önce daha hızlı internet demek. Bağlantı hızı artacak ve ağ iletişimindeki gecikme süresi düşecek. Teorik indirme hızı, 2 Gbit/s ile 20 Gbit/s arasında olacak ve teorik gecikme süresi 1ms'nin altına düşebilecek. Böylece 5G ile 40 GB'lık 4K UHD bir film, çok kısa bir sürede indirilebilecek. Avrupa Parlamentosu'nun (2019) raporunda belirtildiği gibi 5G kuruluşu önceki mobil teknolojilerden çok daha karmaşık olduğundan ve daha yoğun bir kapsama alanı gerektirdiğinden 5G ağların maliyeti çok daha yüksek olacak. Dolayısıyla amaç elbette ki son kullanıcıya filmleri hızlı indirme olanağı sağlamak değil. 5G, önceki nesillerden farklı olarak yalnız insanları değil nesneleri de birbirine bağlamak üzere geliştiriliyor. Tam olarak hareketli ve bağlı bir toplum vizyonu ile hareket ediyor.

Bu yeni nesil mobil teknoloji, iki temel gereksinimi karşılayacak (a-ge):

- Eğlence içeriği ve sosyal ağlar-

	1G	2G	3G	4G
Teorik İndirme Hızı	2kbit/s	9.6–384kbit/s	384kbit/s-56Mbit/s	5Mbps- 1 Gbit/s
Teorik Gecikme (ms)	-	629	212	60-98

Şekil 1: BTK (2018)

daki canlı akışlar için çok büyük hacimli verileri daha hızlı aktarabilmek.

- Oyunlar ve dikey sektör (enerji, otomotiv, sağlık, enerji, kentleşme, tarım ve eğlence vb sektörler) uygulamaları için mobil ağlardaki yanıt süresini (veya gecikmeyi) kısaltmak.

ITU (International Telecommunication Union - Uluslararası Telekomünikasyon Birliği), 5G iş modellerini her biri farklı iletişim ihtiyaçları olan üç kullanım durumuna ayırıyor: Gelişmiş Mobil Genişbant (Enhanced or extreme mobile broadband - eMBB), Aşırı Fazla (masif) Makine Haberleşmesi (Massive machine type communication - mMTC) ve Ultra-Güvenilir ve Çok Düşük Gecikmeli Haberleşme (ultra-reliable low-latency communications - URLLC).

eMBB, özellikle eğlence, video sosyal ağları ve çoklu ortam iletişimde kullanılan yüksek çözünürlüklü ve üç boyutlu videolar gibi çok büyük boyutlu verilerin yüksek hızlarda aktarılmasını sağlayacak. Sanal gerçeklik ve artırılmış gerçekliğe dayalı uygulamalar daha çok hayatımıza girecek.

mMTC, kilometre kare başına yüz binlerce cihaz içeren geniş alanları kapsayacak. Temel yazılım ve donanım birimleri için bağlan-

tının, her yerde, ucuz ve enerji tüketiminin az olmasını sağlayacak. Akıllı şehirler ve evlerde ısıtılma yönetimi, çevresel izleme (çevre kirliliği, gürültü, nem, sıcaklık vb.) ve trafik kontrolü için kullanılacak. Giyilebilir teknolojiler yeni ve daha yaygın biçimlerde karşımıza çıkabilecek.

URLLC, gerçek zamanlı izleme ve kontrolde, gecikme süresinin düşük ve güvenirliliğin yüksek olması gereken durumlarda kullanılacak. Endüstriyel iş akışları (ör. akıllı bir şebekede enerji dağıtımının otomasyonu), endüstriyel süreç kontrolü ve algılayıcı ağları, otonom araçlar, uzaktan ameliyat gibi güvenilirlik ve düşük gecikme süresi açısından katı gereksinimlerin olduğu alanlarda kullanılacak.

Kısacası, önceki nesiller özellikle insanları birbirine bağlarken 5G, şimdiye kadar ağda olmayan nesneleri de ağına dahil edecek. 5G; üretim tedarik zincirleri, taşımacılık sistemleri (sürücüsüz arabalar), tıp (uzaktan ameliyatlar), savaş teknolojileri, eğlence sektörü (sanal/artırılmış gerçeklik) vb alanlardaki yeniliklerin önünü açacak. 5G ile yapay zekâyı daha somut ve sıradan biçimde gündelik hayatın içinde göreceğiz. 5G, şu an öngöremediğimiz ve birçok sektörü etkileyebilecek büyük bir değişim vad ediyor (5G'nin

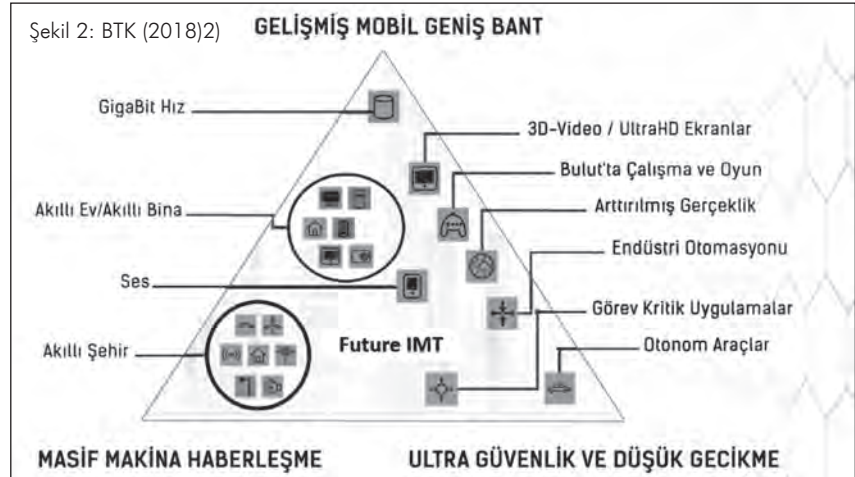
Ancak birçok yeni teknolojide olduğu gibi 5G'de de gerçekler ve mitleri birbirinden ayırt etmek zorlaşıyor. Bu alandaki temel oyunculara, çıkarlarına ve politikalarına bakmak yararlı olacaktır. Çünkü 5G'nin bu vaatlerinin yanında, ABD ve Çin'in karşı karşıya geldiği, giderek kızışan bir teknoloji savaşı da var. Başta Avrupa ülkeleri, Japonya ve Kore olmak üzere diğer ülkeler bu savaşta teknolojik egemenliklerini korumaya çalışıyorlar. En önemlisi de ekipman sağlayıcılarının anlatılarının sınırları dışına çıkmak gerekiyor.

5G ekipman sağlayıcılar ve mobil şebeke operatörleri

5G dünyasında, her biri farklı çıkar ve vizyona sahip olan ekipman sağlayıcılar, mobil şebeke operatörleri, hükümetler gibi oyuncular var ve 5G'nin geleceğini şekillendirmeye çalışıyorlar. Webb'in (2019) belirttiği gibi mobil iletişim değer zinciri oldukça geniş ve çok sayıda şirketten oluşuyor. Bu zincirin en önemli oyuncularını da Ericsson, Nokia, Siemens, Huawei, Samsung gibi üreticiler. Onların yanında yazılım, hizmet, test cihazı vb. sağlayan şirketler var.

5G ile mobil ağ cihazı pazarındaki güç dengeleri de değişti. İlk dört nesil, Ericsson, Nokia, Alcatel, Qualcomm, Lucent ve Motorola gibi Avrupalı ve ABD'li şirketlerin liderliğinde geliştirilmişti. Ancak 2000'li yıllarda bu şirketlerin çoğu zayıf-

Önceki nesiller özellikle insanları birbirine bağlarken 5G, şimdiye kadar ağda olmayan nesneleri de ağı dahil edecek.

ladı; Nokia, Alcatel ve Lucent gibi şirketler parçalandı veya başka şirketlerle birleşti. Böylece araştırma geliştirme yetenekleri zayıflamış aktörler haline geldiler. Artık tek başlarına küresel standartlara yön verebilecek güçte değiller. Onların yerini Asya-Pasifik şirketleri aldı. 2010'lu yıllarda bu şirketler yeni nesil teknolojileri tanımlamada ve gerekli araştırma ve standartları sağlamada etkili olmaya başladılar.

Başta Ericsson ve Samsung olmak üzere ekipman sağlayıcı şirketler 5G teknolojisinin en ateşli savunucuları. Sık sık, son prototiplerinin ne kadar başarılı olduğunu anlatan basın bültenleri yayımlıyorlar; tanıtım yazılarında, 5G'nin günümüzdeki bağlantı sorunlarını çözeceğini ve tam bağlantınlılık sağlayacağını savunuyorlar. 3GPP (3rd Generation Partnership Project - telekomünikasyon şirketleri arasındaki üçüncü nesil mobil iletişim ortaklık projesi) toplantılarına katılarak ve akademiye yaptıkları yatırımlarla standartların oluşturulmasında etkili oluyorlar.

Her yeni nesil mobil teknoloji, üreticiler için yeni cihazlar satabilme olanağı anlamına geliyor. Bir nesil olgunlaştıkça sürüm yükseltmeler daha nadir olmaya başlıyor. Dolayısıyla on yıllık döngüleri bağımlılar ve günümüzde de mevcut finansal sorunlarını aşabilmek için 5G'ye güveniyorlar. Gelecekleri neredeyse 5G'nin başarısına bağlı olduğundan halkla ilişkilere büyük önem veriyorlar. Ayrıca 4G döneminde, diğer şirketleri izlemekle yetinen Huawei ve Samsung'un 5G'de çok daha iddialı hareket etmeleri, sektördeki rekabeti kızıştırıyor.

Ancak mobil şebeke operatörlerinin 5G'nin gelişinden memnun oldukları söylenemez. Çünkü 5G gündeme geldiğinde ikilemde kaldılar: Bir yandan geleceği belirsiz, yeni bir teknolojiye yatırım yapmak istemiyorlardı (zaten oturmuş bir iş modelleri ve aboneleri vardı) diğer yandan rakiplerinin 5G'ye yatırım yapması durumunda abone kaybetmekten korkuyorlardı. Düzenleyici kurumlardan da çekiniyorlardı. İşbirliğine gitmemeleri durumunda geleceğin kablosuz teknolojisine karşı zorluk çıkaran oyuncular olarak görülecekler ve sektördeki saygınlıkları bundan zarar görecekti. Bu nedenle 2017 sonuna kadar ıllımlı görünmeyi tercih ettiler. 5G inisiyatifleriyle ortaklıklar kurdular ve üreticilerle işbirliğine giderek tüketicilere 5G için hazır olduklarını göstermeye çalıştılar. 5G teknolojisinin henüz test edildiği bu aşamada 5G'yi desteklemenin şebeke operatörleri için büyük bir riski yoktu. Bir kaç deneme yapmaları ve bazı uluslararası toplantılara katılmaları

yeterli oluyordu. Sonuçta yeni cihaz siparişi vermek zorunda değillerdi.

2017 Kasım'ında ise mobil şebeke operatörlerinin 5G'ye yaklaşımında ani bir değişiklik oldu ve 5G'ye daha eleştirel yaklaşıma başladılar. Huawei'nin düzenlediği bir konferansta Vodafone'un CEO'su 5G'nin en temel yararının kapasitedeki ilerleme olduğunu ve endüstrinin yeni kullanım alanları yerine buna yoğunlaşması gerektiğini söyledi. Konferansın bir diğer katılımcısı BT'nin CEO'su ise 5G için bir iş alanı göremediğini, dünyanın farklı yerlerinden kişilerle de görüştüğünü ve onların da göremediğini belirtti. Bu konferanstan sonra mobil şebeke operatörlerinin 5G'ye eleştirel yaklaşımları daha organize biçimde devam etti. 5G mitini eleştiren çalışmaların sayısı arttı. Bazı mobil şebeke operatörleri eleştirilerini kamuoyuyla paylaşırken bazıları temkinli davranmaya devam ettiler. Temkinli davranmak da gerekiyordu. Ekipman sağlayıcılar ve mobil şebeke operatörlerinin çıkarları çatışırken 5G artık jeopolitiğin bir konusu haline gelmişti. Hükümetler 5G'yi ulusal güvenlik ve ekonomik bağımsızlık bağlamında ele alıyordu.

Kısa bir yarış yok

Hükümetler, 5G'yi destekliyorlar; 5G'yi ulusal güvenlik ve kalkınmaları için önemli bir teknoloji olarak

görmelerinin yanında 5G'nin kendi ulusal şirketlerine avantaj sağlayacağını düşünüyorlar. 5G'nin verimliliği artıracağına inanıyorlar. Bu nedenle, daha fazla bağlantırlık olarak algıladıkları 5G'yi bir fırsat olarak görüyor ve geride kalmak istemiyorlar. Hükümetler 5G'yi, araştırmalara sponsor olarak veya test olanağı sağlayarak destekliyorlar. Kimisi Güney Kore'nin kış olimpiyatlarında yaptığı gibi spor etkinliklerini endüstriyel gücünü göstermek için kullanabiliyor. Ülkelerin düzenleyici kurumları, 5G için spektrum sağlamada her zamankinden daha hızlı hareket ediyorlar.

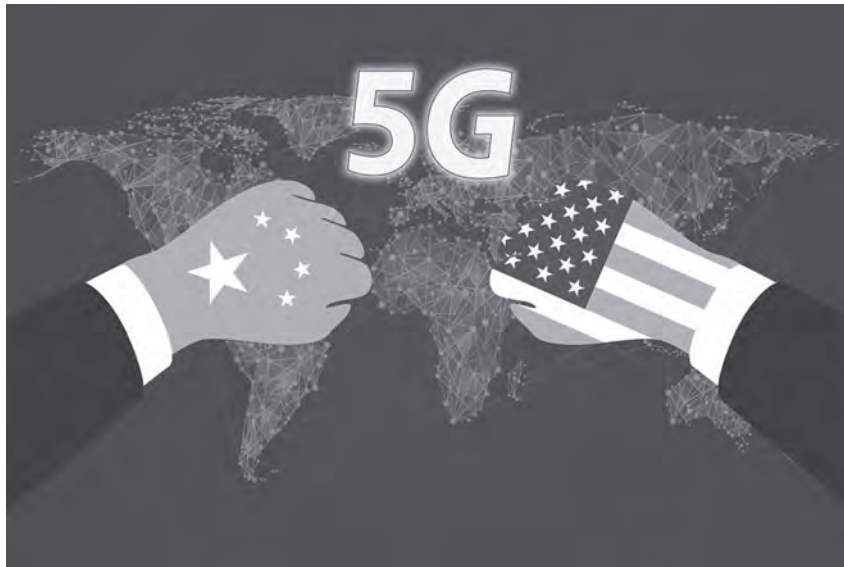
Mobil şebeke operatörleri ile karşılaştırıldığında 5G'nin hükümetlere maliyeti daha düşük ve politik potansiyeli yüksek. Bu nedenle, mobil şebeke operatörleri gibi 5G vizyonunun karşısında durmak çıkarlarına uygun değil. Fakat daha önce belirttiğim yatırım maliyetleri büyük bir sorun. 3G'nin devamı olan 4G'den farklı olarak 5G, yatırım stratejisinde ve kurulumda köklü değişikliklere gerek duyuyor. Ön yatırım maliyetleri çok daha yüksek ve yeni kullanım alanlarının ticarileştirilmesinde belirsizlikler var. Avrupa ve Asya'da bu sorun devlet desteği ile çözülmeye çalışılıyor. ABD'de de FCC, 5G'yi kullanıma sunmayı destekleyen bir düzenleme yayımladı. Ancak hükümetlerin destek ve müdahalelerine rağmen özel

sektör (özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde) teknoloji ve iş modelleri kanıtlanmamış, karmaşık ve bu nedenle risk değerlendirmesi kesin olmayan bu yeni teknolojiye karşı isteksiz duruyor. Nitekim önceki nesil mobil teknolojilerde yerel ve uluslararası gruplar kendini ispat etmiş bir işe ve yerleşik bir teknolojiye yatırım yaparken çok daha istekliydi (Forge ve Vu, 2020).

Sürekli bir yarış vurgusu, "geç kalmayalım" telaşı olmasına rağmen 5G'nin gelişme süreci diğerlerinden daha uzun sürecek. Bu nedenle Çin, tam anlamıyla çalışan 5G'yi en azından 10 yıllık bir program çerçevesinde değerlendiriyor. Ayrıca 5G'nin içerdiği teknolojilerin çok daha karmaşık olması belirsizlikleri artırıyor. Örneğin yazının başındaki kaygılardan da görülebileceği gibi insanların kabul edilemez seviyelerde elektromanyetik radyasyona maruz kalmasına neden olabilecek öngörülemez yayılma modelleri hakkındaki bilgimiz sınırlı. Hâlâ yanıt veremediğimiz sorular var: 5G gerçekte ne için kullanılacak, güvenli mi, para harcamaya veya bunun için hazırlık yapmaya değer mi?

Tüm bu belirsizliğe rağmen "geç kalmama" telaşı hükümetleri bir an önce 5G ağlarını konuşlandırmaya itiyor. ABD, Çin, Japonya, Kore, Singapur, Tayvan ve AB'de çeşitli denemeler yapılıyor. Fakat nasıl ki herhangi bir bilgisayar teknolojisini kullanmak tek başına yeterli değilse ve üretim potansiyeli olmadan dışa bağımlılık kaçınılmazsa 5G için de aynı durum geçerli. Bu nedenle, Avrupa Parlamentosu'nun (2019) raporundaki sınıflandırmanın önemli olduğunu düşünüyorum: Kullanıcı ülkeler, üretici ülkeler ve hem kullanıcı hem de üretici olan ülkeler.

Kullanıcı ülkeler, büyük ölçüde başka yerlerden gelen teknolojileri tüketiyorlar. Ağırlıklı olarak odak noktaları, düşük maliyetli geniş bant hizmetleri üzerine. Kullanıcı ülkelerin temel motivasyonu sanayi politikası kapsamında diğer endüstrilerini 5G ile güçlendirmek olabiliyor. Ya da bazen ulusal operatörlerin ticari dürtüleriyle hareket ediliyor. Örneğin Singapur bu tip ül-

kelerden biri.

Üretici ülkeler ise yarı iletken bileşenler, ekipman ve yazılım gibi 5G ürünlerin küresel satışına odaklanıyorlar. Ulusal 5G ağlarının konuşlandırılması ise ürünleri küresel rekabete karşı test etmek için erken bir kanıtlama alanı olarak ulusal sanayi politikası tarafından yönlendiriliyor. Güney Kore ve Tayvan, üretici yönleriyle öne çıkan ülkeler.

Hem üretici hem de tüketici olan ülkeler ise hem dünya çapında satış için ağ cihazları ve yonga setleri geliştiriyor hem de teknolojiyi yerel geniş bant hizmetleri için kullanmaya çalışıyor. Çin, ABD, AB ve Japonya bu sınıfta yer alıyor.

Bu bağlamda, "Yerli 5G teknolojisi altyapısı kurmadan 5G'ye geçmeyeceğiz. Bakanlık olarak bizler de tüm politika ve stratejilerimizi buna göre şekillendiriyoruz" diyen Ulaştırma ve Altyapı Bakanı Karaismailoğlu'nun yaklaşımı önemli. Bir ülkenin üretici potansiyelini geliştirmeden veya sanayisini geliştirecek iş modellerini planlamadan atacağı bir adım bağımlılık ilişkilerini daha da güçlendirecektir. Fakat Parcu, Innocenti ve Carrozza'nın (2020) tartıştığı gibi 5G'yi geliştirmek için ihtiyaç duyulan teknolojiler ve uzmanlıklar, dünya çapında giderek artan bir şekilde birkaç ülkenin elinde

toplanıyor. Bu uzmanlıkları elinde bulunduran ülkeler ve onları takip edenler arasında güçlü ve her geçen gün büyüyen bir uçurum var. 5G patentlerin ABD, Çin, Güney Kore, Japonya ve bazı AB ülkelerinde toplandığını düşünürsek bizim 5G kullanıcısı ülkeler dışında bir sınıfta yer alabilmemiz oldukça zor görünüyor.

Asya ülkelerinde, hükümet müdahalesi hem üretim hem de tüketim açısından belirleyici durumda. Hükümetlerin sanayi politikaları ulusal üreticileri yönlendiriyor. Hükümetler ve ekipman sağlayıcılar, mobil şebeke operatörlerinin kararlarında etkili oluyor. ABD'de ise bu ilişki tersten kuruluyor. Ekipman sağlayıcılar şebeke operatörlerinin kararlarında etkili olurken, hükümet kararlarında, cihaz üreticileri ve şebeke operatörlerinin etkisi var. Avrupa'da da ekipman sağlayıcıların hükümetler ve şebeke operatörleri üzerinde etkisi var. Operatörler de fon almak için hükümetlerin kapısını çalıyorlar (Avrupa Parlamentosu, 2019).

Söz konusu ülkelerdeki deneyimler önemli olmakla beraber 5G teknolojileri hakkında uzmanlığı zayıf, düşük gelirli ve orta gelirli ülkeler için 5G ağlarını konuşlandırma süreci ve düzeni, geliştirilebilecek iş modelleri ister istemez farklı olacak.

5G ağlar, birçok alan ve sektörde çeşitli fakat bugün tam öngörülemez değişimleri tetikleyecek. Buna karşın, 5G'nin geleceği hakkındaki belirsizliklerin hâlâ çok fazla olduğu koşullarda ekipman sağlayıcıların doldurmasına gelmemek ve olabildiğince teknolojik bağımsızlığı temel alan bir stratejiyle (ve gerçekçi biçimde!) hareket etmek gerekiyor. 5G'yi, ağları konuşlandırınca bitecek kısa bir yarış olarak değil geliştirilmesi uzun yıllar alacak bir proje olarak görmek daha doğru bir yaklaşım olacak.

KAYNAKLAR

- Avrupa Parlamentosu. (2019). 5G deployment, state of play in Europe, USA and Asia. ITRE Committee. PE 631.060, April 2019
- BTK - Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, (2018). 5G ve Dikey Sektörler Raporu, <https://www.btk.gov.tr/uploads/announcements/5g-ve-dikey-sektorler-raporu-yayimlandi/20180308-5gvedikeysektorlerraporu.pdf>, son erişim 20.12.2020
- Forge, S. ve Vu, K. (2020). Forming a 5G strategy for developing countries: A note for policy makers. Telecommunications Policy, 44(7), 101975.
- Parcu, P. L., Innocenti, N., ve Carrozza, C. (2020). Ubiquitous technologies and 5G development. Who owns the rarest technologies?. Who Owns the Rarest Technologies.
- Sturm, T. ve Albrecht, T. (2020). Constituent Covid-19 apocalypses: contagious conspiracism, 5G, and viral vaccinations. Anthropology & Medicine, 1-18.
- Tiffany, K. (2020). Something in the Air, <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2020/05/great-5g-conspiracy/611317/>, son erişim 20.12.2020
- Webb, W. (2019). The 5G Myth: When vision decoupled from reality. De-G Press.

HUKUK DEFTERLERİ
28.sayı ÇIKTI

www.facebook.com/Hukuk-Defterleri
@hukukdefterleri
www.hukukdefterleri.com

Günümüz dünyasının habercileri Paris Komünü (1871) ve Taiping Devrimi (1851-1864)

Paris Komünü ve Taiping Devrimi, kapitalizmin tarihte olsa olsa bir parantez olduğunu göstermektedir. Kaldı ki bu, kısa bir parantezdir. Kapitalizm, yalnızca, insan uygarlığının daha gelişkin bir aşamasını inşa etmek için kendisini geride bırakmayı/lağvetmeyi gerektiren koşulları -kısa bir süre içinde- yaratarak onurlu bir işlev görmüştür. Dolayısıyla, Paris Komünü ve Taiping Devrimi, çağdaş tarihin -20. yüzyılda gelişecek ve 21. yüzyıla da uzanacak olan- yeni aşamasını başlatmışlardır. Bunlar, kapitalizmin sonbaharına koşut olarak, halkların ilkbaharında, birbirini takip eden fasıllar açmışlardır.

Samir Amin / Çeviri: Onurcan Ülker

1 871'in Mart ayından Mayıs ayına dek süren Paris Komünü ve 1851'den 1864'e dek süren Taiping Devrimi (ki ben buna, isyan yerine devrim demeyi tercih ediyorum), insanlığı tarihin bugünkü aşamasına taşıdı. Her iki olay da kapitalizmin ilerici niteliğine ilişkin yanılsamalara son verdi ve bunun sonbaharını muştuladı.

Bunlar, uzun vadeli etkileri nedeniyle son derece önemli devrimlerdi. Biri (yani Paris Komünü) ekonomik kalkınma anlamında İngiltere'nin hemen ardından ikinci sırada bulunan gelişmiş bir kapitalist merkezde gerçekleşirken; diğeri ise (yani Taiping Devrimi), dünyanın, küreselleşmiş emperyalist kapitalizmle, tahakküm altındaki bir çevre (periphery) olarak henüz yeni yeni bütünleşen bir bölgesinde patlak vermişti.

Bunların her ikisini bastıran da, biri Prusyalıların kanatları altına aldığı Versay'daki Fransız gerici, diğeri ise (sonraları Mısır ve Sudan'da nam salacak olan) İngiliz General Gordon komutasındaki Avrupa emperyalizmi olmak üzere silaha sa-

İki yıl önce kaybettiğimiz Mısır kökenli Marksist toplumbilimci Samir Amin'in okuyacağınız makalesi Türkçeye ilk kez çevriliyor. Amin makalede sadece bir tarih tartışması yapmıyor; iki devrimin niteliklerinden yola çıkarak geleceğe de uzanmaya çalışıyor. Çeviri kaynağı: Amin, S. (2013). Forerunners of the Contemporary World: The Paris Commune (1871) and the Taiping Revolution (1851-1864) (Fransızcadan çeviren: V. Bawtree). *International Critical Thought*, 3 (2), ss. 159-164.

rılmış sermayeydi. Ne ki, bu devrimler, kendi çağlarının ötesine uzanarak yarının dünyasının nasıl olabileceğini gösteren olağanüstü vizyonları sayesinde, uzun erimde zafere ulaşmışlardır.

Paris Komünü, sosyalizmin ne olabileceğini açık seçik ortaya koymuştur: İnsan uygarlığının daha gelişkin bir aşaması. Bu, türünün şu ana kadar bildiğimiz tek örneği olan gerçek bir demokrasi inşa etmiştir. Burada söz konusu olan, salt bireylerin haklarını ve ifade ile örgütlenme özgürlüğünü güvence altına alan bir demokrasi değildir. Söz

konusu olan, sermaye diktasının yerine üretim araçlarını kontrol eden işçilerin özgür birliğini geçirecek emeğin sömürsünü ortadan kaldıran toplumsal bir demokrasidir. Komün, üretici yurttaşı tüketici yurttaşla ve siyasal yurttaşla ilişkilendirmiştir. Uluslararası evrensellliği kurmuş ve ister “Fransız” kökenli olsun, ister soyu “dışarıya” dayansın, bütün Paris sakinlerine aynı yurttaşlık haklarını sunmuştur. Kadına yönelik baskının kaldırılmasına önyak olmuştur. Marx, Komünarları, “göğü fethetmiş” savaşçılar olarak tarif ederken hiç de haksız değildir.

Taiping Devrimi, Qing hanedanının despotik imparatorluk otokrasisini devirmişti. Benim haraca dayalı (tributary) olarak adlandırdığım (Çinli komünistlerin ise “feodal” dedikleri, ki bu anlambilimsel/semantik sorun tali önemdedir) bu toplumsal üretim tarzı aracılığıyla köylünün egemen sınıf tarafından sömürülme rejimini yürürlükten kaldırmıştı. Aynı zamanda Taiping Devrimi, özel ticareti de lağvederek, haraca dayalı sistemin çatlakları arasından sızmış olan kapitalizm biçimlerini de reddediyordu. Emperyalist sermayenin yabancı tahakkümünü de aynı coşkuyla geri çevirmişti. Ve bunu henüz çok erken bir tarihte, yani emperyalist saldırganlığın hemen başında, Çin’in küreselleşmiş emperyal kapitalizmin tahakkümü altındaki bir çevre ülkeye indirgenmekte olduğunu apaçık ortaya koyan 1840 Afyon Savaşı’nın üzerinden topu topu 10 yıl geçmişken yapmıştı. Taipingler, kendi çağlarının ötesinde bir tutum takınarak, çok-eşliliğe, cariyeliğe ve fuhuşa da bir son vermişlerdi.

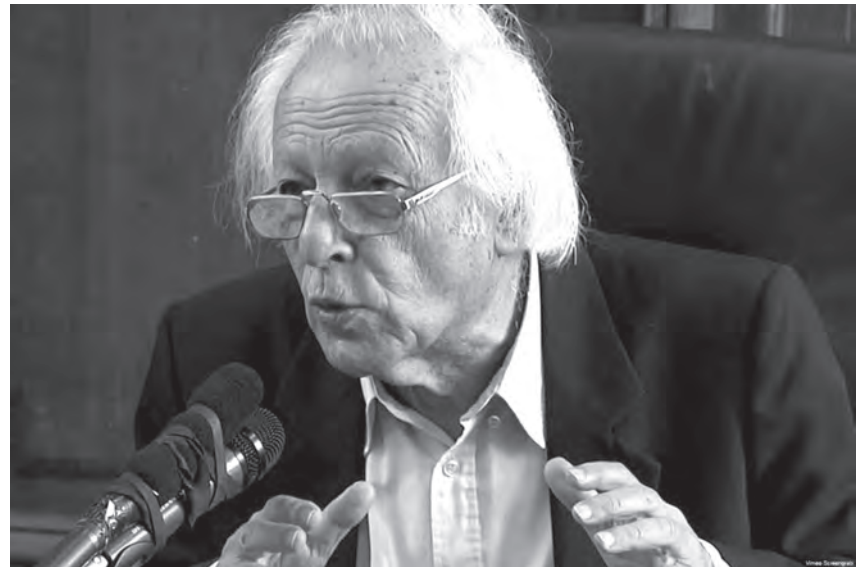
Taipinglerin devrimi -ki onlar da “göğün çocukları”ydı-, emperyalist dünyada kapitalizmin çevresindeki halkların ilk devrimci stratejisini formüle ederek, sosyalizmin ve insan uygarlığının en gelişkin aşamasının temelini atmıştı.

Taiping Devrimi, (Çinli komünistlerin ileriki tarihlerde kullanacakları ifadeye atıfla) “anti-feodal, anti-emperyalist halk devrimi”nin atasıydı. Bu, 20. yüzyılı şekillendiren Güney (yani Asya, Afrika ve La-

tin Amerika) halklarının uyanışının habercisiydi. Mao’ya esin kaynağı olmuş ve modern dünya kapitalist sisteminin çevresindeki halklar için devrime giden yolu göstermişti ki bu yol, onların kendilerini uzun süreli sosyalist geçişe adanmalarını olanaklı kılmıştı.

Ne Paris Komünü yalnızca Fransız tarihinden bir fasıldır ne de Taiping Devrimi yalnızca Çin tarihinin bir parçasıdır. Her iki devrim de evrensel öneme sahiptir. Paris Komünü, Birinci Enternasyonal’in (Uluslararası İşçi Birliği), şoven milliyetçiliği, sermayenin kozmopolitizmini ve geçmişin cemaatçi/komüniter kimliklerini ikame etmek üzere yaptığı “proleter” enternasyonalizmi çağrısını ete kemiğe büründürmüştür. Taipinglerin çağrısındaki evrensellik ise, Çin tarihine yabancı olmasına karşın -tuhaf sayılan bir biçimde- İsa figürünü benimsemelerinde simgeleşiyordu. İktidardaki düşmanları tarafından mağlup edilen bir insan, nasıl olurdu da yenilmez bir “Tanrı” olabilirdi? Taipinglere göre, bu İsa, misyonerlerin Çin’de tanıtmaya çalıştıkları itaatkâr Hristiyanlığın bir parçası değildi. O, bütün insanlığın kurtuluşu için mücadele eden bir savaşçının nasıl olması gerektiği konusunda örnekti: Ölüm anına dek cesaretini korumuş ve böylelikle mücadelede dayanışmanın başarının sırrı olduğunu kanıtlamıştı.

Marksist toplumbilimci Samir Amin’in (1931-2018) *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme, Avrupamerkezcilik, Modernite Demokrasisi ve Din, Liberal Virüs, Kapitalizmin Hayaleti, Kaos İmparatorluğu* gibi pek çok eseri Türkçeye çevrildi.

Paris Komünü ve Taiping Devrimi, daha önce başka yerlerde de söylediğim gibi, kapitalizmin tarihte olsa olsa bir parantez olduğunu göstermektedir. Kaldı ki bu, kısa bir parantezdir. Kapitalizm, yalnızca, insan uygarlığının daha gelişkin bir aşamasını inşa etmek için kendisini geride bırakmayı/lağvetmeyi gerektiren koşulları -kısa bir süre içinde- yaratarak onurlu bir işlev görmüştür. Dolayısıyla, Paris Komünü ve Taiping Devrimi, çağdaş tarihin -20. yüzyılda gelişecek ve 21. yüzyıla da uzanacak olan- yeni aşamasını başlatmışlardır. Bunlar, kapitalizmin sonbaharına koşut olarak, halkların ilkbaharında, birbirini takip eden fasıllar açmışlardır.

Güçlüğün kalbinde: Kapitalizmin emperyalist boyutu

Kapitalizmi ortadan kaldırmanın olanaklı ve gerekli olduğunu ilan eden bu iki devrimin Avrasya kıtasının iki zıt ucunda, yani Fransa ve Çin’de gerçekleşmiş olması, beni hiç de şaşırtmamaktadır.

Komün gerçekleştiği zaman Fransa, İngiltere’nin ardından ikinci büyük kapitalist güç konumundaydı. Ancak Fransa, iktisadi “gecikmişliği” siyasal açıdan daha olgun oluşuyla telafi etmişti. Bunun nedeni, İngiliz kapitalizminin dış yayılmayla elde ettiği kârlara yaslanmasıydı. 17. yüzyıla dayanan İrlanda’nın sömür-

geleştirilmesinin -İrlanda köylülerinin İngiliz toprak ağalarının yararına mülksüzleştirilmesinin-, her ne kadar (Engels'in tahlil ettiği gibi) İngiliz işçilerin kendileri de korkunç bir yoksullaşmanın kurbanı olsalar da, İngiliz işçi sınıfının siyasal olgunlaşması üzerinde yıkıcı etkileri olmuştur. Bu durum, erken dönemde İngiliz işçi sınıfının emperyalizm yanlısı ideolojiye verdiği desteği açıklamaktadır. Kuzey Amerika'nın ve hepsinden öte Hindistan'ın sömürgeleştirilmesi, bu yoldan sapmadan sorumludur.

Bunun aksine, her ne kadar görkemli bir sömürge olan Saint-Domingue (Haiti) merkantilist birikim açısından inkâr edilemez bir rol oynamışsa da, Fransa'da kapitalizmin gelişimi çok daha "iç piyasa" merkezli olagelmisti. Bu bakımdan, Fransız Devrimi'nin, Cromwell'den 1688 "Şanlı Devrim"ine dek İngiliz devrimlerine kıyasla neden daha ra-

Kıtanın diğer ucundaki Çin de, erken gelişmiş bir siyasal olgunluğa destekleyen bazı kendine has niteliklere sahipti. Çin, haraca dayalı sosyoekonomik tarzı (ki burada, bunun katı, "gelişkin" bir biçimi mevcuttu) aşmaya çok önceleri, hatta Avrupa'dan bile önce başlamıştı. Modernitenin icadı açısından beş yüz yıl öndeydi, zira bireysel kurtuluş dini olan Budizmi, başka herhangi bir yerde ortaya çıkmadan önce, bir tür din-dışı laiklik lehine terk etmişti ve aynı zamanda, ticari ilişkiler, iç piyasa temelinde gözü pek bir gelişme göstermişlerdi. (Okurlara, bu konularda daha önce kaleme aldığım çalışmalara göz atmalarını öneririm.) Ayrıca Çin, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine, Avrupa emperyalist kapitalizminin saldırısına da uzun süre direnmişti. Bu nedenle İngiliz topları, ancak 1840'ta Göksel İmparatorluğu [Tiāncháo, geçmişte Çin için kullanılan adlar-

dan biri -Ç.N.] kapılarını açmaya zorlayabildi. Bu saldırganlığın Çin kapitalizminin önceden kaydettiği ilerlemelerle birleşmesi, böylece hızlandırıcı yönde dikkate değer etkiler yaptı: Toprağa erişimdeki eşitsizlik (ki haraca dayalı sistemin mantığı zayıflarken buna yönelik direnişe de engel olmuştur) hızla arttı ve egemen sınıfın (yani İmparator ve toprak sahibi aristokrasinin) "ihaneti", bunların erken dönemde "ulusal" direniş doğrultusunda gösterdikleri çabaların hızla yerini aldı. Bütün bunlar, Taiping Devrimi'nin vaktinden erken gelişimini ve bunun "anti-feodal, anti-emperyal" niteliğini kolaylıkla anlaşılabilir kılmaktadır.

Sonuç olarak, iki büyük devrim, yani her ikisi de küreselleşmiş emperyalist kapitalizmin birbirini bütünleyen iki alanında -merkezde ve çevrede-, bu küresel sistemin iki "zayıf halkası"nda etkili olan iki devrim söz konusuydu.

Peki ya Marx ve tarihsel Marksizm(ler), küresel kapitalizmi tahlil edecek düzeye tam anlamıyla erişebilmiş ve dolayısıyla "dünyayı değiştirmek", yani kapitalizmi geçersiz kılmak için etkili stratejiler geliştirebilmiş miydiler? Evet ve de hayır.

Marx, kapitalizmin dünya ölçeğindeki genişlemesini, iktisadi ve

Paris Komünü ve Taiping Devrimi, çağdaş tarihin -20. yüzyılda gelişecek ve 21. yüzyıla da uzanacak olan- yeni aşamasını başlatmışlardır. Bunlar, kapitalizmin sonbaharına koşut olarak, halkların ilkbaharında, birbirini takip eden fasıllar açmışlardır.

dikal bir tabiata sahip olduğunu anlamak da mümkündür. Aynı ölçüde anlaşılabilir olan bir diğer mesele de, (Babeuf ve takipçileri tarafından gerçekleştirilen) kapitalizmin ötesine geçmeye yönelik vaktinden önce gelişmiş atılımın tam bağrında yer alan, burjuvazi ile halk/köylülük arasındaki çelişkinin karmaşık ve muğlak niteliğidir. Paris Komünü, Avrupa'nın başka herhangi bir yerinde değil, fakat Fransa'da olanaktı. Yani bu, ne en gelişmiş kapitalist ülkede (İngiltere'de) ne de yola koyulmakla beraber hâlâ geriden gelen öbür ülkelerde (Almanya ve diğerlerinde) olanaktıydı.

toplumsal koşulları homojen kılmaya, bütün dünyadaki işçileri sermaye tarafından aynı şekilde ve aynı yoğunlukta sömürülen ücretli emekçiler statüsüne indirgemeye eğilimli bir güç olarak ele almanın cezbediciliğine yenik düşmüştü. Bundan hareketle, son tahlilde ilerlemeye yol açacağını düşündüğü sömürgeleştirmeyi de meşrulaştırıyordu. Marx'ın, bu görüşü destekleyen ve sömürgeleştirmenin her ne kadar istemsiz olsa da ilerici "sonuçlarını" vurgulayan sayısız yazısı mevcuttur. Bir başka deyişle, sömürgeleştirmenin (Marx tarafından da kınanan) Hindistan'daki, Cezayir'deki, Güney Afrika'daki, Eritre'deki ya da Teksas ve Kaliforniya'nın ("tembel" Meksikalıların aksine "işçi" olan) "Yankiler" tarafından ilhakındaki tiksinti verici uygulamalarına karşın, durum budur. Marx, tam da bu mantık doğrultusunda, (hakkında pek az bilgi sahibi olduğu) Taipingleri mahkûm etmiştir.

Oysa yine aynı Marx, çokça aşına olduğu ülkeleri ele aldığı anda, kapitalist yayılmaya yönelik büsbütün farklı bir yaklaşım ortaya koymuştu. Mesela, İrlanda'nın İngiltere tarafından sömürgeleştirilmesi söz konusu olduğunda, buna herhangi bir olumluluk atfetmiyordu: Aksine, bunun bizzat İngiliz işçi sınıfı üzerindeki yıkıcı etkilerini güçlü bir şekilde mahkûm ediyordu. Çin'e kıyasla daha iyi bildiği Rusya söz konusu olduğunda ise Marx, bu ülkenin (Lenin'in tabiriyle) dünya kapitalist zincirinin "zayıf bir halkası" olduğunu ve dolayısıyla burada, sosyalizme geçiş yolunu açacak anti-kapitalist bir devrimin mümkün olduğunu seziyordu. Bu durum, Vera Zasuliç'le yaptığı yazışmalarda da görülebilir. Marx, şayet (*mir*'de örgütlü) köylü toplulukların direnişine dayanan güçlü bir köylü unsuruna sahip bir devrim söz konusu olabilirse; şayet köylüler, kendilerini, serfliği etkin bir biçimde ortadan kaldırarak feodal sömürden kurtarabilirlerse, yeni zengin köylüler ve yeni toprak sahiplerinin (yani, eski "feodallerin") lehine mülksüzleştirilme tehdidi var olmasına karşın, sosyalist gelişmeye yönelik özgün bir yol açılabileceğine inanır gibi görünmektedir.

Lenin ve dolayısıyla da tarihsel

"Leninist" Marksizm, ileri doğru büyük bir adım atmıştır. Lenin, "emperyalizmi" mahkûm etmiştir. Pek önemli bir mesele değil gerçi, ama muhtemelen Marx'a saygısından olacak, bunun, kapitalizmin henüz yakın dönemde gelişen yeni aşaması olduğunu söylemiştir. Buradan çıkardığı iki sonuç vardır: "Devrim", artık "Batı'nın" gündeminde değildir ve aksine, bu, artık "Doğu'nun" gündeminde. Ne ki, bu sonucu derhal çıkarmamış, tereddüt etmiştir. Örnek vermek gerekirse, "zayıf halkada" (Rusya'da) başlayacak bir devrimin, (başta Almanya olmak üzere) gelişmiş merkezlerdeki işçilerin devrimine önayak olacağını daima ummuştur. Kapitalizmin (1870'lerde başlayan ve Birinci Dünya Savaşı'na yol açan) birinci büyük sistemsel krizini, aynı zamanda, can çekişen kapitalizmin "son" krizi olarak görmüştür. Ancak Lenin, kısa süre sonra yanıldığını kabul edecektir: Avrupa'da (Almanya'da) devrim başarısızlığa uğramıştır ve önümüzdeki devrim(ler) Doğu'dan (Çin'den, İran'dan, eski Osmanlı İmparatorluğu'ndan, sömürge ve yarı-sömürgelerden) gelecektir.

Buna karşın Lenin, getirdiği yeni Marksizm yorumunu, Rusya'nın bir çevre ya da yarı-çevre ülke olarak dünya kapitalist sistemi içindeki rolüne ilişkin daha derinlemesine bir çalışmayla ilişkilendirmemiştir. O, Rusya'nın "yarı-Asyatik" niteliğini, bir avantaj olmaktan öte bir en-

gel olarak değerlendiriyordu. Lenin, gündemde olan yeni "devrimde", köylü sorununun merkezi konumunu da hesaba katmamıştı. Doğru ya da yanlış, Rusya'da kapitalizmin gelişmesinin (ki bu, gençlik yapıtlarından birinin de başlığıydı), *mir*'in sahip olduğu potansiyeli imha ettiğine inanıyordu. Sonuçta, Rus devriminin köylülere toprak vererek, onları mülk sahibi yapacağını öngörmüştü.

Dolayısıyla, bu tarihsel dönemden gerekli tüm dersleri çıkardığı içindir ki, Taipinglerin mirasçısı Mao olacaktı. Mao, dünya sisteminin çevresindeki toplumların sahip oldukları koşullar içinde yürütülecek anti-emperyalist ve "anti-feodal" devrime dayanan sosyalizme uzun süreli geçişin stratejisini ve hedeflerini formüle etmişti. Mao'nun, "anti-feodal" devrimin söz konusu hedeflerine yönelik tanımı, kendisinin, geriye dönük her türlü yanılsamayı bütünüyle reddettiğini göstermektedir. Çevre halklarının yapacakları devrim, evrensel sosyalizm perspektifine zorunlu olarak uygun düşecektir.

Kapitalizmin sonbaharı, halkların ilkbaharı

Kapitalizmin sonbaharı ve halkların ilkbaharı, her ne kadar bir madalyonun iki yüzü gibi görünseler de, esasında bunlar birbirlerinden farklıdır.

19. yüzyılın sonlarında kapitalizmin yeni biçiminin -yani tekellerin kapitalizminin- ortaya çıkmaya baş-

Paris Komünü, Avrupa'nın başka herhangi bir yerinde değil, fakat Fransa'da olanaktı.

laması, bu sistemin ya da daha önce ifade ettiğim üzere tarihteki bu parantezin (Amin, 2009) sonbaharını da gündeme getirdi. Kapitalizm, (sadece 19. yüzyılda) hâlen daha ilerici işlevler gördüğü kısa bir zaman diliminin ardından “vadesini doldurmuştu.” 19. yüzyılın başlarında, kapitalist birikiminin “yaratıcı” boyutları (önceki çağlara kıyasla teknolojik ilerlemenin olağanüstü biçimde hızlanması ile esasen ayrıcalıklı kesimi kapsamakla ve diğer kesimler için sınırlı ve sakatlanmış bir nitelik taşımakla birlikte bireyin özgürleşmesi), bu birikimin yıkıcı boyutlarından daha baskındı. Bunun yıkıcı etkileri, tarihsel kapitalizmin ayrılmaz bir parçası olan emperyalist yayılma yoluyla bütünleşmiş çevredeki toplumlar üzerinde özellikle ağırdı. Ne var ki, tekelci kapitalizmin doğuşu, durumu tersine çevirdi ve dolayısıyla olumsuz etkiler, olumlu etkilerin önüne geçti.

Ben, işte tam da bu uzun dönem perspektifinden hareketle, “bunak” kapitalizmin iki uzun, sistemsel krizini tahlil ettim: Bunlardan biri 1871-73 tarihlerinde başlamış ve 1945-55 yıllarına dek sürmüştür; diğeri ise, ilkinden bir asır sonra, 1971-73 yıllarında başlamıştır ve hâlâ devam etmektedir. Bu tahlilde, sermayenin, daimi krizini aşmak için kullandığı başlıca araçları da vurguladım: Bunlar, (Marx’ın üretim mallarının üretimi ve tüketim

Lenin, emperyalizm analizinden iki sonuç çıkarmıştı: “Devrim”, artık “Batı”nın gündeminde değildir ve aksine, bu, artık “Doğu”nun gündeminde. Ne ki, bu sonucu derhal çıkarmamış, tereddüt etmiştir.

Taiping Devrimi, (Çinli komünistlerin ileriki tarihlerde kullanacakları ifadeye atıfla) “anti-feodal, anti-emperyalist halk devrimi”nin atasıydı.

mallarının üretimi olarak ele aldığı diğer iki sektöre ek olarak) üçüncü sektörün inşası ile baş döndüren gelişimi ve aynı zamanda emperyalist rant olan tekel rantıyla ilintili arttığın soğurulmasıdır. Okurlara, bu yazıları öneririm (Amin, 2011).

Lenin, kapitalizmin doğasında meydana gelen bu niteliksel değişimi göz önünde bulundurmaya başlamıştı. Tek hatası, kapitalizmin ilk sistemsel krizinin, bu krizlerin sonuncusu olacağına inandığı için fazla iyimser olmasıdır. Lenin, emperyalist yayılmanın sistemin merkezindeki toplumlarda yol açtığı olumsuz ve yozlaştırıcı etkileri hafife almıştı. Bu etkilerin kesin hesabın-

dan sonuçlar çıkaran Mao ise, sabretmekte karar kıldı. Sosyalizme giden yol muhakkak ki uzun ve türlü tuzaklarla dolu olacaktı.

Tarih, 20. yüzyılın açılımı etkilerini tükettikten sonradır ki, benim tahlilimi haklı çıkarmıştır. Yine de, bunun *ex post* [vaka sonrası] düşünceye dayalı bir tahlil olduğunu kabul etmek zorundayım.

20. yüzyıl, elbette ki, “Güney’in uyanışının” ya da daha doğru bir ifadeyle, (“yarı-çevre” bir ülke olan) Rusya’dan başlayarak Çin, Asya, Afrika ve Latin Amerika’ya doğru yayılmak üzere sistemin çevresindeki halkların, ulusların ve devletlerin uyanışının başlangıcına sahne olmuştu. Bu bakımdan, 20. yüzyıl, söz konusu halkların birinci ilkbaharıydı. Yüzyılın başından itibaren bu ilkbaharların habercisi olarak gündeme gelen belli başlı bir dizi olayı daha önce sıralamıştım: Rus devrimleri (1905-17); Çin devrimleri (1911’deki ve daha sonraki); Meksika devrimi (1910-1920) ve diğerleri. Çağdaş Asya ve Afrika (1955-80) için Bandung dönemini de bu çerçeveye oturtuyorum. Söz konusu dönem, evrensel tarihin bu müthiş uğrağını hem taçlandırmış hem de aynı zamanda sonlandırmıştır. Emperyalist yayılmanın egemenliği altındaki halkların gösterdikleri bu tepki, bir bakıma, ilkin Taiping Devrimi’nin saptadığı hedefin peşine düşmüş ve bunun üç kıtaya yayılmasını sağlamıştır.

Bunun aksine, Paris Komünü'nün, gelişmiş Batı'da takipçileri bulunmuyordu. Üçüncü Enternasyonal'deki komünistler, cesur girişimlerine karşın, emperyalist tekellerin egemenlik kurduğu toplumla bağdaşık olan bloka karşı, alternatif bir tarihsel blok inşa etme noktasında başarısız olmuşlardır. 20. yüzyılın gerçek dramı, çevre ülkelerin uyanışındaki eksiklikler değil, fakat aynı uyanışın merkez ülkelerde gerçekleşmemiş olmasıdır. Şayet merkez ülkelerin halkları emperyalizm yanlısı uzlaşmayı sırtlarından atabilselerdi, çevredeki ulusların eksiklikleri ve bunu takip eden ölümcül sapmaları da muhtemelen bertaraf edilebilirdi.

20. yüzyılda gerçekleşen halkların ilkbaharı, etkisini tüketmiştir. Bunlar bir sapmadan diğerine savrulmuş; sermayenin karşı-taarruzuyla karşılaştıkları ölçüde, nihayetinde dümeni sağa kırmışlardır. Bu çöküş, 1990'lı yıllar boyunca, bir dizi muzaffer karşı-devrim şekline bürünmüştür. Nihayetinde, bu toplumların soluğu kesilmişti ve kriz içinde bulunuyorlardı. Geleceği koruma altına alacak şekilde sola yönelmeye ve merkez-sol formüllere uygun olarak dengede kalmaya yönelik herhangi bir olasılık, üç etkenin bir araya gelmesi sebebiyle tuzla

buz olmuştu ki, bu etkenler şunlardı: 1) Toplumsal sorunla ve jeopolitikayla bağı kalmayan demokrasi talepleriyle sınırlı zayıf halk protestoları; 2) iktidardakilerin bilhassa baskıcı tepkileri; ve 3) emperyalist Batı'nın müdahaleleri. Dolayısıyla, 1989-91 yıllarında Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan "devrimleri" tanımlarken "halkların ilkbaharı" tabirine başvurmak, tam anlamıyla maskaralıktır. Kapitalist gerçekliklere ilişkin devasa yanılsamalara dayanan bu hareketler, olumlu denebilecek hiçbir sonuç vermemiştir. Söz konusu halklar, kendi ilkbaharlarını hâlâ deneyimlememişlerdir; fakat gelecekte belki bunu yapabilirler.

Bütün bir 20. yüzyıl boyunca ve günümüze dek, kapitalizmin sonbaharı ile halkların ilkbaharı (ki bu, çevre halklarının ilkbaharına indirgenmişti) birbirinden ayrı kalmayı sürdürmüştür. Bu sebeptendir ki, kapitalizmin sonbaharı, evrimin başlıca itici unsurunu meydana getirmiştir. Bunu, sermayenin kendi egemenliğini devam ettirme ihtiyacına tek mantıklı yanıt olarak, gitgide barbarlaşan hatlarda gerçekleştirmiştir. İlk olarak, emperyalist barbarlık biçimini almıştır ki, bu, ABD ve onun astı konu-

mundaki Avrupalı müttefiklerine (NATO) mensup silahlı kuvvetlerin gezegen ölçeğinde askeri denetim kurmaya yönelik eylemleri tarafından pekiştirilmiştir. Bu eylemler, özel olarak Üçlü'nün [Triad] (yani ABD, Avrupa ve Japonya'nın) kolektif emperyalizmine bağlı tekellerin çıkarına hizmet etmektedir. Fakat aynı zamanda, buna yanıt olarak, kurbanların -yani Güney halklarının- tepkilerinin nostaljik ve gerici yanılsamala-

ra dönerek nasıl barbarlığa düştüklerini de görmüş bulunuyoruz.

Günümüzün baskın gerçekliği olan bu risk, kapitalizmin sonbaharını halkların -yani hem çevre hem de merkez ülkelerdeki bütün halkların- ilkbaharıyla birleştirme yönünde ilerleme sağlanmadığı müddetçe geçerliliğini koruyacaktır. Bu tür ilerlemeler, henüz evrenselci, sosyalist perspektife doğru açılım yapacak kadar belirleyici olduklarını kanıtlamamışlardır. Peki ya 21. yüzyıl, Güney halklarının kurtuluş çabaları ile Kuzey halklarının emperyalizm yanlısı uzlaşısının sürmesiyle beraber, 20. yüzyılın bir tekrarı mı olacaktır (Amin, 2012)?

Paris'teki Komünarlar Duvarı'ndan Nanjing'deki Taiping Müzesi'ne

Gençlik günlerimde her yıl Komünist Parti'nin Komünarlar Duvarı önünde düzenlediği gösterilere katılırdım. Bu, beni hep çok duygulandırır. Ve 28 Mayıs 2011'de, aynı duygularla bir kez daha aynı duvarın karşısındaydım. Paris Komünü'nün, düşünce ve eylemde ilk kez insan uygarlığının daha gelişkin bir aşamasını inşa etmek adına kapitalizmi geride bırakma ihtiyacını dışa vurduğuna inanıyordum. Bu inanç hiç zayıflamadı.

Nanjing'deki Taiping Müzesi'ne yaptığım ziyaret beni hem aynı yoğunlukta duygulandırdı hem de düşüncelerimi geliştirdi. Maoizmin ataları olan bu insanların da aynı doğrultuda düşündüklerini ve eyleme geçtiklerini fark ettim.

Yapılması gereken şey, kapitalizm tarafından inşa edilen ve doğası gereği emperyalist nitelikte olan bu kutuplaşmış dünyanın iki kıyısı arasına bir köprü kurmaktır. Bu ise, çağımızın acil gereksinimi olan Beşinci Enternasyonal'in görevidir.

KAYNAKLAR

- Amin, S. 2009. *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism?* Oxford: Pambazuka.
- Amin, S. 2011. *The Law of Worldwide Value*. New York: Monthly Review Press. [Türkçesi: S. Amin (2018). *Küreselleşmiş Değer Yasası* (Çev. F. Başkaya). İstanbul: Yordam.]
- Amin, S. 2012. *L'Implosion du capitalisme contemporain*. Paris: Delga.

Mao, dünya sisteminin çevresindeki toplumların sahip oldukları koşullar içinde yürütülecek anti-emperyalist ve "anti-feodal" devrime dayanan sosyalizme uzun süreli geçiş stratejisini ve hedeflerini formüle etmişti.

Bizim devrimimiz

Sosyalizmin kurulması için uygarlığın gerekli olduğunu söylüyorsunuz. Çok güzel. Peki ama, toprak ağaları ve Rus kapitalistlerini defetmek gibi uygarlık için gerekli ön koşulları önceden yaratıp, sonradan sosyalizme neden yönelmeyelim? Olayların alışlagelmiş tarihsel gelişiminde bu tür farklılaşmalara yer verilmeyeceğini nerede, hangi kitaplarda okudunuz?

-I-

Son günlerde Sukhanov'un devrim konusundaki yazılarına göz attım. Yazılarda en şaşırtıcı yön, bütün küçük burjuva demokratların ve bütün İkinci Enternasyonal kahramanlarının bilgiçlik taslayışı oldu. Hepsinin aşırı ölçüde yüreksiz olmaları, Alman modelinden en ufak bir ayrılma söz konusu olunca en iyilerinin bile çekimser kalmaları, yani bütün küçük burjuva demokratların ortak yanı olan ve devrim boyunca sürekli ortaya koydukları bu özellik bir yana, insanı şaşırtan şey, geçmişe kul köle olurcasına onu taklit edişleri oluyor.

Hepsi de kendilerini Marksist olarak tanımlıyorlar. Ne var ki, onların Marksizm kavramı, dayanılmaz bir bilgiçlik taslamaktan öteye gitmiyor. Bunlar, Marksizmin belirleyici niteliğini, yani devrimci diyalektiği kesinlikle anlayamamışlar. Daha da ötesi, Marks'ın devrim sırasında azami esnekliğin gerektiği yolundaki açık seçik sözlerini bile anlayamamışlar. Marks'ın sanırım 1856'daki mektuplarında, Almanya'da devrimci ortamı yaratabilecek köylü savaşlarıyla işçi sınıfı hareketini birleştirebilme umudunu dile getiren sözlerini bile anlamamışlar. Küçük burjuva demokratlar, bu açık seçik sözleri bile kabullenmekten kaçınıyor ve bu sözlerin çevresinde, sıcak süt kâsesinin çevresinde dönen kediler gibi dolanıp duruyorlar.

Bunların tutumu, burjuvaziden kopmak şöyle dursun, burjuvaziden en ufak biçimde ayrılmaktan ürken korkak reformistler olduklarını ortaya koyuyor. Üstelik bunlar, korkaklıklarını atıp tutarak palavralar arkasında gizliyorlar. Tamamen kuramsal açıdan bile bakıldığında, bunların hepsinde göze çarpan ortak yön, bu Marksist görüşleri kavrama yeteneğinden yoksun oluşları: Bunlar şimdiye kadar, Batı Avrupa'da burjuva demokrasisinin ve

V. I. Lenin

Lenin'in bu kısa yazısını Samir Amin'in makalesini tamamlamak amacıyla yayımlıyoruz. Amin, Lenin'in, devrimin artık "Batı"nın değil "Doğu"nın gündeminde olduğunu sezdığını yazıyordu. Lenin, ölmeden bir yıl önce yazdığı bu makalede Rusya'da gerçekleştirdikleri devrimin tarihsel niteliğini net bir biçimde analiz ediyor. Üzerinden yüz yıl geçtikten sonra hâlâ bir tartışma konusudur bu. Dolayısıyla Lenin'in (aslında o günkü bir tartışmaya yanıt olarak yazılan) makalesi bugünkü tartışmaya da birinci elden bir yanıt olarak okunabilir. Art arda iki günde yazılan makale ilk kez 30 Mayıs 1923'te *Pravda*'nın 117. sayısında yayınlanmıştır. Biz, Ekim Yayınları'ndan çıkan *Son Yazılar Son Mektuplar* adlı kitaptan aldık (Çev. Seçkin Selvi Cılızoğlu, 1977, Ankara).

kapitalizmin belli bir çizgiyi izlediğini görmüşlerdir ve bu yolun ancak *mutatis mutandis* yani (dünya tarihinin genel gelişimi açısından önemsiz sayılacak) ayrıntılarda gerekli değişikliklerin yapılması koşuluyla örnek alınıp izlenebileceğini anlayamamaktadırlar.

Bir: Birinci emperyalist dünya savaşıyla ilgili devrim. Bu devrimin savaştan doğan bir takım nedenlerle yeni özellikler ya da eski modele oranla değişiklikler getirmesi kaçınılmazdı. Çünkü dünya o zamana kadar, hiç böylesi bir durumda böylesi bir savaş görmemişti. Savaştan bu yana, en zengin ülkelerdeki burjuvazinin bile "normal" burjuva ilişkilerini yeniden kuramadıklarını görüyoruz. Oysa bizim -devrimcilik gösterisindeki küçük burjuva- reformistlerimiz, normal burjuva ilişkilerinin kesin sınır (şu noktaya kadar gelinebilir, bundan öteye aşılmaz) olduğuna inanıyorlardı, hâlâ da inanmakta devam ediyorlar. Üstelik onların "normal" kavramı bile aşırı katı ve dar kapsamlıdır.

İki: Bu küçük burjuva demokratlar, dünya tari-

hindeki gelişmenin bütünüyle genel yasaları izlemekle beraber, bu yasalarla kısıtlanmadığı, tam tersine, belirli gelişme dönemlerinin bu gelişimin biçimi ya da süreci açısından kendine özgü nitelikler taşıyabileceği görüşüne tamamen yabancıdırlar. Örneğin, Rusya'nın uygar ülkeler ile ilk olarak bu savaşın kesin biçimde uygarlık yörüngesine soktuğu ülkeler (bütün Doğu ülkeleri ve Avrupalı olmayan ülkeler) arasındaki sınır üzerinde bulunması nedeniyle, genel çizgiden ayrılan belirli özellikler gösterebileceği, hatta gösterme zorunda olduğu bu küçük burjuva reformistlerinin aklına bile gelmiyor. Rusya'da ortaya çıkan farklılaşma, dünya gelişiminin genel çizgisini izlemekle beraber, Rus devrimini Batı Avrupa ülkelerinde olan devrimlerden ayırmakta ve devrim Doğu ülkelerine doğru yayıldıkça belirli bölümsel yenilikler getirmektedir.

Örneğin, Batı Avrupa Sosyal Demokrasisinin gelişimi sırasında bunların ezberledikleri görüş, yani bizim henüz sosyalizm için yeterince olgunlaşmamış olduğumuz, yani içlerindeki bir takım "bilgiç" beylerin ileri sürdüğü gibi sosyalizm için gerekli nesnel ekonomik koşulların ülkemizde bulunmadığı görüşü basmakalıp bir klişedir. Kendisini birinci emperyalist savaş sırasında yaratılan devrim ortamı içinde bulan halk ne yapacak sorusunu sormak hiçbirinin aklına gelmez. Bu halk, i-

çinde bulunduğu durumun çaresizliğinden ve umutsuzluğundan etkilenecek, alışılmışın dışında da olsa, olağanüstü de olsa, uygarlığın gelişmesini sağlayabilecek bir mücadeleye giremez mi?

"Rusya'daki üretici güçlerin gelişimi, sosyalizme olanak tanıyan bir düzeye varmamıştır." Başta Sukhanov olmak üzere İkinci Enternasyonalin bütün kahramanları, bu sözü haykırmaktadırlar. Bu değiştirilemez sandıkları görüşü bin ayrı tel-den çalmakta ve bunun devrimimizi belirleyici mihenk taşı olduğuna inanmamaktadırlar.

Peki ama, güçlü güçsüz bütün Batı Avrupa ülkelerini kapsayan emperyalist savaşa Rusya'yı sürükleyen ve Rusya'yı Doğu'da oluşan veya kısmen başlamış bulunan devrimlerin başlangıcına tanık kılan durum, bizzat Marks'ın kendisi gibi bir Marksist tarafından 1856'da Prusya için olası görülen "köylü savaşı" ile işçi sınıfı hareketinin birleştirilebileceği bir noktaya Rusya'yı ve Rusya'nın gelişimini getirmişse, o zaman ne yapılacaktır? Bu, dünya tarihinin genel gelişme çizgisine girmekte veya girmiş olan bütün ülkelerin temel sınıfları arasındaki temel ilişkileri değiştirmiş midir?

Eğer sosyalizmin kurulması için belirli bir kültür düzeyi gerekliyse (bu "belirli kültür düzeyinin" ölçüsünü de kimse saptayamamaktadır, çünkü Batı Avrupa'nın her ülkesin-

de "belirli kültür düzeyi" kavramı değişir), işe bu belirli kültür düzeyini devrimci bir yoldan gerçekleştirip, **sonradan** işçi ve köylü hükümeti ve Sovyet sistemi kanalıyla öteki uluslara yetismeye yönelmekle neden başlamayalım?

16 Ocak 1923

-II-

Sosyalizmin kurulması için uygarlığın gerekli olduğunu söylüyorsunuz. Çok güzel. Peki ama, toprak ağaları ve Rus kapitalistlerini defetmek gibi uygarlık için gerekli ön koşulları önceden yaratıp, sonradan sosyalizme neden yönelmeyelim? Olayların alışlagelmiş tarihsel gelişiminde bu tür farklılaşmalara yer verilmeyeceğini, bu tür ayrılıkların olanaksız olduğunu nerede, hangi kitaplarda okudunuz?

Sanıyorum Napoleon şöyle demiş: "On s'engage et puis... on voit." Şu anlama geliyor: "Önce ciddi bir savaşa girin, sonra ne olacağına bakın." İşte biz önce, 1917 Ekiminde ciddi bir savaşa girdik, sonra da Brest Anlaşması, Yeni Ekonomik Politika, vb. gibi ayrıntılara (dünya tarihi açısından bunlar kesinlikle ayrıntı niteliğindeydi) baktık. Ve temelde zafere ulaştığımız kuşkusuzdur.

Daha da sağdaki Sosyal Demokratlar şöyle dursun, bizim Sukhanovlarımız bile devrimin bir başka biçimde yapılabileceğini akıllarından geçiremezler. Bizim Avrupalı dar görüşlülerimiz, bizdekenden çok daha geniş halk yığınlarına ve çok daha çeşitli, çok daha değişik toplumsal koşullara sahip Doğu ülkelerinde yapılacak devrimlerin, kesinlikle Rus devriminden çok daha başka özellikler taşıyacağını, çok değişik olacağını akıllarına bile getiremezler.

Kautsky çizgisinde yazılmış bir ders kitabının, o gün için yararlı olduğunu belirtmem gereksiz olur. Ancak, o görüşün dünya tarihinin bundan sonraki bütün gelişimini kapsadığı inancından vazgeçmenin artık zamanı gelmiştir. Böyle düşünmeye devam edenlerin, birer ahmak olduğunu söylemek yerinde olur.

17 Ocak 1923

Bu halk, içinde bulunduğu durumun çaresizliğinden ve umutsuzluğundan etkilenecek, alışılmışın dışında da olsa, olağanüstü de olsa, uygarlığın gelişmesini sağlayabilecek bir mücadeleye giremez mi?

Neden başaramıyoruz?

Hiç şüphe etmeyelim, halkın çoğunluğunun tercihi, vatandaşın hakkını koruyacağına, kendisi için bir gelecek umudu olabileceğine, gerçek bir demokrat olduğuna inandıklarından yanadır. Ülkenin tümü için eşitlikçi ve topyekûn bir kalkınma hamlesine girişilmeden köklü çözümlere ulaşılması mümkün değildir.

Vahap Samanlı

Bu yazıya 1930'lar Amerika'sının bir mega projesi ile başlıyorum. İnşaatı 1933 ve 1944 yılları arasında süren bu proje Amerika'nın o zamana kadar girişilen en büyük altyapı yatırımı olmuştur. Proje, Tennessee Vadisi İdaresi (Tennessee Valley Authority) olarak anılır; 12 büyük baraj ile sulama ve elektrifikasyon tesislerini kapsar. Benim yaşımdaki inşaat mühendisleri, özellikle su yapıları mühendisleri, bu projeyi çok iyi tanır. Bu mega proje, o zamana kadar hiç uygulanmamış bir çok inşaat tekniğini gerektirmiş, dolayısı ile büyük baraj teknolojisinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ama burada bu yatırımın siyasi ve ekonomik boyutunu ele alacağım.

Tennessee Vadisi İdaresi Projesi

1929/30 borsa krizi ülkeyi perişan etmiş, işsizlik, sefalet ve açlık halkı esir almıştı. O dönemde yaşanan trajedileri romanlaştıran J. Steinbeck, ekonomik krizlerin fakir halkı nasıl etkilediğini yürekleri dağılayan bir ustalıkla anlatırken sanatının doruğuna çıkar. 1932 yılında Demokratlar seçimi kazanır ve F. D. Roosevelt başkan olur. Roosevelt ve arkadaşları ülkeye böyle bir felaketi bir daha yaşatmamaya

Roosevelt, TVA projesini imzalıyor (1933).

kararlıdırlar. Demokrat Parti iktidarında oluşturulan politikalar partinin Yeni Düzen (New Deal) hareketi bünyesinde hayata geçirilmeye başlanır. Tennessee Vadisi İdaresi (TVA) Projesi Amerika'nın o zamanlar en fakir yedi eyaletini, Tennessee, Kentucky, Virginia, Kuzey Caroline, Georgia, Alabama ve Mississippi'yi kapsar. Amaç bölgeye ucuz hidroelektrik enerjisi sağlamak sureti ile bu eyaletlerin kalkınmasına katkıda bulunmaktır. Bu projenin finansmanı federal vergi gelirleri ile sağlanır. Ama bu eyaletlerde hayat standardının gelişmesinden diğerkleri de istifade edecektir. Ucuz enerji ve etkin sulama bu eyaletlerin tarımsal ihracatında ucuzluk sağlayacaktır. Zenginleşen Tennessee Vadisi nüfusu diğer eyaletlerin üretimi için yeni pazarlar oluşturacak, canlanan ve büyüyen ekonomi sonucunda artan gayrisafi milli hasıla kalemleri yatırım maliyetlerini zaman içinde karşılayabilecektir. Ancak özel sektör, dağıtım şebekelerinin inşası ve işletilmesini kârlı bulmadığı için üstlenmeyince bu iş de federal hükümete kalır. Kırsal alanda yüzde 10 civarında olan elektrifikasyon oranı hızla artar. Artık 1941 yılına gelindiğinde TVA ülkenin en büyük enerji üreticisidir.

Bu durum sermaye çevrelerince hiç de hoş karşılanmaz. TVA uygulamaları ülkeyi bir sosyalist topluma çevirme gayreti olarak karalanır. O kadar ki, önde gelen gazetelerden *Chicago Tribune* TVA'yi Tennessee vadisinde "bir küçük kızıl Rusya" kurmaya çalışmakla suçlar. Ama Roosevelt ve onun Yeni Düzen ekibini oluşturan bürokrat ve siyasetçi elitler yılmazlar. Bakınız, Roosevelt 1936 seçimlerinden önce neler söylemektedir: "Bizler barışın o eski düşmanları ile uğraşmak zorunda kaldık - iş ve finans dünyasının tekelleri, spekülasyon, sorumsuz bankacılık, sınıf karşıtlığı, bölücülük ve savaş vurgunculuğu. Onlar Amerika Birleşik Devletleri'nin hükümetini kendi işlerinin sadece bir uzantısı gibi görmeye başlamışlardı. Biz biliyoruz ki, organize paranın hükümeti, en az organize çetelerin hükümeti kadar tehlikelidir. Bütün tarihimiz boyunca, hiçbir zaman bu güçler bir adaya karşı bu gün olduğu kadar birleşmemişlerdir. Onlar bana olan nefretlerinde müttefikler ve ben onların bu nefretini memnuniyetle karşılıyorum."

Federal hükümet 1935 yılında Kırsal Elektrik 1-

daresini de oluşturur. Bu kuruluş çiftçilerin meydana getirdiği kooperatifler şeklinde örgütlenmiştir ve amacını kırsal kesimde her eve elektrik sağlamaktır. Bu proje ile 1950'ye gelindiğinde neredeyse kırsal kesimde elektriksiz çiftlik ve ev kalmamıştır. Tarımsal prodüktivite büyük ölçüde artmış, milyonlarca ailenin sağlığı ve refahı için çok olumlu şartlar sağlanabilmiştir. Zenginleşen ailelerin elektrikli ev aletleri tüketimi General Electric ve Westinghouse gibi üreticilerin pazarını ciddi şekilde genişletmiştir. O kadar ki, harp öncesi dönemde elektrikli aletler satışlarında yüzde 20 gibi çok önemli bir artış sağlanmıştır. Kırsal elektrifikasyon her türlü gayrimenkulün değerlendirilmesini sağlamış, eyaletler arası karayollarının gelişmesi ile de kentten kırsala bir akım oluşmuştur. Böylece oluşan banliyö yaşamı kırsal kesime yeni ticari fırsatlar ve milyonlarca iş imkânı sağlamış, 50'lerden itibaren Amerika'daki müreffeh hayatın bir parçası olmuştur. 2015 yılı itibarı ile Amerika'da 900 adet kâr amacı gütmeyen kırsal kooperatif, 47 eyalette, ülke elektrik şebekesinin yüzde 42'sine hizmet vermekte, 70.000 personele iş imkânı sağlamaktadır.

Genç Cumhuriyetin projesi

Aşağı yukarı aynı yıllarda, dünyanın öbür ucunda, bir başka lider ülkesine gönül vermiş birkaç aydınla beraber, benzer ama çok daha yaman bir uğraş içindedir. Mustafa Kemal Atatürk ve devrimlerinden söz ediyorum. Atatürk ve ekibindeki asker, bürokrat ve az sayıda aydın elitler Batı'da, önce kiliseye sonra mutlakiyete karşın laik ve insan haklarına saygılı bir düzenin yerleşmesinin burjuva sınıfının yarattığı ilerici dinamikler sayesinde gerçekleştiğini biliyorlardı; oysa bizde böyle bir sınıf yoktu. Dolayısıyla, ilk aşamada bu çağdaşlaşma projesinin planlanması ve yönetimi işlevini Atatürk ve onun yanındaki elit kadro üstlenecekti. Atatürk ömrünün son 10 yılını, Cumhuriyetimizin üç temel kavramı olan, Hâkimiyet-i Milliye, yani ulusal egemenlik, Müdafaa-ı Hukuk, yani haklarımız ve bağımsızlığımız ve Misak-ı Milli, yani ulusal beraberliğimizin hayata

geçmesi için gerekli sosyal, ekonomik ve kültürel projelerin geliştirilmesine harcadı.

Burada parantez açıp bir noktayı vurgulamakta fayda var: Bu üç temel kavram Cumhuriyetimizin kuruluş felsefesini oluşturur. Bu ülkenin vatandaşı olmak bu felsefeyi içselleştirmeyi ve savunmayı gerektirir. Zira bu kavramların tartışılması demek Türkiye Cumhuriyetinin varlığının ve anlamının tekrar değerlendirilmeye açılması demektir ki hiçbir devlette böyle bir duruma müsaade edilemez. Atatürk'ün büyük ülküsü demokratik ve laik bir Cumhuriyet yönetimi idi. O, devrinin sayılı entelektüellerindendi ve çağının genç Osmanlı aydınları gibi Fransız Devrimini ve Üçüncü Cumhuriyet dönemini iyi biliyordu. Onun demokrasi anlayışı Montesquieu'ninki gibi özgürlükçü olmak yerine Rousseau'vari bir eşitlikçi demokrasiye daha yakındı. Öyle idi çünkü Anadolu halkı, her türlü çağdaş eğitim, sağlık ve güvenlik imkânlarından mahrum bir şekilde, pay-i taht tarafından zaten unutulmuş olması yanında, 12 yıl aralıksız süren savaşlar sonucunda helak olmuş, nüfusu 18'den 13 milyona düşmüştü. Bu, Atatürk'ün yüreğini yakan bir tabloydu ve o Anadolu'nun kaderini değiştirmeye kararlı idi. Amaç ülkenin refahı olunca, önemli olan kişisel özgürlükler ve liberalizm değil, tüm halkların eşit olarak kalkınmadan payını alabilmesini sağlamaktı. Sonuçta, ulusal egemenliği temsil eden bir milletvekilleri meclisi, Atatürk'ün oluşturduğu erken Cumhuriyetimizde tüm kuvvetlerin birleştiği tek erk olarak tebarüz etmiştir. Hedef, Osmanlı tebaasının, farklı inanç ve kültürlerden gelseler de bu toprakların vatandaşlarının oluşturduğu çağdaş, eşitlikçi ve müreffeh bir ulusla evrilme-

si idi. Atatürk, yanındaki elit kadro ile beraber, ekonomik kalkınma hamlelerine ilaveten bu amaca yönelik sosyokültürel projeler geliştirmeye önem vermiştir. Halkevleri, köy enstitüleri, öğretmen okulları ve tevhid-i tedrisat gibi kapsamlı sosyal projeler yanında, diyanet işleri, dil ve tarih kurumları ve diğerleri gibi devlet örgütleri onun çağdaş bir ulus oluşturma ülküsünün birer aracı olarak genç cumhuriyetimizin kalkınma hamlesinin lokomotifleri olmuştur. Sonuçta cumhuriyetimiz daha ilk 15 yılında sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda geçmiş Osmanlı dönemi ile kıyas kabul etmeyecek ilerlemeler kaydetmiş, Türk entelektüellerinin bir kısmının aynı fikirde olmamasına rağmen, Atatürk Batı dünyasının gözünde, 20. yüzyılı değiştiren sayılı devrimciler arasındaki saygın yerini almıştır.

Dünyada ilerici bir düzen eksikliği

Şimdi bu yazının başlığına, günümüzde aydın çevrelerce sıkça dillendirildiği gibi "neden başaramadığımız" konusuna gelmek istiyorum. Geçmişe baktığımızda, Ortadoğu'nun yegâne demokrasisi olduğumuzu küçümsememekle beraber, Atatürk'ün arzuladığı çok sesli, demokratik ve laik düzeni gerektirdiği gibi tesis edemediğimiz ortada. Hele son yıllarda içine girdiğimiz sosyal ve ekonomik çöküntü ülke insanını fazlasıyla tedirgin etmekte. Bu duruma neden olarak da, kimileri kuvvetler ayrılığı prensibinden sapılmasını, kimileri hukuk devleti

ABD'de 1935 yılında başlatılan herkese elektrik projesi sonucunda 1950'ye gelindiğinde neredeyse kırsal kesimde elektriksiz çiftlik ve ev kalmamıştı.

nizamının altüst olmasını, kimileri ise parti içi demokrasi eksikliğini öne sürmekte. Oysa burada neden sonuç ilişkisi düşünülenin aksi yönünde çalışır. Yani, yaşadığımız sosyal, kültürel ve ekonomik şartların nedeni böyle hukuksal ve yönetsel eksiklikler değil, tam tersine onlar güncel sosyoekonomik ve kültürel seviyemizin birer sonucudur. Kaldı ki, kayıp yıllar olan 90'larda hukuk devleti olarak çok daha iyi bir yerde olmamıza rağmen, ülke dönemin sosyal, ekonomik ve siyasal darboğazlarını aşamamış, milli gelir 3000 US\$ sınırında takılıp kalmış, sonuçta da fırlatılan anayasa kitapçıkları ve yazarkasalar ile bu günlere gelinmiştir.

O zaman nedir işin esası? Öncelikle, ekonominin büyümesi ile ülkenin kalkınmasının birbirinden çok farklı konular olduğunu teslim etmek gerek. Kalkınma sadece ekonomik bir süreç değildir, ülkenin sosyal, altyapısal ve kültürel dokusundaki gelişmeleri de içerir. Doğal olarak bu çabalar ancak bir hukuk devleti düzeni içinde ve temel insan haklarına saygılı uygulamalar ile meyvelerini verebilir. Ama başı çeken dinamğin ülkelerin insan kaynağının olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Önemli toplumsal atılımları, ideolojileri ve karizmaları ile yönlendiren liderler vardır. Örneğin, başta sözünü ettiğim Roosevelt gibi... Roosevelt, 1930'lar öncesi ülkeye hakim olan, Amerikan iş dünyasının haramileri yani monopollerin sebep olduğu Büyük Bunalım felaketinin tekrarlanmayacağı bir düzen peşinde idi. Çözümü ise demokrasinin yönetiminde olan

bir kapitalist sistemin tesisi olarak görüyordu. Onun bu ideali sayesinde hem Amerika, hem de Batı dünyası 1945-75 arası kapitalizmin "altın yılları" olarak tarihe geçmiş olan dönemi yaşamışlardır. Bu dönemde Batı dünyası halkları, daha önce hiç görülmemiş olan ve maalesef bundan sonra da pek mümkün olmayacak bir sosyal refah düzeyine ulaşmışlardır. Ancak, Roosevelt'in 2. Dünya Savaşı sonrası oluşmasına ön ayak olduğu dünya düzeni, 1980'lerden itibaren gündeme gelen neo-liberal ekonomik politikaların yarattığı 2008 ekonomik krizi ile tamamen çökmüştür ve günümüzde dünya ilerici bir düzen eksikliğinin sıkıntılarını hâlâ yoğun bir şekilde yaşamaktadır. Bu bağlamda bizler de dünyanın şanslı ulusları arasında olduğumuzu unutmamalıyız. Zira Atatürk 1. Dünya Savaşı sonu yıkılan emperyalist imparatorlukların sonrasında özellikle "mazlum milletler" için umut ve ışık kaynağı olmuştur. Savaş öncesinde ve hatta savaş süresince Avrupa'yı saran halk ve işçi ayaklanmaları, Marksistlerin beklentilerinin aksine, kapitalizmin çöküşüne ve işçi sınıfının iktidarına dönüşememiş, tam tersi gözlenmiştir. Avrupa'da 1920'lerden itibaren faşizmin ayak sesleri duyulmaya başlamış, 1930'lara gelindiğinde faşizm birkaç ülke haricinde Avrupa'ya hakim olmuştur. Oysa Atatürk'ün ülküsü, zamanını doldurmuş bir imparatorluktan, o vakitler Avrupa'da bile örneği pek az olan laik ve demokratik bir cumhuriyet yaratmaktı. Atatürk'ün bu eşsiz vizyonunun, bağımsızlıkları peşinde

olan ülkelerde ve tüm dünyada her zaman saygı ile karşılanmış olduğunu unutmamak gerekir.

Elit kadroların rolü

Toplumsal atılımların, şartların ortaya çıkardığı liderlere ihtiyacı

olduğunu söyledikten sonra, onların başarısının da, değişimin öznesi olan ülke insanına bağlı olduğunu vurgulamak gerekir. Bir ülkenin insan kaynaklarının en önemli ve etkin unsuru ise o ulusun aydınları ve elitleridir. Cumhuriyet devrimlerinin, dönemin siyasetçilerinin, biliminsanlarının, bürokrat ve teknokratlarının da eseri olduğunu kabul etmek lazımdır. Devrimlerin hayata geçirilmesi çabalarının arkasında dönemin elit kadroları vardır. Örneğin, Hasan Ali Yücel, İsmail Hakkı Tonguç, Yusuf Akçura ve daha niceleri. Onlar birer entelektüel olmalarının yanında yürekleri ülkenin kalkınması sevdası ile yanıp tutuşan vatanseverlerdir. Mesela Hasan Ali Yücel, köy enstitüleri kanununun kabulünden sonra Meclise şöyle teşekkür eder: "Bu kanunun memleketin istikbali, halkımızın maarif ihtiyacı ve köylümüzün kalkınması bakımından haiz olduğu ehemmiyet (tasvibinizle) bir kere daha ve en esas surette tahakkuk etmiştir. Bunu görmekle büyük bir bahtiyarlık duyuyorum ve şahsen uzun yıllar kalbimde sakladığım bir idealin tahakkukuna şahit oluyorum. Onun için yüksek heyetinize bütün samimiyetimle, bütün yüreğimle, bu tarihi anda en derin teşekkürlerimi arz ederim."

Oysa köy enstitüleri üzerinde oynanan oyunlar sonucu bu eğitim yuvalarının 1946'dan itibaren kapatılma süreci başlamıştır. Bu dönemde CHP ve Milli Şef suçlamalara karşı şaşılacak bir şekilde sessiz kalmıştır. Tozun dumana karıştığı bu süreci günümüz aydınının etüt etmesi gerekir diyerek kısa kesiyorum. Ancak, yakın tarihimize Yücel-Önen davası olarak geçmiş olan duruşmaları da hatırlatmadan geçemeyeceğim. Demokrat Parti'den Kenan Önen'in ucu komünistliğe varan suçlamaları karşısında Hasan Ali Yücel kendini ve eğitim politikalarını tek başına, parti desteğinden yoksun bir şekilde savunmak ve şunları söylemek zorunda kalmıştır: "Köy enstitülerinin bütün günahını omuzlarıma alıyorum. Sevabı başkalarının olsun. O kurumların günahı bile bana yeter." Cumhuriyet devrimleri sadece Batı kültürüne daha

Atatürk'ün demokrasi anlayışı Montesquieu'ninki gibi özgürlükçü olmak yerine Rousseau'vari bir eşitlikçi demokrasiye daha yakındı.

yakın aydınlarımız tarafından değil, Anadolu'nun bağrından çıkmış münevver elitlerin de omuzlarında yükselmiştir. Bu bağlamda Fevzi Paşa Kabinesinde, Ankara'da Şerriye ve Evkaf vekilliği yapmış olan Vehbi (Çelik) Hocadan bahsetmek isterim. Vehbi Efendi Konya'da Hadım ilçesinin köyü Kongul doğumludur. 1870'lerde, Anadolu'da ilim ve irfan peşinde olan her genç gibi medrese eğitimi almış ve müderris olmuştur. II. Meşrutiyetten sonra Konya'dan Meclis Başkan Vekilliği ve Bakanlık yapmış bir alim ve siyasetçidir. Ancak, İstiklal Savaşı sırasında Kuvayı Milliyecileri desteklemiş, halkı milli mücadeleye teşvik etmiştir. Hoca Vehbi Efendi, padişah Vahdeddin'in ülkeyi terk etmesi sonucunda, halifenin görevinin İslam hak ve menfaatlerini korumak olduğunu belirterek yurt dışına giden Vahdeddin'in halifeliği yitirdiğini ve yerine yeni halife seçilmesi gerektiğini bildiren fetvayı hazırlamıştır.

Demokrasi meselesi

1940'lardan itibaren gerçek Atatürkçülüğün ve cumhuriyetin devrim projelerinin birer birer ülkenin ve aydın kesimin gündeminden çıktığını görmekteyiz. Ekonomik alanda, şeyhler ve derebeylerinin hakim olduğu bir tür feodal düzenin hüküm sürdüğü Doğu ve Güneydoğu'nun kalkınması için öngörülen Güneydoğu Anadolu Projesinin akıbeti hiç de Amerika'nın TVA projesi gibi olamamıştır. Toprak reformu çabaları aydın ve elit kesimden yeterli desteği alamadığı için birkaç idealistin çabalarına rağmen unutulmuş gitmiştir. Bu şaşırtıcı değişimin nedenlerine girmek bu yazının konusu değildir, ama Atatürk'ün ideallerinden ve Cumhuriyetin kurucu felsefesinden ayrılışın bu kadar sessiz sedasız ve doğal bir şekilde tecelli etmiş olması üzerinde durulması gereken bir husustur. Ancak sonuç açıktır: Sağa yatkın aydınlar, Türkiye'de "küçük Amerika" idealinin, sol aydınlar ise Avrupa'nın hayran olduğu bir devrimcinin, Atatürk'ün yerine eskimiş Batılı ideolojilerin peşine takılınca, Cumhuriyetin ekonomik, sosyal ve kültürel projeleri sahipsiz kalmıştır.

Türk aydınının her zaman bir demokrat olma problemi olmuştur. Bu konuyu biraz açmakta fayda var: Sosyalist kültürde demokrat olunması söz konusu değildir, zira halkın "inşa" edilmesi gerekir. Zaten, birçok sosyalistin, sonradan başka ideolojilere ilgi duysalar da, antidemokratik üsluplarını muhafaza ettiklerini görmekteyiz. Ama "benim oyum dağdaki çobanla nasıl aynı olur?" diye sormak, Atatürk ile ilgili hiçbir şeyi anlamamış olmakla eşdeğerdir. Oysa Atatürkçü olmak her şeyden önce demokrat olmayı gerektirir, "asker" olmayı filan değil. Bu sözcüğün kökü antik Atina kenti Yunancasıdır; *demos*, yani halk ve *kratos*, yani güç, erk sözcüklerinden oluşur. Demokrat olmak, *demos*'un gücünü ortaya çıkarma çabası içinde olmak, dolayısı ile eşitlerin, yani diğer vatandaşların eksik ve problemlerini de dert edinen, bir başka deyişle, sadece kendi gündemini değil kentin, ülkenin kalkınmasını da düşünen insan olmak demektir. Ezcümle demokrat olmak, aynı fikir ve inançta olmayanları da muhatabı ve eşiti olarak görebilmeyi, onlarla iletişimi her şartta kaybetmeme birikim ve becerisini esas almayı gerektirir. Atatürk 20'lerin sonuna gelindiğinde, istese ülkedeki her türlü muhalif ve gericisi unsuru dümdüz edecek, hem de bunu kolayca yapabilecek güce sahipti. Oysa o çok sevdiği ve güvendiği halkının refahı ve geleceği için öngördüğü cumhuriyet devrimlerinin halk tarafından benimsenmesinin ancak doğru ve onu kucaklayan politikalar ve uygulamalar ile sağlanabileceğine inanmış, genç cumhuriyetin rotasını da o yönde belirlemişti. Atatürk gelmiş geçmiş cumhurbaşkanlarımız arasında en demokrat olanlarından biri, belki de en demokrat olanıdır diyebiliriz.

Hukuksal düzenlemelerin anlamı ve işlevi ancak, ülke elitlerinin

Hasan Ali Yücel köy enstitülü öğrencilerle birlikte.

lokomotifi olduğu, tüm vatandaşları kapsayan kalkınma hamlesi sürecinde gerekli demokratik ve hakça şartları sağlamaya yönelik olabilir; Cumhuriyetin kurucu felsefesine bağlı, ülke tarihini ve kültürel değerlerini bilen, vatansever ve demokrat elitlerin eksikliğini kapatmak yönünde değil. Aydınlarımıza bugünlerde her zamankinden daha fazla görev düşüyor. Yanlış ve eksikleri dile getirmek şart, ama yeterli değil. Yapılması gerekenleri sadece tehlikeye girdiği düşünülen seküler hayatı korumak ile sınırlı görmek büyük hata olur. Geldiğimiz noktada elitlerin de payı olduğunu reddetmek gerçekçi bir davranış olmaz. Sonuçta, herhangi bir çıkış, bu mesuliyeti kabullenmek ve biz nerede hata yaptık sorusunu samimiyetle sorarak, güncel çözümler aramak ve uygulamaya geçebilmeye bağlıdır. Hiç şüphe etmeyelim, halkın çoğunluğunun tercihi, vatandaşın hakkını koruyacağına, kendisi için bir gelecek umudu olabileceğine, gerçek bir demokrat olduğuna inandıklarından yanadır. Ülkenin tümü için eşitlikçi ve topyekûn bir kalkınma hamlesine girişilmeden köklü çözümlere ulaşılması mümkün değildir. Bu davada sorumluluk alması gereken zümre, elbette iş ve aş derdinde yaşamını anca sürdürebilen halk kesimi değil, ama ülkenin imkânlarından en fazla istifade edebilme olanağını ele geçirebilmiş olan, her görüşten sivil aydın/elit kesimlerdir. Zaten, demokrasilerde esas potansiyel, gerektiği gibi mobilize olabilmişlerse, aydınlar ve elitlerdedir. Önemli olan ortak hedeflerde birleşebilmektir. Türkiye'nin, tarihi ve sosyoekonomik yapısı itibarıyla, önünde başka da bir seçenek gözükmemektedir.

Bir sayı oyunundan matematikçilere meydan okuyan probleme...

Kâğıt kalemle ve iki kişiyle oynanan basit bir oyun: Bir kâğıda sıfır dışındaki rakamlar yazılır.

1 2 3 4 5 6 7 8 9

İlk oyuncu bu rakamlardan birinin üzerini çizer, sonra ikinci oyuncu üzeri çizilmeyen rakamlardan birinin üzerini çizer ve sıra yine ilk oyuncudadır, o da geriye kalan üzeri çizilmeyen yedi rakamdan birinin üzerini çizer. Sonra sıra ikinci oyuncudadır, o da bu kez geriye kalan altı rakamdan birinin üzerini çizer ve oyun bu şekilde devam eder. Ardışık üç sayının üzeri çizilmiş olduğunda oyun biter. Oyuncuların amacı sayılar arasında ardışık üç sayının üzerinin çizili olmamasını sağlamaktır. Ardışık üç sayı çizili olmayacak şekilde bir sayının üzerini çizen son kişi oyunu kazanır.

Örneğin A ve B gibi iki kişinin bu oyunu sırasıyla şu hamlelerle oynadıklarını varsayalım: A 1'in, sonra B 3'ün üzerini çizmiş olsun ve daha sonra A 7'nin, sonra B 8'in üzerini çizsin.

± 2 3 4 5 6 7 8 9

Şimdi sıra A oyuncusundadır ve 2, 6, 9 sayılarından birinin üzerini çizerse oyunu kaybeder, çünkü bu durumda sırasıyla üç ardışık sayıdan oluşan 1-2-3, 6-7-8, 7-8-9 gruplarındaki sayıların üzerleri çizilmiş olur. Böylece A, ya 4'ün ya da 5'in üzerini çizebilir ve her iki durumda da kazanır; çünkü 4'ü çizerse B, 2, 5, 6 ve 9 sayılarından birinin üzerini çizeceğinden her dört durumda da ardışık üç sayının üzeri çizilmiş olur. Benzer durum A'nın 5'in üzerini çizmesi halinde de oluşacağından oyunun kazananı A'dır.

Bu basit sayı oyununda bir oyuncunun rakibini ardışık üç sayıyı çizmeye zorlamasının bir yolu sayıları çizerken boşluklar yaratmasıdır. Örneğin çift sayıları atlamaya çalışıp 1, 3, 5, 7, 9 sayılarının üzerini çizmek rakibi ardışık üç sayıyı çizmeye zorlayabilir.

Başka bir yaklaşım da rakibin çizdiği sayıların yakınındaki sayıları çizmeye çalışmaktır. Örneğin aşağıdaki gibi hamleler yapılabilir.

± 2 3 4 5 6 7 8 9

Elbette, yukarıdaki yaklaşımlar herhangi bir oyuncunun kazanma stratejisini açıklamıyor. Oysa, "iki kişi arasında oynanan sonlu bir oyunda saklı bilgi yoksa ve beraberlik söz konusu değilse iki oyuncudan birinin kazanma stratejisi vardır" önermesinin oyun teorisinde bir teorem olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla bu oyunda da oyunculardan

birinin kazanma stratejisinin olması gerekir.

Kazananın stratejisini keşfetmeden önce şu soruyu soralım: Bu oyun en çok kaç hamle sürebilir? Biraz düşününce oyunun en fazla 6 el oynanacağını kolayca bulabiliriz. Şöyle ki: Önce elimizdeki sayıları aşağıdaki gibi üç kümeye ayıralım:

{1, 2, 3}, {4, 5, 6}, {7, 8, 9}.

Yukarıdaki kümelerden herhangi birinin tüm elemanlarının üzeri çizildiğinde oyunculardan birinin oyunu kaybettiğini biliyoruz. Eğer oyunu sonlandıracak el sayısının en çok olmasını istiyorsak her bir kümeden en çok 2 sayının üzerini çizmeliyiz. Böylece oyun toplam 6 el oynanır, 7'inci el kümelerden birindeki tüm sayıların üzerinin çizilmesi sonucunu doğuracağından oyun en çok 6 elde biter. Bu yöntem matematikte **güvercin yuvası prensibi** olarak bilinir, yani 7 güvercini 3 yuvaya koyarken yuvaların boş kalmaması ve her yuvadaki güvercin sayının en az olması isteniyorsa bir yuvaya 3 güvercin koyulması gerekir.

İkinci oyuncunun kazanma stratejisi

Oyunun en çok 6 elde sonlanması gerektiğini bulurken kullandığımız yukarıdaki yöntem kazanma stratejisi için önemli bir ipucu veriyor. Çünkü ilk oyuncu

{1, 2, 3}, {4, 5, 6}, {7, 8, 9}

kümelerinden herhangi birinin elemanı olan herhangi bir sayının üzerini çizecek ve ardından ikinci oyuncu diğer iki kümeden birinin elemanlarından herhangi bir sayıyı çizerek oyun devam edecek.

Bu durumda ikinci oyuncunun kazanma stratejisini bulabiliriz. Şöyle ki: Birinci oyuncunun {1, 2, 3} kümesinden 1 sayısının üzerini çizdiğini varsayalım. İkinci oyuncu da o kümeden bir sayının üzerini çizmeli, varsayalım 2'nin üzerini çizmiş olsun. Tabii şimdi birinci oyuncu {4, 5, 6}, {7, 8, 9} kümelerinden birinden bir sayının üzerini çizecek; varsayalım {4, 5, 6} kümesinden 4'ün üzerini çizsin. İkinci oyuncu da o kümeden bir sayının üzerini çizmeli, varsayalım 5'in üzerini çizsin. Şimdi birinci oyuncu zorunlu olarak {7, 8, 9} kümesinden bir sayının üzerini çizecek ve ikinci oyuncu da o kümeden bir sayının üzerini çizdiğinde zafer ikinci oyuncunun olacak.

Burada izlediğimiz yolla tıpkı güvercin yuvası prensibinde olduğu gibi 6 hamleyi üç kümeye eşit sayıda dağıtarak birinci oyuncunun seçimi ne olursa olsun ikinci oyuncunun kazanmasını garanti ediyoruz. Dolayısıyla, başlangıçta önemsiz görünse

de oyunun en çok kaç elde biteceğini hesaplamak ikinci oyuncunun kazanma stratejisini keşfetmemizde kılavuzluk görevi görüyor.

Şimdi bu oyunda bir kural değişikliğine gidelim. Bu kez sadece ardışık üç sayının çizildiği durumlar değil, aralarında ortak fark olan üçlü sayı gruplarındaki sayılar çizildiğinde de oyun sonlansın. Örneğin orijinal oyunumuzdaki gibi (ardışık sayılar arasındaki fark 1) 1-2-3 veya 5-6-7 gibi üçlülerin yanı sıra 1-3-5 veya 2-4-6 (ardışık sayılar arasındaki fark 2), ayrıca 1-4-7 veya 2-5-8 (ardışık sayılar arasındaki fark 3) gibi üçlülerdeki tüm sayıların üzerleri çizildiğinde de oyun sonlansın.

Oyunu yeni kurala göre ilk oyundaki sayılarla oynatalım. A ve B oyuncularının sırasıyla oynadıkları dört elin aşağıdaki gibi olduğunu varsayıyoruz.

± 2 3 4 5 6 7 8 9.

Şimdi sıra A oyuncusunda ama yapabileceği hiçbir şey yok, kaybediyor, çünkü eğer 2'yi çizerse 1-2-3, eğer 4'ü çizerse 1-4-7, eğer 5'i çizerse 3-5-7, eğer 8'i çizerse 6-7-8, eğer 9'u çizerse 3-6-9 üçlülerinin üzerleri çizilmiş oluyor ki bu da A'nın oyunu kaybetmesi demektir.

Bu oyun öncekinden çok daha karmaşık, çünkü takip edilmesi gereken çok etken var ve oyunun en çok kaç elde biteceğini bulmak pek kolay değil.

Şimdi A ve B'ye oyunu baştan bir kez daha oynatalım ve el sayısının üst sınırını bulmaya çalışalım. İlk iki elde 2 ve 4 sayılarının üzeri çizilmiş olsun

1 2 3 4 5 6 7 8 9.

Sıra A'da ve çok dikkatli olması gerekiyor. 3'ün üzerini çizemez, çünkü 2-3-4 olur. 6'nın üzerini çizemez, çünkü 2-4-6 olur. Diğer sayılarda sorun yok, varsayalım A, 8'in üzerini çizmiş olsun.

1 2 3 4 5 6 7 8 9.

Şimdi B, 5'in üzerini çizemez, çünkü 2-5-8 olur. 3 ve 6'yı zaten çizemiyor, geriye 1, 7 ve 9 kalıyor. Varsayalım 9'u çizmiş olsun.

1 2 3 4 5 6 7 8 9.

Bu durumda sıradaki oyuncu olan A, 7'nin üzerini çizemez, çünkü 7-8-9 olur. Sadece 1'i çizebilir.

± 2 3 4 5 6 7 8 9.

Oyun burada biter ve A kazanır. Böylece oyunu {1, 2, 4, 8, 9} kümesindeki sayıların üzerini çizerek 5 ele kadar uzatabildik. Bu sayı bir üst sınırdır, yani bu oyun en çok 5 el oynanabilir. Bu sonucu şu stratejiyle açıklayabiliriz: Önce baştaki ve sondaki sayıların üzerini çizelim (1 ve 9), böylece 5'i eleriz, aynı düşünceyle 2 ve 8'in üzerini de çizebiliriz. Ama sonra 3 ve 7 için aynı adımı atamayız ve böylece geriye sadece 4 kalır, 4'ün üzerini çizerek istenen koşula uyan ve eleman sayısı en çok olan yukarıdaki kümeyi oluşturabiliriz.

Çetin ceviz bir problem

{1, 2, 4, 7, 8} kümesine dikkatle bakarsak herhangi iki sayının aritmetik ortalaması kümenin elemanı değil. Bu tür kümelere Salem-Spencer kümeleri adı veriliyor. [2]

Matematikçiler yaklaşık 80 yıldır Salem-Spencer kümelerinin üst sınırının ne olacağını bulmaya çalışıyorlar. Bizim oyundaki {1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9} kümesinin alt kümesi olan eleman sayısı en çok (en uzun) olan Salem-Spencer kümesinin 5 elemanlı olacağını bulmak kolay. Ama {1, 2, 3, ..., n} kümesinin alt kümesi olan Salem-Spencer kümeleri içinde en çok elemana sahip olan kümenin eleman sayısını n'ye bağlı olarak ifade edebilmenin matematikte çözilemeyen problemlerinden biri olduğunu biliyoruz.

Örneğin 1 ile 14 arasındaki 14 tamsayı için yazılabilecek en çok elemanlı Salem-Spencer kümesinin eleman sayısı 8'dir: {1, 2, 4, 5, 10, 11, 13, 14}

{1, 2, 3, ..., n} ana kümesinde n'yi 11 veya 12 aldığınızda en çok elemanlı Salem-Spencer kümesinin eleman sayısı 6, n'yi 13 alırsak sonuç 7, eğer n, 14, 15, 16, 17, 18, 19 alınırsa sonuç 8, eğer n = 20 alınırsa en çok elemanlı Salem-Spencer kümesinin eleman sayısı 9 oluyor.

Görüldüğü gibi ana kümenin eleman sayısı olan n ile en çok elemanlı Salem-Spencer kümesinin eleman sayısı arasında hiçbir şekilde doğrusal bir ilişki yok. Fields madalyası sahibi İngiliz matematikçi Timothy Gowers 1998'de ortak farkı k olan ardışık üç terimi içeren kümeler için bir üst sınır bulmayı başardı,[3] ama problemin genel çözümüne henüz ulaşılmış değil. Ayrıca bu problemle, yaşayan en büyük matematikçilerden biri olan Terence Tao'nun da uğraştığı biliniyor.

Bu yazıyı bu satırlara kadar okuma sabrını gösteren okurun basit bir sayı oyunuyla matematikçilere meydan okuyan bir matematik problemi arasındaki ilişkiyi keşfetme heyecanını yaşadığını umuyorum.

KAYNAKLAR

- 1) <https://www.quantamagazine.org/to-win-this-numbers-game-learn-to-avoid-math-patterns-20200507/>
- 2) https://en.wikipedia.org/wiki/Salem%E2%80%93Spencer_set
- 3) https://en.wikipedia.org/wiki/Timothy_Gowers

Atatürk'e felsefeyle bakmak...

Felsefe, doğası gereği düşüncelere, söylemlere ve eylemlere yönelir. Onların neliğini, diğer bir deyişle özgül ayrımlarını bulup ortaya koymaya çalışır. Düşünce nesnesine yönelişi, mantıksal ve çözümseldir. Mantıksaldır; kullanılan argümanların tutarlılığı ya da tutarsızlığını görmek ve göstermek ister. Çözümseldir; bütünün parçalarını ve ilişkilerini, dayandığı temel unsurları gün ışığına çıkartmayı erekler.

Felsefenin, söz konusu ettiğim kendi özgüllüğü içinde, felsefi bir yöntemle Atatürk'e bakılırsa ne görülür? Soruyu şöyle de sorabiliriz: Atatürk'ü Atatürk yapan, onun özgül ayrımlarını imleyen düşünceleri, söylemleri ve eylemleri nelerdir?

Kuşkusuz Atatürk bir teorisyen, bilidik anlamda bir filozof değildir. Kimi büyük insanlar söylem üretir, kimileri ise eylem üretir. Her eylem teorik bir zemine dayanır, ancak eylem adamları, teorilerini, kuramsal bir dizge haline getirmezler çoğu kez. Sadece eylemde bulunurlar ve eylemleriyle de pek çok şeyi değiştirirler. İşte Atatürk bu ikinci sınıfa giriyor. Yani, teorisyenden çok bir eylemci.

Şu halde Atatürk'ü Atatürk yapan şey, bu eylemci kişiliğinde billurlaşır.

Onun iki temel eylemi vardır: Birincisi Kurtuluş Savaşı; diğeri ise Cumhuriyet'tir.

Kurtuluş Savaşı, kapitalist 1. Büyük Paylaşım Savaşı sonucu emperyalistlerce bölüşülen Osmanlı mirasından, anti-emperyalist bir mücadele ile Türklerin yeniden devletleşmesine olanak sağlamıştır. Anadolu'dan atılmak istenen Türk varlığını Anadolu'ya perçinlemiş, Türklerin bağımsızlık karakterini yeniden tüm dünyaya duyurmuştur. Bu haliyle, Samsun'dan Amasya'ya, Amasya'dan Erzurum'a ve Sivas'a, oradan Ankara'ya geçip, Son Osmanlı meclisini toplayarak, umutsuz bir halka önder olmuş, onlarla birlikte büyük bir tarih yazmıştır. Kanımca, kapitalist-emperyalist dünyaya karşı verilen en büyük zaferlerden birisine imza atmıştır.

Cumhuriyet ise, kanımca, zaferi taçlandıran asıl eylemidir. O, sadece Kurtuluş Savaşını kazanmakla kalmamış, eskimiş düzeni değiştirerek, yepyeni bir düzen-devlet kurmuş, temeline ise

aydınlanmacı tohumlar yerleştirmiştir. Osmanlı'nın Tanzimat sonrası gelişen düşünce ve eylem birikiminden yararlanmakla birlikte, Tanzimat'tan beri Osmanlı'da yan yana olan yeni-eski ikiliğini kaldırmış, Osmanlı döneminde sözü edilen ama yapılamayan pek çok yeniliği, yeni düzen içine taşımaya başarmıştır.

Neleri mi başarmıştır?

Emperyalistlerin maşası haline gelmiş olan saltanat ve hilafeti kaldırmış, halkın afyonuna dönüşen tarikat, tekke ve zaviyeleri kapatmış, eğitimi, devlet düzenini, hukuku laikleştirmiş, kadın erkek eşitliğini sağlamak için adımlar atmış, bir ulus devlet kurmuş, bilimi öncelmiş, laik değerlerle bezenen yeni bir yurttaş tipi var etmeye çalışmıştır. Klasik deyişle, ümmetten ulusa, şeri hukuktan laik hukuka, dinsel eğitimden laik eğitime, tebaadan, reayadan yurttaş, saltanat ve hilafetten cumhuriyete, din odaklı bir toplumdaki seküler topluma geçiş yapmıştır.

Daha çarpıcı bir dille söylersek, kültür ve toplumsal düzen alanında bir tür Kopernik devrimi yapmıştır. Bu devrimler ile bilgi ve değer kaynağını gökselde arayan anlayışlara son vermiş, bilgi ve değer kaynağını dünyevileştirmiştir. Kanımca Atatürk'ü Atatürk yapan şey, burada aranmalıdır. O şey, Aydınlanmacılıktır, hümanizmdir, dünyevileşmedir.

Atatürk'ün ilk eylemi, yani Kurtuluş Savaşı, azınlıkta kalan bir kısım hariç,

hemen herkesçe takdirle karşılanmıştır. Ancak ikinci eylemi olan Cumhuriyet ve onun dayanağı olduğu anlaşılan Aydınlanmacı felsefe, daha başlangıçtan itibaren eleştirilerle karşılanmıştır. Bu durum onun silah arkadaşlarıyla bile yolunu ayırmasına neden olmuştur.

Eleştiriler, Marksist-sosyalist, İslamcı ve liberallerden gelmiştir ve hâlâ da gelmektedir. Kimi Marksist-sosyalist kesimler, Atatürk'ü sosyalist bir devrim yapmadığı için eleştirmişler, hatta küçük burjuva devrimcisi diye küçümsemişlerdir. İslamcılar, saltanat ve hilafet ile giyim kuşam, harf vb. alandan yapılan devrimlere ve en önemlisi de laikliğe cephe almışlardır. Liberaller ise, onu toplum mühendisi olarak niteleyip, toplumu üstün incecik bir biçimde düzenlemek, ulus devlet çatısında farklılıkları eritmekle suçlamışlardır. Bu eleştiriler, Atatürk'ün ölümünün ardından, meyvelerini vermeye başlamış, daha 1950'den itibaren karşı devrim süreci başlamıştır. Soğuk savaş yıllarında, 1960'lı yıllardan sonra, Batı'da Aydınlanma ve modernizme karşı yöneltilen eleştirilerden de beslenen karşı hareket, söylemini gittikçe güçlendirmiştir. Soğuk savaş sonrası, postmodern düşüncelerin etkisi altında, aydınlanma ve modernizme karşı yöneltilen tüm eleştiriler, Batı'dan alınıp aynen Atatürk ve devrimlerine uyarlanmaya çalışılmıştır.

Geldiğimiz noktada, Atatürk'ün inşa etmeye çalıştığı hemen tüm Aydınlanmacı ve modern değerler, altüst edil-

meye çalışılmaktadır. Ulus devlet eleştirilmekte, Türklük tartışılmakta, etnik, cinsel, mezhepsel, cemaatsal, cinsel vb. farklılıklar ön plana çıkarılmakta, tarikat ve cemaatler sivil toplum sayılmakta, laik eğitim ve laik değerler aşağılanmakta, her şey inançsal, yerel, etnik öğelerle yeniden örülmektedir. Atatürk'ü eleştirmek, onun eserini yerle bir etmeye uğraşmak, pirim getirmekte, aydınlanmacılığa hakaret etmek, revaç bulmaktadır. Demokrasi, çok-kültürlülük, çoğulculuk, yerellik, etniklik gibi içeriği sığlaştırılmış postmodern kavramlarla, her türden geri ve ötekileştirici değerler var edilmeye çalışılmaktadır.

Bu nereye gider bunu şimdilik kes-

tirmek güç. Ama postmodern süreç hâlâ etkin, moda ve popüler. Doğru ve yanlış olmadığı, her şey görecelleştirildiği için kaos devam ediyor ve bir süre daha devam edecek gibi görünüyor. Umarım Türkiye adına, bu postmodern görecelilikten, bu kaostan, dinsel-inançsal bir mutlakıyet, ya da dinsel bir faşizm çıkmaz. Evet, tekrar dönersek, Atatürk'ü Atatürk yapan şey, eylemidir; yani Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'tir. Onun özgül ayrımı bunlarda yatmaktadır. Özellikle Atatürk'ün cumhuriyet anlayışının aydınlanmacı, hatta sürekli aydınlanmacı (devrimcilik ilkesi) olduğunu belirtmek, hümanist ve dünyevi karakterine de-

ğinmek gerekir. O dogma bırakmadığını söylerken bunu yalın bir biçimde ortaya koyar ve aydınlanmacılığının temelini şöyle özetler:

"Hayatta her şey için, maddiyat için, maneviyat için, hayatta muvaffakiyet için, en hakiki mürşit ilimdir, fendir; ilim ve fennin dışında mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalalettir."

Ben kendimi felsefi olarak bir aydınlanmacı, sürekli aydınlanmacı olarak görüyorum ve düşünsel varlığımda Atatürk'e çok şey borçluyum. Umarım, ülkemde benim gibi düşünenler az değildir...

Prof. Dr. Hasan Aydın

Orada olmak ya da biliminsanı olmak

Bir emek ürünü olan ve doğal olarak insana ait olan bilgi, mülkiyet ilişkilerini düzenleyen bir aracı meta olabilir mi? Olabilir, olduğunu görüyoruz. Çünkü mülkiyetin ya da sınıfın varlığı, en geniş anlamı ve kapsamıyla bilgiyi, ideolojiyi yeniden üreten bir argümana indirgerken, onu üretenleri de, onu kullananların hizmetinde birer aracı durumuna getirmiştir. Bilginin toplumsal olmaktan uzaklaşarak sınıfa ait kılınması, genel bir uzmanlaşmayı ve "ötekiler" karşısında bir dayatmayı, bir zor aracını da tanımlar. Uzmanlaşma ise, toplumsal ve insansal tahribatı yüksek bir yabancılaşma-yabancılaştırma kurgusunun gizlenmiş adı olarak bu süreçte karşımıza çıkan bir unsurdur. Uzmanlaşma kavramının ete kemiğe bürünmüş, somut hallerinden birisidir "biliminsanlılığı". Bu durum, "biliminsanının", devlet kurgusunun herhangi bir yerinde kendisini -çoğu zaman aksini iddia etse de- konumlandırmasına da neden olacaktır. Ne yazık ki var olabilmesi için bu bir zorunluluktur!

Biliminsanının iktidar/devletle ilişkileri, ister sınıflı isterse sınıfsız olarak kurgulanmış olsun devletin olduğu her yerde sofistike bir sorun olarak varlığını sürdürecektir. Bu türden bir var olma zorunluluğunun yarattığı sorunlar yanıtlanması zor -ideolojik göreceli yanıtlara sahip- soruların "ötekilerin" gündeminde tartışılmasına da neden olacaktır. Bu bağlamda basitinden bir soru "biliminsanı iktidar kurgusunun neresindedir?" şeklinde oluşturulabilir

ki, bu basitlikte bir soru bile yanıltıcı ve sorunun niteliğini gizleyici özellikler içerebilir. Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, bu soruyla ifadesini bulan yaklaşım, "biliminsanının" -bir kimlik olarak- sınıfsal niteliğini gizlemeye ve onu toplumsalmış gibi göstermeye yarayan açık uçlar içerir. İktidar devleti tanımlar. Örnek olsun "iktidarın üstünde" yanıtı bile bu bağlamda "sınıflar üstü toplum için" şeklinde özetleyebileceğimiz ideolojik bir saptırmanın ilkel bir söylemenden başka bir şey değildir.

"Bilim, sınıflar/iktidarlar üstüdür" yaklaşımı sınıfların/devletin varlığını meşrulaştırır. Sınıflar üstüymüş gibi duruş da, aslında egemen sınıfın yanında duruşu gösterir. İyi niyetli bir yaklaşımla; biliminsanı, kendisini böylesine çetrefilli bir yolla tanımlamaya çalışıyorsa en azından durduğu yer konusundaki utancını gizlemeye çalışıyordur. Ne var ki o, bu haliyle bu konumlanışa zorunlu, bu konumlanışa muhtaçtır. Pandemi sürecinde "bilim kurullarının", "bilim danışmanlarının" hallerini anımsayın. Örnekler bu türden soruları kolaylıkla yanıtlayacak zenginlik içerir!

Tekrarlarsak; bilginin metalaşması/piyasalaşması durumu kaçınılmazdır. Bilgiye sahip olma ve bilgi üretme, ancak devletsiz bir toplumda, toplumsallaşabilme niteliğine sahip olabilecektir. Egemenler bilgiyi-bilimi lehine çevirebilecek ve kendine kullanacak tüm araçlara sahiptir. Bu araçlar bütünü, devletin bir başka tanımıdır. Devlet olgusu için-

de sınıfsal ilişkilerin değişimi, bir taraftan biliminsanının sınıf bağlantısını gizlemeye

yararken diğer taraftan da onu -herhangi bir şekilde yapılandırılmış- seçkinler grubunun üyesi yapar. Seçkinleşme durumu ise egemen yapıya bağımlılığı güçlendirecektir.

Devlet bir taraftan "biliminsanı" yetiştiren bir yapı olarak işlev görürken diğer taraftan da -haklı olarak- bu işlevinin karşılığını bekler, gerekirse zorla alır. Bu ilişki onun, "ötekiler/bizler" karşısına bir sorun olarak çıkmasına da aracılık eder. Çünkü bu ilişki her zaman doğrudan, doğruca algılanması mümkün olmayan bir zor aracını da niteler.

Bu bağlamda pandemi sürecinde yeniden karşılaşılan bir diğer sorunda bilginin bir erk aracı olarak kullanılmasına bağlı olarak gelişen, biliminsanının sınıf ve iktidar yanında "seçkinleşme" sürecinde, realite durumuna yaslanılarak, devlet ideolojisini, piyasa ilişkilerini ve bu ilişkilerin etiğini içselleştirmiş "biliminsanı durumunun" reddedilememesi oluşturur. Böylece "toplum/halk" adına bilgi üreten, hizmetinin ve kuşkusuz egemenler lehine yaptıkları bu üretimlerinin (!) karşılığını egemenlerden statü ve doğrudan gelir olarak alan biliminsanlarının yaşantımıza bilim

kanalıyla hükmetmeleri de meşruiyet kazanmaktadır. Bu şekilde biliminsanları etik kaygılardan uzak, sorgulanmaksızın ve bu bağlamda bir sorumluluk üstlenmeksizin devlet adına toplumsal görevlerini yapmaya koyulurlar!

Geçtiğimiz günlerde bu içerikte yaptığımız tartışmada bir biliminsanı arkadaş durumunu şu sözlerle savunuyordu: “Halkın yaşamına onların sağlığı adına müdahalede bulunuyorsak kendimizi herhangi bir ideoloji ya da sınıfla ya da devletin hizmetinde olup olma şeklinde tanımlamaya gerek var mı?” İşte en yalın haliyle elitizm; uhrevi bir yetkiyle donandıklarını sanırlar, gerçekten devlet kavramının büyüklüğü düşünülüğünde (!) bu sanrının haklılığına da katılmamak mümkün değil! İşte bu uhrevi donanmışlığın kendilerine kazandırmış olduğunu sandıkları belirleyicilik yetkisi ile rejimin ve bilgisel egemenliklerinin desteğini de alarak yeni güçlerini sürdürülebilir kılma çabası içine girerler. Güç oluşturma çabası, kendisini toplumdan-sınıftan bağımsızlaştırmayı ussallaştıran sürecin bir aşamasıdır. Bu şekilde de kendilerine verilen seçkinlik onuru, kendileri tarafından korunmaya ve yeniden üretilmeye çalışılır. Giderek seçkinliği bir mutluluk kaynağı olarak görürler. Ne var ki bu, yabancılaştırıcı işlev gören bir yanılsamanın da göstergesidir. Doğal olarak her şeyin farkında olması gereken biliminsanı bilgiye sahip olduğunu zannettiği zamanlarda -çoğu kez olduğu gibi- mutlu iken, “bilgisine yeterince değer verilmediği” için işlerin ters gittiğini iddia ederken de mutsuz görünmeyi tercih edecektir.

Diğer taraftan “biliminsanı” sayılmanın yegâne şartı imiş gibi gösterilen “akademisyenlik” durumu da yanılgıların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bugün itibarıyla piyasanın bir aracı konumuna indirgenen akademilerden alınan unvanlar bilim kavramı ile aynı potada harmanlanabilmekte ve bir “biliminsanı” kartvizitinin oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Medyadaki pandemi oturumlarında kimi zaman kavga halini alan tartışmalarda akademik unvanların üstünlük aracı olarak kullanıldığına şahit olmuyor muyuz? Üstelik YÖK adındaki bir kuruma doğrudan ya da dolaylı bir biat!

Bilgiyi bir mülkiyete dönüştüren “biliminsanı” sadece kendisini topluma “bilimsel müdahalede” bulunmakla zorunlu sorumlu saymaz bunu bir zor aracı haline de dönüştürür. Pandemi sürecinde görülen budur; biliminsanlarının sosyolojik birer vakıa halini alan yaşantılarımıza davetsiz konukluk hali ve ürpertici ancak dayanaksız öyküleri çok değil birkaç on yıl sonra antropolojik bir olguya dönüşecektir.

2020 pandemi yılının fetiş -nesnesi değil- öznelere biliminsanları olmuştur. Fetişe edilen kendisini önemser. Ve kendisini önemseyen, seçkinlik sanrısının eklenmesiyle, söz ettiğimiz bağımsızlaşma döngüsünü alabildiğine daraltır. Artık o tek başına toplumun yol göstericisidir. Her şeyi bilen, her şeyi önceden gören, giderek, toplumun kaderini elinde tuttuğuna inanan bir ermiştir o!

Gerek iktidar/devlet yanında gerekse karşısında konumlansın -bunun çoğu zaman öyle imiş gibi olduğunu düşünürüm; kuşkusuz her zaman değil- seçkin-

lik ve fetişe edilme hali onun ilişkilerini belirleyen unsurlar olagelecektir. Sınıflı toplumlarda, herhangi bir devletin olduğu yerde biliminsanının devlete karşı konumlanışı ya da bu ilişkinin niteliği niceliği bir toplama çıkarma hesabından ötede değildir. Biliminsanı dayatmasının ve bilgi birikiminin bir egemenlik ilişkisine dönüşmesinin engellenebilmesi ve biliminsanının toplumdaki üretim ilişkilerindeki yerinin doğru tanımlanmasından geçer. Ve bu koşullarda “muhaliflik” durumu biliminsanları özelinde yeniden gözden geçirilebilir.

Pandemi sürecinde bu bağlamda gördüklerimiz, yaşadıklarımız ya da doğrudan şahit olduklarımız bizleri bu türden yargılara götürür. Sahip olduklarını düşündüğümüz bilginin dayatmaları, zor kullanımları, sahip olmadıkları, gerçek ya da doğru olmayan, bilmedikleri bilgilerin dayatılmasına aracılık etmiştir. Biliminsanlarına karşı oluşan güvensizliğin temelinde yatan “maddi” gerçekler bunlar iken bu güvensizliğin ana nedeni onların devlet ile olan soyut ve somut ilişkileri, iktidar kurumu ile olan gerek maddi “manevi” gerekse ideolojik doğrudan ya da dolaylı bağdaşıklık durumu olmalıdır.

Pandemi sürecinin bugün geldiği yer itibarıyla biliminsanlarının yaptıkları her türlü dayanaksız bilgi dayatmalarıyla, söyledikleri, söylemedikleri ya da söyleyemedikleriyle, söylediklerini bir süre sonra olumsuzlamaları ya da söylemediklerini iddia etmeleriyle, söylemediklerini ya da söyleyemediklerini itiraf edemeyişleriyle ya da ediyormuş gibi yapmalarıyla, miş miş gibi halleriyle, doğrudan veya dolaylı politik destekleri ya da muhalifmiş gibi görünmeleriyle neyin ve kimin yanında oldukları ve neden orada oldukları bir kez daha net bir şekilde görülmüştür. Muhalif (miş gibi) olanların duruşları ve onların durdukları yer ayrı bir yazı konusudur.

NOT: Pandemi günlerinde bilim insanları aracılığıyla bir kavramla yeniden ve alabildiğine somut bir şekilde yeniden karşılaşma veya tanışma şansına da sahip olduk: **Resmi Bilim...**

Şimdilik sonlarken kendilerine “devletle bostan ekenin...” diye başlayan bir halk deyişini anımsatmak isterim.

Dr. Ali Tepe

ALFA

ROBIN HOBB

FARSEER ÜÇLEMESİ

Ciltli
ve Karton
Kapak
Seçeneğiyle

Fantastik edebiyatın en popüler isimlerinden Robin Hobb,
Suikastçının Çırağı, *Kraliyet Suikastçısı* ve *Suikastçının Arayışı*'ndan oluşan
Farseer Üçlemesi'nde, iyi eğitilmiş bir suikastçi olan Fitz Chivalry Farseer'ın hayatını
büyü, entrika ve macera dolu bir örgüde anlatır.

"Epik fantezi alanında parlak bir eser...
Tahtın arkasındaki güçlere ve politikalara enfes bir bakış."
—Publishers Weekly

www.alfakitap.com | alfakitap

Soldan sağa

- 1) Çok genç yaşta tiyatro ve sinema seyircisinin karşısına çıkan, kısa zamanda düzgün Türkçesi ve fiziksel özellikleriyle halk tarafından tutulan bir oyuncu olan, kurduğu şirketle yapımcılığa soyunan ve Zeki Müren'i "Beklenen Şarkı" filmiyle ilk kez kamera karşısına çıkaran, 1916-1981 yılları arasında yaşamış kadın sanatçımız. – "Ve gönül tanrısına der ki / Pervam yok verdiğim elemden / Her mihnet kabulüm, yeter ki / ... eksilmesin penceremden." (Cahit Sıtkı Tarancı).
- 2) "... Kemiği" (Lades Kemiğine halk arasında verilen ad). – John Das Passos'un bir yapıtı. – Bir nota.
- 3) Saati, tenisi, takvimi vardır. – Çare, umar. – Kripton'un simgesi. – Radyo ve TV yayınlarını denetleyen kurumun kısa yazılışı.
- 4) Ağrı Dağı'na eskiden verilen ad. – Lokma, ekmek parçası.
- 5) Coşkun, esimle dolu. – Allah verisi.
- 6) Norveç Devlet Demiryollarının kısa yazılışı. – Yunan söylence-biliminde Helios'un büyücü kızı. – Eski Filistin'de bir kent. – Bir haber ajansını simgeleyen harfler.
- 7) Şevkat, merhamet. – "... deryasın boylayalım / Ummana dalmaya geldin." (Pir Sultan Abdal). – "... Davası" (Ertem Göreç'in bir filmi).
- 8) Tellal, simsar. – Ülke, yurt. – Bir nota. – Cilve.
- 9) Burdur, Denizli yöresinde iri taneli, siyah bir çeşit üzümüne verilen ad. – İsviçre'de bir ırmak.
- 10) Yerbiliminde Jurasistemin alt bölümünü oluşturan katların tümü. – Kahve içmekte kullanılan, kısa ayaklı, koni biçiminde çini kap.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1															
2															
3															
4															
5															
6															
7															
8															
9															
10															
11															
12															

- 11) Hindistan'da bir kent. – Antalya'nın bir ilçesi.
- 12) İçki sunan kimse. – Ruh göçüne inanan görüş.

Yukarıdan aşağıya

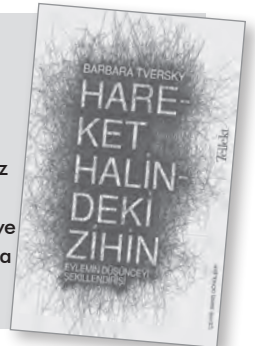
- 1) "Dede ile Torun", "Yeni Zengin", "Dalkavuk", "Salamon" ve özellikle "Amcabey" tiplmesiyle çok ünlü 1902-1947 yılları arasında yaşamış karikatüristimiz.
- 2) Gürcistan'a bağlı özerk bir bölge. – Eski dilde "su".
- 3) Türk müziğinde bir birleşik makam.
- 4) Japonya'da bir kent. – Üzeyir usta olarak da bilinen 18. yüzyıl halk şairi ve hikayecisi.
- 5) Türk resminde bir gruba adını veren harfin okunuşu. – Bir çeşit beyaz buğday.
- 6) Zonguldak yöresinde "dul bir kadının yeniden evlenmesi için beklemek zorunda olduğu zaman"

- anlamında kullanılan sözcük. – Terbiyesiz kimse. – Daha mutlu çok hayırlı.
- 7) Gümüş. – Hırvatistan'ın plaka imi. – Anlamli iz. – Peru'nun plaka imi.
- 8) Kemiklerin yuvarlak ucu. – Davranışını, görüşünü çıkarına göre değiştiren kimse.
- 9) Azize anlamına gelen Kenanlı tanrıça. – Tutarık, epilepsi.
- 10) Hamamlarda musluk altında bulunan, tasla içinden su alınan taş ya da mermer tekne. – Ekonomide çöküntü.
- 11) Akıl. – Süreyya Duru'nun bir filmi. – Akımtoplar.
- 12) Güzel sanatlarda klasik çağ öncesinde kalan. – Bilgili, bilir.
- 13) Lezzet. – Kargaşa.
- 14) Kesilen hayvanın etinden alınan pay. – Ufak tefek şeyler, öteberi.
- 15) Noksan, eksik. – Caner Alper ile Mehmet Binay'ın yönettikleri bir film.

GEÇEN SAYININ YANITI

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	A	D	N	A	N	B	I	N	Y	A	Z	A	R	N	
2	B	E	L	G	E	L	A	A	K	A	L	K	A		
3	L	S	O	S	A	K	A	A	P	A	Ç	I	K		
4	U	T	O	P	I	K	T	A	B	M	A	N	A		
5	T	A	K	A	N	A	K	M	A	K	A	L	V		
6	O	N	U	R	L	E	T	A	Ü	N	E	T			
7	F	M	A	D	A	M	E	B	O	V	A	R			
8	O	B	A	D	A	A	M	I	R	E	A	N	U		
9	B	U	K	G	E	N	E	L	T	I	N	E	R		
10	I	R	H	I	S	T	E	K	G	A	S				
11	C	I	A	E	S	T	L	A	L	I	S				
12	T	U	N	C	E	R	C	Ü	G	E	N	O	G	L	U

Aralık sayımızdaki bulmacayı doğru yanıtlayan okurlarımızdan **Veyisel Güneş (İzmir), Eylem Hasanoğlu (Adana) ve Defne Karaçam (Ankara)** Ender Helvacıoğlu'nun Bilim ve Gelecek Kitaplığı'ndan çıkan *Uygarlıktan Kurtulmak* adlı kitabını kazandı. Ocak bulmacamızı doğru yanıtlayacak okurlarımız arasından belirleyeceğimiz üç kişi ise, Barbara Tversky'nin Tellekt Yayınları'ndan çıkan *Hareket Halindeki Zihin* adlı kitabını kazanacak. Çözümlerinizin değerlendirmeye girebilmesi için, en geç 20 Ocak tarihine kadar posta, faks veya e-posta yoluyla elimize ulaşması gerekiyor. Kolay gelsin...

KİTAPÇIL

Nautilus / Özer Or

Salgın ve sonrası: Philip
Roth'un Nemesis'i

**Bir varmış bir yokmuş: Freud'un 'Makara' oyunundan
hazza, acıya ve kayba dair**

Irmak Gültekin

Freud'un Makara Oyunu: "Haz İlkesinin Ötesinde" / Talat Parman

**Yaşanabilir bir dünya aşkına düşkur zamanı: Çiçek
Kurtarma Operasyonu ve Çöp Dedektifleri**

Işıl Kızılırmak

Çiçek Kurtarma Operasyonu - Çöp Dedektifleri / Peter H. Reynolds

Bıçkınlık hikâyesi

Batuhan Saç

Türkiye'de Şiir Dergileri - Şairler Mezarlığı (1909-2008) / Mehmet Can Doğan

Üçüncü Tekir Şahıs / Anıl Ceren Altunkanat

Böyle bir yılın ardından...

KİTAPÇI

RAFI

Bir varmış bir yokmuş: Freud'un 'Makara' oyunundan hazza, acıya ve kayba dair

İrmak Gültekin

Kasım 2020'de psikanalist Talat Parman tarafından kaleme alınmış iki farklı kitap hem raflarda hem de imgelemimizde kendilerine yer açtı. Biri, *Freud'un Makara Oyunu: "Haz İlkesinin Ötesinde" Metninin Çağrıştırdıkları*; diğeri ise *Ergenliğin Tutkusu*. İkinciye halen okuyorum. Okurken sık sık ufuk açıcı metinlerle haşır neşir olduğumun hazına varıyorum. Ancak bu yazıda bahsedeceğim kitap, ilki: *Freud'un Makara Oyunu: "Haz İlkesinin Ötesinde" Metninin Çağrıştırdıkları*.

Makara oyunuyla ilk kez, oyuncağını yeğenlerime aldığım zaman tanıştığımı sanıyorum. Onlar için keyifli olabileceğini düşündüğüm bu oyunun benim için belki çok daha keyifli olduğunu fark etmem uzun sürmedi. Mesele, attığım makaranın geri gelmesi; onu geri getirebilmem. İlginç bir haz veriyor atmak ve geri getirmek. Geri getiremeyince oyun bitiyor zaten; bazen ip karman çorman oluyor, her şey birbirine dolanıyor ve geri gelmiyor. Oyunu oynamak ne kadar haz veriyorsa, oynayamamak yani ipin geri gelmemesi de insanı o kadar üzüyor, kızdırıyor ve başka birçok duyguyu uyandırabiliyor. Nasıl oluyor da bir oyun insanın iç dünyasındaki bazı malzemeleri bunca canlandırabiliyor?

Freud, 1915 yılında birkaç haftalığına kızının evine bir ziyaret yapar. Burada, kitaptan öğrendiğimiz üzere büyüdüğünde psikanalist olacak torunu Ernst'i yakından gözlemleme fırsatı bulur. Ernst'in oynadığı bir oyun, Freud'un 1920 yılında yayımladığı "Haz İlkesinin Ötesinde" metninin satırlarında kendisine yer bulacak kadar ilginçtir. Freud, bu oyundan bahsederken "bazen rahatsız edici de olabilen" diye belirtmiştir, bira- zdan bu oyunun insanın ruhsallığında nasıl yankılanabileceğine dair tartışmaya başladıkça, Freud'un bu ifadesi kendisine bir bağlam ve anlam bulur. Freud için **bazen rahatsız edici de olabilen** bu oyun, torununun elindeki ipe sarılı bir makarayı uzağa atması ve "o-o-o-o (annesinin tahminiyle fort)" demesi ve daha sonra ipi geri çekip "da" diye he-

yecanla bağırmasından oluşur. Fort'un Almanca bir zarf olduğunu ve "gitti" demek olduğunu öğreniriz. O halde "da" da "geldi" anlamına geliyor. Nesnenin gitmesi ama geri gelmesi, çocuğa büyük bir haz verir.

Klinik psikoloji eğitimimde bir hocamdan duyduğum ve asla unutmadığım şu sözü anımsıyorum (Unutmak ve hatırlamak da bir makara oyunu değil midir ayrıca?): "Danışana iyi gelen şeylerden biri, gitmeniz ve geri gelmenizdir." Aslında psikoterapi sürecine baktığımızda, bunu sürekli oynanan bir makara oyunu gibi düşünmek de mümkün. Seans geliyor, seans gidiyor. Sonra yine seans geliyor ve sonra yine gidiyor. Danışan seansa geliyor, danışan seans- tan gidiyor. Danışanın dünyasına terapist bir geliyor bir gidiyor.

Bu oyunda insanın ruhsallığına haz veren şeylerden biri gidenin / yok olanın gelmesi / tekrar var olması olabilir. Ce-eee oyunu gibi. Küçük çocuklar ce-eee oyununa çok güler. Bunun psikolojideki bir açıklaması, nesne sürekliliğidir. Yaklaşık 8 ille 12 ay civarında kazanılabilen bir beceri olarak Piaget tarafından ortaya atılan nesne sürekliliği, bebeğin nesnenin o görmediği zamanlarda da var olma- ya devam ettiğini düşünebilmesidir. Bu sebeple, bu beceriyi henüz geliştirmemiş olduklarında ce-eee oyunu inanılmaz keyifli ve şaşırtıcı olabilir. Çünkü saklanıp ortadan kaybolan nesne birdenbire geri gelmektedir. Masalların başladığı o "büyülü" söz gibi: "Bir varmış, bir yokmuş".

Makara oyununun haz verebilme niteliğiyle ilgili bir başka öge, "ritim" olabilir. Ritim, insanın henüz yalnızca an- ne karnında var oluşunu sürdürdüğü zamanlardan itibaren deneyimlediği bir düzendir. Annenin kalp atışları belirli bir ritimdedir ve fetus bu ritmin içinde gelişir, bu ritimle uyumlanır. Var oluşun- nun çok erken zamanlarından beri ritmi tecrübe eden insanın yine ritimle teskin olduğunu görmek pek şaşırtıcı sayılmaz. Dış dünyadaki tehlikelerden uzak ve an- neyle bir olduğu zamanların güven dolu hissini iç dünyada yeniden canlandıran ritim, bu bağlamda nasıl vermesin ki? Psikoterapi sürecine doğru tekrar e-

Freud'un Makara Oyunu: "Haz İlkesinin Ötesinde", Talat Parman, Yapı Kredi Yayınları, 2020.

ğilirsek ritmi orada da görürüz. Her hafta, aynı gün(ler) ve aynı saat(ler)de yapılan seanslarla bir ritim oluşturulur ve danışanın bu ritme uyum sağlaması beklenir. Oluşturulan bu ritmik düzenin içinde hem danışan hem de terapist güvenle kapsandığını hissederek çalışabilir. Bazı danışanlar için bu ritme uyum sağlamak, ayak uydurmak zordur. Ritmin düzenini bozabilecek eylemlerle gelebilirler. Ancak bu, belki başka bir yazının konusu olabilir.

Talat Parman'ın kitabından öğreniriz ki, Freud'un "Haz İlkesinin Ötesinde" metnini tamamladığı tarih, makara oyununu gözlemlediği torununun annesi yani kızının ölümünün ardına tekabül etmektedir. Ne üzücüdür ki, makara geri gelmediğinde oyunun bittiği gibi, küçük Ernst'in oyunu bitmiştir. "Bazen rahatsız edici de olabilen" bu oyun, Freud'a kayıplarını anımsattığı için mi böyledir? Aynı yıl pek çok ölüm ve kayıp ile cebelleşen Freud, tam da kendisinden beklenilebileceği gibi, yazarak mı bu acıların üstesinden gelmeye çalışmıştır? Yazmak da Freud'un makara oyunudur. Babasının ölümünün ardından adeta manik denebi- lecek bir döneme girip teorisini ne denli geliştirdiğini, ölümden sonraki ilk yıl içerisinde Oedipus Kompleksi ve Düşle- rin Yorumu'nu ortaya çıkardığını biliyo- ru- z. Ölüm, Freud için dayanılmaz bir acı- dır ve 1920'de kızının ölümünün acısıyla çok daha önceden keşfettiği makara oy- un- nu yani yazmayı sürdürmektedir. Yo- kolandan, kaybolandan, artık var olma- yandan gelen itici güçle yazmak, ortadan kaybolan makaranın ipini geri çekip "da" demektir: işte burada!

Yaşanabilir bir dünya aşkına düşkur zamanı: Çiçek Kurtarma Operasyonu ve Çöp Dedektifleri

Isıl Kızılırmak

Küçük bir noktadan sınırsız dünyalara kapı aralayan kitapları ile tanınan Peter H. Reynolds ve ikiz kardeşi Paul H. Reynolds, *Çiçek Kurtarma Operasyonu* ve *Çöp Dedektifleri*'nde doğayı tahrip eden sorunlara her an etrafımızda bulunan malzemelerle yaratıcı çözümler üreten ve tıpkı kendileri gibi ikiz olan STEAMsever Sidney ile Simon'un maceralarını yazmış.

Kalemleri, çizimleri, gördüklerini not ettiği "Merak Günlüğü" ile Sidney ve her önemli anı belgelediği videoları, elinden düşürmediği tableti ve türlü uygulamaları ile Simon. Akıllarına takılan soruları, çözüm önerilerini, üretimlerini farklı araçlarla kaydediyor olsalar da, merakta, sormada, araştırmada, bağlantılar kurmada ve en önemlisi icat etme tutkusunda ortak iki kardeş. Plastik şişelerden deniz kaplumbağalarına, damlatan musluklardan resim tarihine dek her konuya ilgiyle baktıklarından günlerinin koşturma ile geçmesi kaçınılmaz oluyor.

Serinin ilk kitabı *Çiçek Kurtarma Operasyonu*, sıkışan mutfak penceresi nedeniyle festivale katılmayı planladıkları çiçeklerini sulayamayan ikilinin yaşadığı bir hayal kırıklığı ile başlıyor. Ama yaratıcılığın olduğu yerde çaresizliğe yer kalmayacağından derhal işe koyuluyorlar. Sidney'in deyimiyle **düşkur** zamanı. Bu çiçek festivale katılacaksa onu sulamanın bir yolu bulunmalı. Peki, sorunu tespit etmeden çözüme kavuşmak olası mı? Bu sorunun yanıtını gayet iyi bilen ikizler problemlerini ve gözlemlerini not ederken okur da onlarla birlikte öğrenmeye başlıyor; havanın pencerele- rin sıkışmasındaki rolünü, nemi nasıl algıladığımızı ve suyun buhar haline gelişinin aşamalarını... Hem de bir kavanoz, bir parça toprak ve biraz suyla! İkizler bunca meraklı ve yaratıcı iken, günü pencereyi açıp çiçeklerini sulama arzusu ile sonlandıramazlar elbet ve çiçek festivali katılımcılarını bir deneyden elde edilen sonucun bir başka problemin çözümüne giden yoldaki önemini, bilgini paylaştıkça çoğaldığını; Leonardo da Vinci'yi Arşimet ile buluşturan yolculu-

ğu öğrenmiş olarak karşılarlar.

Devam kitabı *Çöp Dedektifleri* ise, ikizlerin okyanustaki plastik atıkları yediği için hastalanan denizkaplumbağası Çimen'i akvaryumdaki ziyaretleri ile açılıyor. Kaplumbağanın tedavisinin i- yiye gitmesi Sidney'in çevre bilinci ek- sik insanların sorumsuzluğu üzerine düşünmesine engel olmadığından acil bir **düşkur** fırtınasına çağırıyor karde- şini. Sorunu tespit edip gözlem yap- maya koyulunca anlıyorlar bir plas- tik atık çemberi içinde yaşadıklarını ve Çimen'in hasta oluşundaki paylarıyla yüzleşiyorlar. Arkadaşları Fiyakalı'nın da yardımıyla grafikler, krokiler çiziyor, hesaplar yapıyorlar. Böyle- ce okul arkadaşları da öğreniyor, çö- pünü çöp kutusuna atıyor olmanın çevreyi korumaya yetmediğini. Gün bilim, teknoloji, mühendislik, sanat ve matematiği bir arada kullandıkları Yaratıcı Çözümler Atölyesi'nde sürüyor: Hep birlikte **düşkur** günü! Bir yandan plastiğin doğada neden çözünmediği, atomlarla bakterilerin ilişkisini dinli- yor bir yandan da evde, okulda, sokak- ta daha az plastik tüketmenin yollarını arıyorlar. Sidney ve Simon'un **ikiz-gücü**, okuruyla ikinci el ürünlerin yaygınlaş- masından komposta "herkesi yeşil yap- cak" öneriler paylaşıyor.

Çiçek Kurtarma Operasyonu ve *Çöp Dedektifleri*, Reynolds kardeşlerin ço- cukları STEAM'le tanıştırmaya öyküsü as- lında. Bilim, teknoloji, mühendislik, sanat ve matematiğin bir araya geldiği tasarımlar olarak özetlenebilecek STE- AM, bilimsel düşüncüyü hayal gücü eş- liğinde geliştirmeyi hedefliyor. Çocuk- ların günlük hayatlarında her an her yerde görebildikleri sorunlara, yine her an her yerde bulabildikleri materyallerle yaratıcı çözümler geliştirmelerine, daha çok gözlem yapmalarına, daha çok sor- malarına aracı oluyor; bir problem hak- kında kendilerinden önce neler yapıldı- ğını araştırmaya, merak ve düş gücünü hep diri tutmanın yollarını öğrenme- ye heveslendiriyor. Sidney ve Simon'ın öğretmenleri Pi'nin de dediği gibi prob- lemi görerek, duyarak hatta hissederek algılamının yollarından biri STEAM.

Çiçek Kurtarma Operasyonu, Peter H. Reynolds – Paul H. Reynolds, Çev. Gülizar Yıldırım, Uyurgezer Kitap, 2020, 48 s.

Çöp Dedektifleri, Peter H. Reynolds – Paul H. Reynolds, Çev. Gülizar Yıldırım, Uyurgezer Kitap, 2020, 48 s.

Meraklı ikizler ve arkadaşları- nı, kaplumbağa Çimen'in duru- muna üzölmek- le yetinmeyip i- nisiyatif almaya, çözümün par- çası olmaya ce- saretlendiren bir pratik. Seri de okurunu ister evde bir başına, ister okulda arkadaş- larla problemi tespit etmek, gözlem yap- mak, bağlantıları algılayabilmek, benzer problemlerin daha önce nasıl çözüldü- ğünü öğrenmek, ondan ilham almak ve keşfetmek için onu aşmak, üretebilmek için yüreklendiriyor. Üstelik bunu oku- runu yormadan, ona parmak sallamadan içinden neşeli şarkılar, videolar, heykel- ler, festivaller geçen maceralarla yapı- yor. Bilim konulu şiirler yazan babaları, mucit anneleri, kadın bilimcileri ile ço- cuk kitaplarındaki cinsiyetçi meslek ka- lıplarına da meydan okuyor.

Çocuklara çevre bilincini günlük deneyimleri üzerine düşünme fırsatı da sağlayarak anlatan kitapların sonun- da macera boyunca anılan kavramlar ya da kişiler hakkında kısa bilgiler verilen sözlükler yer alıyor. *Çöp Dedektifleri*'nin okuruna iki de sürprizi var: Hepimizin aşına olduğu Arkadaşım Eşek'in melo- disinin çevreciliğe davet eden sözlerde yankılandığı bir şarkı ve Paul ile Peter'in çocukluklarından bugüne çevreyi koru- mak adına yaptıklarını anlatan mektup- ları. Yaşanabilir bir dünya ve bilim aşkı- na, üretin çocuklar!

Bıçkınlık hikâyesi: Türkiye’de Şiir Dergileri - Şairler Mezarlığı (1909-2008)

Batuhan Saç

Bilim ve Gelecek geçtiğimiz ay “200. Sayı” dedi. Bu cümlemin ardından ne yazılabilir, uzun süre düşündüm. En azından şunu söyleyebilirim ki, aklımdan geçen her cümlemin içerisinde “saygı” kelimesi vardı. Bu vesileyle dergiler hakkında değerli bir araştırma kitabını tanıtmak istiyorum. *Türkiye’de Şiir Dergileri - Şairler Mezarlığı (1909-2008)* adlı çalışma, Mehmet Can Doğan tarafından yapılan bir incelemenin kitaplaştırılmış hali. Dergiler kronolojik olarak birer birer ele alınıyor. Dergiyi dergi yapan nedir? Ne eksilirse, ne olmazsa dergi çöker? Elbette bu soruları cevaplamaya kalkışmayacağım, ama nedense, söz konusu dergiler olduğunda “kısa ömürlü” ifadesi bir sıfat olmaktan çok dergilerin adına sızıyor, adıyla birlikte anılıyor. Dolayısıyla soruların işaret edeceği cevaplar dizisine ihtiyacımız sürüyor.

Şiir dergileri özelinde yapılan ilk çalışma bu, Mehmet Can Doğan kitapta 1909’dan başlayarak 99 yıl boyunca çıkan dergileri titizlikle çalışıyor. Kimi yurtdışında ama çoğu Türkiye’de 1909 – 1930 arasında 3, 1940’larda 4, 1950’lerde 3, 1960’larda 6, 1970’lerde 5, 1980’lerde 19, 1990’larda 35, 2000’lerde 42 olmak üzere 117 tane dergi yayınlanıyor. Bu bilginin yanında, *Yer Gösterge*siyle diyerek de kıymetli bir kategori sunuyor yazar; dergiler için nerde çıktığı ve yayınlandığı konusunda 2000’lerden sonra büyük bir değişim yaşandığını da ekleyerek. Dergilere dair bu araştırmada 2000’li yıllar bir dönüm noktası olarak görülüyor.

le yayılarak çoğalıyor. Kitabın deyişyle, taşra kendi “makus talihi”ni yeniyor ve sesini, kimi zaman gürültüsünü ve yankısını merkezlere kadar ulaştırıyor. Burada, yapılan incelemede gündeme getirilen önemli bir soru var: Merkez taşraya taşarak onu ele mi geçiriyor, yoksa taşra kendi dilini koruyarak mı yola çıkıyor? Bu soruya taşranın merkezin dilini konuşmaya başladığı şeklinde cevap veriliyor. Ama bu konuyu problem edinen dergiler, mesela *Le Poète Travaille* dergisi, bir çıkış yaşıyor. Dergi sahibi Ahmet Bozkurt’un Ekim – Kasım 2003 yılındaki ifadelerini doğrudan aktarıyorum:

“Le Poète Travaille dergisi olarak bizim istediğimiz tek şey kısır tartışmaların önüne geçmek, şiiri geri planda bırakmamaktır. Şiir üzerine yapılan tartışmalar kişisellikten daha çok metinsel bir düzlemde yapılmalıdır. Bir dergiye ‘taşra entelektüeli’ deyip de işin içinden sıyrılmak hiç de hoş bir durum değil. Bizi eleştirmek isteyenler, derginin kâğıdına değil de, yapılan işin içeriğine kafa yorsunlar bir zahmet (Doğan, 2008, s. 17).”

Bu ifadeye paralel olarak, gene 2003 Kasım’da, Akatalpa’dan Ramiz Dara’nın sözleri şöyle:

“Merkez sanattır. Edebiyattır, şiirdir. Bunun dışı taşradır. Taşra kavramının hele içinden geçtiğimiz çağda coğrafyayla hiçbir ilgisi yoktur (Doğan, 2008, s. 18).”

Bu yıllardaki merkez – taşra arasındaki gerilimin gene birçok derginin açılmasına ve kendi dilini sorgulamasına zemin hazırladığını görüyoruz. Günümüze yaklaştığımızda bu tartışmaların dindiğini söylemek uygun olmaz. Ama bugüne yaklaştığımızda e-derginin dergi çıkarmadaki çoğu güçlüğü ferahlık sağladığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla tartışmaya katılmak ve “sözüm var” demek için daha fazla zemin bulmak kolaylaşıyor.

Türkiye’de Şiir Dergileri - Şairler Mezarlığı (1909-2008) bu verileri bize sunmanın ötesinde, dergilerin manifestolarını, çıkış gerekçelerine ve amaçlarına dair görüşlerini de aktarıyor.

Türkiye’de Şiir Dergileri - Şairler Mezarlığı (1909-2008), Mehmet Can Doğan, Hayal Yayınevi, 2020, 241 s.

Görülüyor ki, her dergi bir probleme binaen ayağa kalkıyor. Bazen de parmak sallıyor. Ama ne yazık ki okuruna veda edebilen, veda etmenin hassasiyetini taşıyabilen dergi sayısı az. Gene de şiir dergilerinin bıçkın, agresif, öfkeli hallerini bu tanıtımlarda görmek mümkün. Açıkçası, uzun süredir düşündüğüm şu sorunun bazı işaretlerini de bu çalışmada görme imkânı buldum: Dergi çıkarırken yaşanan duygu nedir? Düşünceleri biliyoruz ama duygu nedir? Bu sorunun cevabını okurlar kendi verecektir, benim gördüğüm, çoğunlukla öfke oldu.

Son olarak, şiir dergileri hakkında ki bu kıymetli çalışmaya işaret ettikten sonra metni tanıttığım kitaptan uzaklaşarak yapacağım. “Küçükken” dediğim yaşlardan beri *Bilim ve Gelecek* okurum olduğumdan ötürü 200. sayının gelişini, editör metnimizde coşkun ve tebrigin ne kadar az yer kapladığının üzüntüsünü hissederek de olsa, mutlulukla karşıladığımı aktarmak isterim. Gurur duydum. Ama *Bilim ve Gelecek*’in Aralık sayısındaki editör metni bir kutlamayı içermiyordu, neden? Bir süreç değerlendirmesi sonucunda hemhâl ve hemdert olmaya davet ediyordu. Önemli kaygılar dile getiriliyordu. Dolayısıyla şunun gerekliliğine fazlasıyla inanıyorum: Kâğıt konusundaki sarsıntıdan sonra gelen pandemi koşullarında, her derginin editör notlarına ayrıca dikkat kesilmek gerekiyor. En azından ben de bu sayıda bunu hatırlatmak ve okura iletmek isterim. Sanıyorum ki ancak böyle olduğunda her sayı ağrı ve sızılarla değil coşkuyla karşılanabilir.

D ö n ü m noktasını açalım: 1960 ve 1970’lere kadar İstanbul Ankara merkezli olan dergiler 1980’den sonra Urfa ve Berlin, 1990’larda Van, Bursa, Antalya, Osmaniye ve başka pek çok i-

Böyle bir yılın ardından...

Size bu satırları yazdığım sırada 2020'nin son haftalarına girdik. Gönül isterdi ki şurada tüm yılın adam akıllı dökümünü yapayım. Ama inanın kafam almıyor; derleyip toplamayı gözüm yemi-
yor. Ha, denesem de sınıfta kalıyorum.

Ancak bir yandan, biliyorum ki son ayın birkaç başlığı bile 2020'yi, büyük resmi anlatmaya yeterli.

Çocukluğumda ve genç kızlığımda bir-
den çok kez, kimi saldırıya varan fiziksel tacize uğradım. İnsan sevdiğine, dostuna anlatamıyor, ben size insanın içine kazı-
nan duygudan söz edeyim: akıl almaz bir utanç, suçluluk ve yalnızlık. Çaresizlik. Her seferinde. Ne kadar bilinçli olursanız olun. Ama zaten bu tacizin alâmetifarıkası değil mi? Kurbanı utanç yüklü bir suçlu-
luk ve çocuksu bir çaresizlik içine sokup, kendi sesinden bile korkan birine, bir göl-
geye indirgeyip susturur – yaşı kaç olursa olsun. Bu yüzden susmanın arkasın-
da durmak, dayanışmayı büyütme, kadın erkek, tacize uğramış ya da uğramamış, herkes için en insanca duruş.

Saros'u nasıl bilirdiniz? Vahşi zarafeti, bin bir sürprizli koyları, boncuk gibi denizi ve barındırdığı milyonlarca canlıyla bir vaha. Onun bizimle derdi yok, kolları açık. Peki, bizim onunla ne derdimiz var? Türkiye'nin tüm doğal ve kültürel mirası gibi o da açgözlülüğün ve talancılığın pençesinde. Hukuki süreç sonuçlanmadan Saros'a giren BOTAŞ "işine" başladı. Bir umut – yine – dayanışmada, sesimi-
zi güçlendirip direnişe süreklilik katmak-
ta. Bu benim yeni yıldan en büyük dile-
ğim: Saros yok olmasın. Çünkü Saros'un güzelliği kamyonların ezemeyeceği, betonun yutamayacağı, limanın yok edemeyeceği kadar görkemli. *Lütfen.*

Aslında daha – dünyaya parmak ısırtarak, mükemmel ve lokum gibi, *yok artık* denecek denli görkemli yönetilen – pandemi sürecinden, yağmur dualarıyla şenlenen su – ve tabii iklim – krizinden, paspas edilen – ama zaten yok – hayvan haklarından, ilmiğini boğazımıza geçirmiş sıklıkça sıkın – ee, can kalmadı artık o boğazda – ekonominde söz edeceğim. Yazının başlığı da "Dert Dökümü" oldu mu, tamam. Bana yakışan şüphesiz budur ama hoş değil, bana rağmen hoş değil.

Inanın zorlanıyorum; insanın iyicil

yanına, doğanın bitimsiz diriminden beslenen umuda ya-
raşır bir şey yazmak şimdi, böyle bir yılın ardından çok zor. Umarım yeni yılda en yeşil, en müjdeli sözcükler kendiliğinden taşar içimizden.

H a y v a n l a r
Âleminden Uygunsuz Gerçekler bu ay baş-
köşemde. Zira bitecek diye okumaya kıyamadığım kitaplardan.

Kabul edelim, hayvanları anlayamıyoruz. Bilim alanındaki başarılarımızla (kim için başarı; gezegen için mi, bencil debelenmelerimiz için mi – şimdilik bu da bir kenarda kalsın) bunca böbürlenirken burnumuzun dibinde yaşayan hayvanlar bizler için gizemini koruyor – iç ses: *umarım hep korur.*

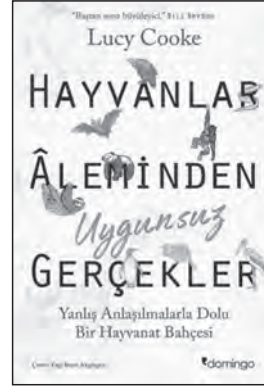
Lucy Cooke'un on üç hayvana yer verdiği, dili son derece eğlenceli olan bu kitap ayrıca kendine has bir bilim tarihi olma özelliği de taşıyor. Hayvanlar hakkında hâlâ şüphe bulutlarından arınmamış iddiaları okumakla kalmıyoruz, bu bulutların zaman içerisinde nasıl yorumlandığını da görüyoruz.

Ezgi Başer Akgürgen'in çevirisi metnin neşesini ve akıcılığını başarıyla korumuş. Titiz bir editörlükle ortaya pırl pırl bir kitap çıkmış.

Ne zaman görünmez olmalıyız? Ne zaman görünür kılmalıyız kendimizi? Bu sadece yavru balaban için değil, bizler için de çok büyük bir muamma. Hele şu toplumsal keşmekeşin içindeyken.

Şiirsel Taş'ın sözcükleriyle, Duygu Topçu'nun çizimleriyle can bulan *Balaban* – her iyi çocuk kitabı gibi – bir çocuk kitabı olmanın hayli ötesinde. Okuduğumdan bu yana içimde yankılanıyor: Görünmez olmak; ne zaman, nasıl? Görünür olmak; nerede, ne için?

Ama benim yankılı iç derinliklerim bir yana, okurda doğaya ve yaban hayata ilgi uyandırmak, yabanın gizemine duyduğumuz, çoğu zaman unutulmuş o merakı ateşlemek için çok iyi bir yol arkadaşı *Balaban*.

- Hayvanlar Âleminden Uygunsuz Gerçekler, Lucy Cooke, Çev. Ezgi Başer Akgürgen, Domingo Yayınları, Mart 2020, İstanbul, 456 s.

- Balaban, Şiirsel Taş, Duygu Topçu, Kuraldışı Yayınları, Eylül 2019, İstanbul

- Kar Körlüğü, Ragnar Jónasson, Çev. Şeyda Aytekin, Kitap Kurdu, Ekim 2020, İstanbul, 336 s.

Burcu Meltem Arık'ın Önsöz'üyle kitabın daha da zenginleştiğini söylemek boynumun borcu.

Çoğunlukla evlerde kapalıysak, güneş yüzünü gizlemeye başladıysa, sabahları yorganın çekiciliği gitgide artıyorsa... Kuzey polisiyelerinin zamanı gelmiş demektir.

Ragnar Jónasson'un *Kar Körlüğü* adlı ilk kitabı Kitap Kurdu etiketiyle geçtiğimiz aylarda okurun karşısına çıktı. Bu kitap yazarın Kara İzlanda serisinin ilk kitabı; serinin devamını da okuyabilecek miyiz, bilemiyorum. Umarım.

Öncelikle yeni bir yazarla tanışmanın keyfinden söz edeyim. Bu, gerçekten ilginizi çeken bir insanla usul usul yaklaşmayı andırıyor; sınırları, hassasiyetleri yoklarız; sözcüklerini, vurgularını tanımaya, kurduğu dünyayı bir şekilde kendi dünyamıza yaklaştırmaya çalışırız. Yıldızlar barışıkça ne âla.

Benim yıldızım Jónasson'la barışıkmiş anlaşılan; keyifli, keşif dolu bir okuma serüveni oldu *Kar Körlüğü*. Karakter inşası, abartılardan kaçınan özgüvenli anlatımı ve karanlığı, kapalı kalmışlığı okura yansıttığındaki başarı yazarın diğer kitaplarını hevesle beklemem için yeterli.

Çeviri Şeyda Aytekin'e ait; temiz, akıcı bir çeviri. Bir iki düzelti gözüme çarptı ama nazar boncuğudur.

Hepimiz için fazlasıyla zor geçen bir yılı geride bıraktık. Öyle ya da böyle. Yeni yıl umudun, direncin, dayanışmanın arttığı günler getirsin.

Her sayfası esin dolu bir ay dilerim.

KİTAPÇI
RAFI**Çalışmanın Reddi: Çalışmaya Direnişin Teorisi ve Pratiği**

David Frayne, Çev. İrem Argat, İslık Yayınları, 2020, 292 s.

David Frayne, Çalışmanın Reddi'nde insanlık dışı çalışma saatlerine, korkunç iş yüküne, güvencesiz çalışma koşullarına, kalıcı ve kitlesel

işsizliğe, işsizliğin çalışanlar için bir tehdit olarak kullanılmasına, düşük ücretlere, sağlıksız çalışma mekânlarına yani sistemi var eden her yapıtaşına cephe-den karşı çıktığını iddia ediyor. Frayne, çalışma saatlerini en aza indirmeye çalışanlarla veya çalışmayı tamamen reddedenlerle bire bir görüşmeler yaparak ret sebeplerini ve düzen içinde düzene dâhil olmamanın nasıl mümkün olduğunu öğreniyor ve bunları okura sunmayı amaçlıyor. Çalışmanın Reddi, artık üzerinde neredeyse hiç konuşmadan kabullenilen emek sömürsünün reddini ele alan bir bakış açısı öneriyor. Sisteme gerekçeler sunarak karşı çıkan ve sürdürülebilir alternatif sosyal vizyonlar sunan bir eser olma iddiasında.

Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı

Kolektif, Yapı Kredi Yayınları, 2020, 440 s.

Assur kenti ve adını bu kentten alan krallık, MÖ 2. binyılın başlarında Kuzey Irak'ta, Dicle Nehri kıyısında kurulmuş ve MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık 1400 yıl neredeyse kesintisiz biçimde varlığını sürdürmüştür. Assur kral listeleri, bazı belirsizlikler olmakla birlikte, önce 1000 yıldan uzun süre Assur'da (Kalat Şerkat) sonrasında ise Yeni Assur Dönemi boyunca sırasıyla; Kalhu (Nimrud), Dur-Şarrukin (Horsabad) ve Nini-ve (Koyuncuk) gibi başkentlerde hüküm süren kralların adlarını içermektedir. Assur bu yönüyle, Önasya'da yö-

netim biçimini ve kurumlarını en uzun süre devam ettiren devletlerden biridir. Mezopotamya'da MÖ 4. binyılda şekillenen, Sümerlerin ve Akkadların katkısıyla gelişen devlet modeli, uzun tarihsel süreç boyunca Assurluların katkısıyla olgunlaşmıştır. Yeni Assur Krallığı'nın köklü Mezopotamya uygarlıklarından aldığı birikimle oluşturduğu bu model, krallık anlayışı ve saray planı, birimleriyle birlikte Önasya'da Assur sonrasındaki bütün krallıklar ve imparatorluklar tarafından benimsenmiş ve birçok yönüyle taklit edilmiş gözükmektedir.

Sayılar Atlası

Nurettin Çalışkan, Mehmet Nuri Bayram, Alfa Yayınları, 2020, 376 s.

Yazarlara göre bu kitabın konusu doğal sayılardır. Doğal sayıların farklı taban yazılımları, asal çarpanları, bölenleri ile bunların toplamı olarak yazılıp yazılamayacağı gibi özellikleri anlatılmış. Doğal sayıların özelliklerine uygun kavramlar alfabetik sırayla bir araya getirilip, bu kavramları örneklerle açıklamaya çalışılmış. Yazarlar kitabı yazma amaçlarını şöyle açıklıyor: Matematik başı sonu olmayan bir oyundur, şenliktir. Matematik eğlencedir, neşeli olmayı gerektirir. Eğlencesiz, şenliksiz, neşesiz oyun can sıkıcıdır. Anlatılan, anlattığımız, anlatmaya devam edeceğimiz sayıların hikâyesidir. Biz hikâyeyi başka bir yerden, bir başka türlü anlatmayı yeğledik. Becerebilirdiysek ne mutlu bize, size, herkese...

Metastaz 2: Cendere

Barış Terkoğlu, Barış Pehlivan, Kırmızı Kedi, 2020, 296 s.

Barış Terkoğlu ve Barış Pehlivan Metastaz 2: Cendere kitabında devlette yaratılan çürümeyi gazetecilik birikimleriyle okura aktarmayı hedefliyor. Kitapta kimi soruların yanıtları aranıyor. Bu soruların bazıları şöyle; CHP'li Belediye Başkanları Imamoğlu ve Çerçioğlu için yapılan ahlaksız teklifin arkasında hangi AKP'li Bakan vardı? Pelikancılar AKP içinde hangi operasyonları yaptı ve kimleri fişledi? Yargının arka odalarında hangi ses kayıtları dolaşıyor? Holding patronu cinayetinin üstü hangi yollarla kapatılmak istendi? Hâkimler ve

savcılar gizlenen skandalları ilk kez nasıl anlattı? Adliye getirilen ve içinde 260 bin dolar olan çantanın sırrı neydi? Nurcular devlet içinde nasıl bir ağ kurdu? Yargıdaki Pelikan-Hakyol mücadelesinin perde arkasında ne vardı? FETÖ borsasının belgesinde neler yazıyordu? AKP'li bakanlar arasındaki kavganın bilinmeyen nedeni ne? Diyanet'in gizli tarikatlar raporu nasıl sızdı? Öldürülen AKP yöneticisinin eşi sessizliğini bozup neler anlattı? 15 Temmuz raporu aslında neden basılmadı? Kartal Imam Hatip mezunu olmak devlette hangi kapıları açıyor? Erdoğan'ın yakınına hayata döndüren ismin başına neler geldi?

Hareket Halindeki Zihin

Barbara Tversky, Çev. Barış Gönülşen, Tellekt Yayınları, 2020, 416 s.

Psikolog Barbara Tversky düşüncenin gerçek temelini dil değil, hareket ve uzamdaki etkileşimlerin olduğunu iddia ediyor. Uzamsal düşünüşün, insanların bedenlerinden ve bedenlerinin dünyadaki eylemlerinden anlam çıkarılmasına olanak sağladığını düşünüyor. Haritaları yaratma ve kullanma becerilerinin, mobilya montajı yapılabilmemesinin, futbol stratejileri oluşturulmasının, binaların tasarlanabilir oluşunun, sanatın üretilmesinin, insanların, trafiğin, suyun ve fikirlerin akışının anlaşılabilir olmasının altında yatan şeyin, uzamsal düşünüş olduğu savını ortaya koyuyor.

Gıda Bilimi

Marty Jopson, Çev. Cemal Can Tarımcıoğlu, Maya Kitap, 2020, 224 s.

Gıda Bilimi kitabı yirmibirinci yüzyılın günlük yemek olaylarının arkasında yatan gerçekleri ortaya çıkarmayı hedefliyor. Ortaya çıkardığı iddia ettiği bazı sorular ise şöyle; Çikolata kolik olmak mümkün müdür? Tavsiye edilen tüketim tarihi gerçekten ne anlama gelir? Beş saniye kuralında herhangi bir gerçeklik var mıdır? Geleceğin gıdası, laboratuvar ortamında yetiştirilen et midir?

Poetik ve Politik ve Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi

Besim F. Dellaloğlu, Timaş, 2020, 408 s.

Besim F. Dellaloğlu, yeni kita-

bı Poetik ve Politik'te okuru 'uzun bir devrim'e davet edip zihinsel bir yolculuğa çıkarmayı hedefliyor. Yazar, İstanbul-Sakarya-Lizbon-Strasbourg hatında şekillenen 'kültürel çalışmalar ansiklopedisi'nde, kavramlar üzerine arkeolojik kazılar yapıyor ve bu kazılardan günümüz Türkiye'sine dair sonuçlar çıkarmayı amaçlıyor.

Dahice Hatalar

Mario Livio, Çev. Berna Gülpınar, Altın Kitaplar, 2020, 328 s.

Charles Darwin, William Thomson, Linus Pauling, Fred Hoyle ve Albert E-

instein... Bu isimlerin hepsi bilime inanılmaz katkılarda bulunmuş, fikirleriyle bilim tarihinde adeta devrim yaratmıştı. Fakat onlar bile hatadan muaf değildi ve hepsi de bir dönem fena çuvallamıştı. Darwin yaşadığı dönemin hâkim görüşlerine yenik düşerek Doğal Seçilim teorisini yüzüne gözüne bulaştırmıştı. Muhteşem Lord Kelvin Dünya'nın yaşını yanlış hesaplamıştı. 20. yüzyılın en önemli kimyagerlerinden, iki Nobel ödüllü Linus Pauling rakiplerini alt etme telaşına yenik düşmüş ve DNA için hatalı bir model geliştirmişti. Astrofizikçi Fred Hoyle, Büyük Patlama teorisinin isim babası olmasına rağmen, evrene böyle bir başlangıcı yakıştıramamıştı! Ve "deha" dendiğinde ilk akla gelen isim Albert Einstein, evreni dengede tutan güçler hakkında yanlış bir görüş ileri sürmüştü. Yazar bu kitabında bu beş bilim insanının yaptığı hataları açıklayıp aslında yapılan hataların bilim dünyasında nasıl bir yol açtığını eğlenceli bir biçimde anlatmayı hedefliyor.

Yavaşlık Felsefesi: Khoa Tao ve Aralıklar

Özgür Taburoğlu, Doğu Batı Yayınları, 2020, 424 s.

Yavaşlık felsefesi, hızlanmış varlıklar ve olaylar arasında yavaşlamanın olanakları üzerine düşünmenin bir yoludur. Bireyin ruhsal, bedensel dinginliğini sağlamanın yanında, daralan bir gezegende diğer canlılara yer açmak için durmayı bilmektir. Modern düşüncenin, sanatın önerdiği gibi trajik, romantik veya avangard öznenin dolaysız fiillerine a-

ra verip, dolaylı eylemlerin imkânlarını araştırmaktır. Yavaşlığın öznesi, hızlanmasına sebep olan etkenlerle ilişkisini yeniden düzenlemeye çalışır. Yavaşlık, yeniden terbiye edilen, yönü ve meyli değiştirilen bir iradenin üretimidir. Özgür Taburoğlu, metin içerisinde dayanaksız bir şekilde "yavaşlayın" demiyor. İnsanlara ivme kazandıran, hızlandıran ve yavaşlamayı zorlaştıran etkileri anlamaya çalışıyor. Süratli özneler olmaya zorlayan yapıları, söylemleri, düşünceleri ayırt etmeye çalışıyor. Bir yandan da başka varlıklarla karşılaşınca, içine girince yavaşlayan aralıklar üzerine düşünüyor. Khôra ve Tao gibi aralıkların derin benzerlik ve farklarını tasvir ettiğini iddia ediyor. Ara yerler ve zamanlarla kurulan ilişkiye göre hızlanmanın ve yavaşlamanın türlü biçimlerini tanımlamaya çalışıyor.

Düşsel Müze

Andre Malraux, Çev. Baha-dır Gülmez, Everest Yayınları, 2020, 228 s.

de Gaulle döneminin kültür bakanı, sanat tarihçisi André Malraux'nun, Paris'in Alman işgalinden kurtulması ve 2. Dünya Savaşı'nın sonlanmasıyla 1947'de yazmaya başlayıp 1963'te tamamladığı Düşsel Müze, sanat tarihinin en tartışmalı kitaplarından biri olma iddiasında. Malraux'nun, izleyicilerin sanat eserleriyle kurduğu ilişkiyi merkeze alarak Yapıt, Biriciklik, Müze, Röprodüksiyon, Sanat Tarihi gibi kavramları tartıştığı Düşsel Müze, Walter Benjamin'in "Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilbildiği Çağda Sanat Yapıtı" adlı klasik metniyle birlikte 20. yüzyıl sanat tartışmalarının merkezinde yer almayı sürdürdüğünü düşünüyor. Düşsel Müze, eserler arasındaki diyalogun önemini altını çizerken, sanat tarihinin ideal diyalogunun, imgelemimizdeki düşsel müzede ve ancak eserlerin karşılaştırılmasıyla gerçekleştirilebileceğini vurguluyor. Malraux, fotoğraf ve çoğaltma tekniklerinin gelişmesiyle, yalnızca Batı sanatının değil, farklı kıtaları kapsayan bütünlüklü dünya sanatının eşsiz örneklerinin bir araya gelebildiği, birbirleriyle konuşabildiği bir çağdaki başkalaşımın, algı değişiminin alışageldiğimiz sanat tarihi okumalarını nasıl değiştirdiğini, yeni ilişkilendirme olanakları sunduğunu, Müze'nin duvarlarını yok ettiğini anlatmaya çalışıyor.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu

A.C.S. Peacock, Çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, 2020, 383 s.

Peacock bu kitabında, Ortadoğu ve Orta Asya'da, 11. ve 12. yüzyıllarda hüküm süren Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun demografik yapısını, veraset sistemini, Selçukluların yalnızca İslâm'la değil, diğer dinlerle de olan ilişkisini ve tebaasındaki gayrimüslimlere yaklaşımını, izlediği toplumsal ve politik yolu ve benimsediği bozkır geleceğini ortaya koymayı amaçlıyor. Kendileri de göçebe olan Selçukluların, bir "devlet" olarak göçebelere yönelik politikasını, onlarla karşılıklı ilişkilerini, imparatorluğun komşu devletleri nasıl etkilediğini ve devlet yönetiminde sultanlarla halifeler, vezirler, fakihler arasındaki rekabeti ve çekişmeyi aktarmayı hedefliyor. Yazar kitabını şu cümlelerle özetliyor: Selçuklular üç yönlü bir siyasal miras bıraktılar. İsimlerinin itibarı hanedan ortadan kalktıktan çok sonra bile özellikle Anadolu'da meşru hâkimiyet iddialarını şekillendirmeye devam etti; Selçuklularla ilişkilendirilmek imparatorluğun batı topraklarında halef devletleri meşrulaştırdı ve Selçukluları mükemmel Sünni hanedan olarak gören icat edilmiş imaj onları (pratikte olmasa da, teoride) sonraki dönemlerin bozkır hanedanları için modele dönüştürdü.

Mimar Sinan: Tarihsel ve Muhayyel

Uğur Tanyeli, Metis Kitap, 2020, 544 s.

Mimar Sinan: Tarihsel ve Muhayyel, birbiriyle bağlantılı iki araştırma güzergâhında ortaya konmaya çalışılmış bir çalışma: Önce, Sinan'ın ve Sinan çağı mimarisinin tarihini yazma yaklaşımlarını tartışıp alternatifler öneriyor, ardından da popüler kültürde varedilmiş ve hâlâ üretilmeye devam eden Sinan imgesinin nasıl inşa edildiğini anlamayı deniyor. İlk kesimde, bugüne kadar yazılmalardan farklı ve gerçekçi Sinan tarihleri yazmak için bazı yeni imkânların nasıl kullanılabileceği gösterilmeye çalışılıyor. En önemlisi, burada kutsallaştırıcı olmayan, aksine soğukkanlı bir tarihsel Sinan metni ortaya konmaya çalışılıyor. Kitabın ikinci kesimi ise güncel Türkiye'deki popüler Sinan algısı hakkında: Ortamda neden Sinan'ı 16. yüzyılın olağan toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel gerçekleri bağlamında görmekten kaçınan bir popüler damar var?

Salgın ve sonrası: Philip Roth'un *Nemesis*'i

Tam bir karantina gibi geçmeyen fakat karantina değilmiş gibi de geçemediğimiz tuhaf bir yılı geride bıraktık. İnsanlığın yeni bir ortak sorun karşısında en çok bilgiyi en kısa sürede ürettiği süreçlerden birini yaşıyoruz. Gazete okuma alışkanlığı dahi sınırlı olanlar uluslararası tıp ve biyoloji dergilerinden makale çevirip özetleyebilir hale geldi. Böyle giderse bilim okuryazarlığıyla ilgili karamsarlığımın yersiz olduğuna hükmetmek zorunda kalacağım için umutlanıyor ve seviniyorum. Sonra da sözü kitaplara, önermek istediğim bir romana getirmek istiyorum.

Corona ve Covid bizim için yeni fenomenler olsa da salgın insanlık için yeni bir konu değil. Kitaplar evreninde de genetikten sosyal tarihe kadar hemen her disiplinin ilgisini çekmiş olduğu gibi sanat ve özellikle edebiyat ona karşı kayıtsız kalamamış. Doğası ve tanımı gereği salgına her seferinde hazırlıksız yakalanan toplumlar açısından bir çeşit küçük kıyamet olduğu düşünülmüş. Geçmişten günümüze ulaşan bütün anlatılar öyle yaşandığını veya öyle hissedildiğini gösteriyor.

Sosyal hayatımızın sınırlandığı ilk günlerde dört duvar arasında kendimizi nasıl oyalayacağımızın hesaplarını yaparken karşımıza salgın temalı film, sonra dizi ve kitap önerileri çıkmaya başladı. Önerilerin karşılık bulduğunu ve en çok takip edilenler listelerinde üst sıralara tırandıklarını da gördük. Camus'nün, Saramago'nun, Defoe'nun, Jack London'ın her zaman okunan meşhur anlatıları ve ardından daha az popüler olan diğerleri daha da geniş bir okur kitlesine ulaştı. Kurgu dışında ise Nikforuk'un kitabı sanırım hâlâ başı çekiyor. Corona/Covid edebiyatı, sineması, sanatı henüz ortalıkta görünmüyor fakat er ya da geç görünecektir. Corona ve Covid'e dair edebiyat dışında, genellikle deneme ve makalelerden oluşan çok sayıda derleme kitap yayımlandı. Takip edebildiğimiz kadarıyla çoğunu Kitapçıl sayfalarında duyurmaya gayret ettik. Okuyarak, izleyerek, dinleyerek anlamak ne kadar

mümkün, bilmiyorum. Başa geldiğinde anlaşılanla naklen öğrenilen arasında kapanmayan bir açığı mutlaka olacaktır.

Bulunan aşılarda, geliştirilen ilaçlarla ilgili her gün yeni bir haber almaya başladığımızı göre geleceğe dair iyimser ve umutlu olmak için de yeterince neden birikmeye başladı elimizde. Peki ya sonrası? Salgının sona erdiği söylendiğinde, mevcut olanı kaybetmemek, korumak kaygıları ortadan kalktığında elimizde kalanlarla yetinebilecek miyiz? Şimdilik "aman sağlık olsun da gerisi kolay" diyerek geçiştirdiğimiz salgın anılarımızla, hastalık mirası duygularımızla başa çıkabilecek miyiz gerçekten? Galiba o günleri yalnızca aydınlık ve güneşli sabahlar olarak hayal ediyoruz.

Halbuki bir trajedinin atlatılması çoğu zaman somut olayın sona ermesiyle mümkün olmuyor. Hayatımızın en kötü günleri sandıklarımız hâlâ dokunduğumuz sızlayan yaralardır bizim için. Salgında kaybettiklerimiz yalnızca tanıdığımız sevdiğimiz insan hayatlarıyla sınırlı kalmayacak. Beden sağlığı yerinde kalsa da işini, eşini, dostlarını, inançlarını, prensiplerini, erdemlerini kaybedenler olacak. Kaybetmediğimiz bazı şeylerin de anlamı, değeri değişecek.

Elbette hayatta yalnızca kayıpları biriktirerek ilerlemiyoruz. Bizzat kaybettiklerimize, tanık olduğumuz kayıplara dair öğrendiklerimizle de hayatımızın kalan kısmına daha derin anlamlar katabiliriz. Tecrübelerimiz insanla, hayvanla, doğayla, toplumla, şehirle, kısacası bir bütün olarak hayatın kendisiyle ilişkimizi gözden geçirmemize, yolun kalanını daha salim ve daha az kırıp dökerek tamamlamamıza yardımcı olabilir.

Bu noktada salgın kitaplarıyla ilgili öneri listelerine birini daha eklemek istiyorum: Geçtiğimiz yüzyılın büyük

yazarlarından sayılan Philip Roth'un ölmeden önce yayımladığı son romanı *Nemesis*. *Nemesis*'e bir salgın romanı demek kolay değil. Belgesel açıdan da güçlü bir gerçekçilik taşıyor olmasına rağmen amacı yalnızca salgını anlatmak değil. 1944 yazında, II. Dünya Savaşı'nın en şiddetli günlerinde, Newark şehrinde bir polio(çocuk felci) salgınının başlaması ve Yahudilerin yoğun olarak bulunduğu bir mahalleye doğru gelişmesiyle kurulan atmosferde bireysel hayatların bu trajediden nasıl etkilenildiğini, trajedinin kurbanlarının da yalnızca hayatını ve sağlığını kaybedenlerden ibaret olmadığını, ama kişilerin kaderleriyle bambaşka biçimlerde başa çıkma yolları bulabildiklerini gösteren kısa bir roman.

Bucky görevi salgın döneminde çocukların oyunlarına gözcülük etmek, kontrollü ve eğlenceli vakit geçirmelerini sağlayarak onları salgında korumak olan 23 yaşında mesleğinde başarılı, çocukların gözünde kahraman bir beden eğitimi öğretmenidir. Olayların gelişimi onun çevresinde hastalığın yayılmasından, kendini sorumlu hissetmesine neden olur ve bütün hayatı değişir. 1971'de, yani olayların geçtiği yazdan 37 yıl sonra Polio kurbanı öğrencilerinden biri sokakta onu tanıır ve düzenli olarak buluşup sohbet etmeye başlarlar. Geçmiş masaya yatırılır, tarihle, kaderle, tanrıyla hesaplaşırlar ama geçmişte kalmış bu trajedinin bıraktığı izleri ve hayata dair kalan her şeyi neredeyse tamamen farklı değerlendirmektedirler.

Yazar olayları ve bu tartışmaları çocuğun ağzından aktardığı için taraf tutar gibidir. Son romanında bize, sanki hayatın kaçınılmaz olarak karşımıza çıkardığı trajedilere karşı alçak gönüllü fakat dirayetli bir bakış açısı önermektedir. Acıyı, hayal kırıklığını da küçümsemeden, hafife almadan yapar bunu. Gururumuzu kırmadan eleştirir kibrimizi. *Nemesis*, yeni yılda Corona virüsünün hakkından gelebileceğimizi umarak, salgın sonrasında kendimize ve başkalarımıza nasıl yaklaşabileceğimize, yola nasıl devam edebileceğimize kafa yormak için bence iyi bir başlangıç.

Corona ve Covid bizim için yeni fenomenler olsa da salgın insanlık için yeni bir konu değil. Kitaplar evreninde de genetikten sosyal tarihe kadar hemen her disiplinin ilgisini çekmiş olduğu gibi sanat ve özellikle edebiyat ona karşı kayıtsız kalamamış.